

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ASGER NYHOLM

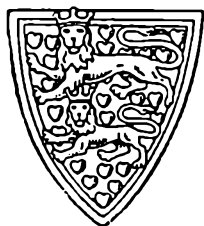
Nationale
og religiøse
brydninger
i Tønder

på sprogreskripterens tid

ASGER NYHOLM

Nationale og religiøse brydninger i Tønder

på sprogeskripterens tid

Skrifter, udgivne af
HISTORISK SAMFUND FOR
SØNDERJYLLAND

NR. 19 . 1958

Til min bustru

*Udgivet med støtte af H. P. Hanssens Mindefond
og Dansk Kultursamfund*

Indholdsfortegnelse

Baggrunden	9
Personerne	12
Sprogreskripterne forberedes	27
Nyordningen gennemføres i elementarklasserne. Juni 1851.	31
Nyordningens gennemførelse i kirken. Dahls ansættelse. Maj 1851.	46
De første kampe om sprogreskriptet indtil udgangen af 1851	52
Sprogændringen gennemføres i vajsenhusskolens overklasse. April 1853	61
Dahls »Spadseretour«. Sommeren 1853	73
Dansk religionsundervisning i privatskolerne. August 1853	76
Stændermodet i Flensborg. Oktober 1853—Januar 1854	82
Dansk religionsundervisning i alle skoleklasser. Foråret 1854	87
Indførelse af dansk konfirmation. December 1854	90
Det tysksprogede seminarium flyttes fra Tønder. Påske 1855	102
Den fuldstændige gennemførelse af dansk skolesprog. Påsken 1855	108
Vestslesvigsk Tidende. November 1856	144
Bispevisitatsen 1. og 2. august 1855	127
Moderne i Mogeltønder, d. 9. april og d. 1. juni 1856	133
Vestslesvigsk Tidende. November 1856	144
Dahls afvisning af Carstens' danske skriftebørn. Efteråret 1856	147
Dahls forsvar for sprogpolitikken	149
Kirkemoderne i sommeren 1857	159
En læreransættelse. Efteråret 1857	163
Åbningen af det danske seminarium i Tønder. 7. januar 1858	170
Bispevisitatsen d. 28. og 29. juli 1858	176
Sagen mod Dahl i anledning af hans udtalelser om Carstens' konfirma- tion. April 1859 — februar 1861	187
Klostermodet. 25. april 1861	201
Klosterbevægelsen efter Klostermodet	217
Dahls dod. 12. december 1861	225

Tonder private Realskole. 5. oktober 1861	230
Provst Hjorts embedstid. 1860—64	234
1864	238
Bilag I. Oversigt over Tonder bys skolevæsen 1850—64	245
Bilag II. Betænkning fra kirkevisitatoriet i Tonder om indforelse af sprogreskriptet 17/1 1851	248
Bilag III. Biskop Boesens votum i sagen mod Dahl	266
Bilag IV. Tillæg om sagen mod Dahl	270
Bilag V. Klosterfolkene's erklæring. Maj 1863	275
Noter og henvisninger	278

FORORD

Det efterfølgende arbejde er et forsøg på at følge de nationale og religiøse brydninger i Tønder i årene mellem 1850 og 1864.

Efter det slesvig-holstenske forsøg på gennem krigen 1848—50 at indlemme Slesvig i det tyske forbund gjorde man fra dansk side et kraftigt forsøg på at markere Slesvigs danske tilhørsforhold. Ved de såkaldte sprogreskripter gav man det danske sprog en bedre placering i Mellemslesvig, bl. a. ved at indføre dansk som skolesprog i stedet for tysk. De brydninger, som deraf opstod, følges i det følgende på nært hold for Tønders vedkommende.

Der rejste sig en stærk stemning imod sprogreskriptet i Tønder. Det blev hævdet, at de økonomiske og kulturelle forbindelser sydpå blev truet, når det tyske sprogs stilling blev svækket. Det vakte harme, at den gamle — iøvrigt loyale — stab af slesvigske lærere gradvist blev fjernet og afløst af overvejende rigsdanske lærere.

Al den uvilje, som hermed fulgte, fik de nye rigsdanske embedsmænd at føle. For enkelte af dem blev deres embedstid i Tønder yderst pinefuld. Men konfliktstoffet lå ikke blot i modsætningsforholdet mellem dansk og tysk. Det lå i næsten endnu højere grad i de store uoverensstemmelser, der var inden for de danske kredse. Tilhængerne af den skarpe nationale kurs tillod ikke den mindste eftergivenhed i sprogpolitikken. Men heller ikke om målsætningen for sprogpolitikken var der enighed. Nogle kæmpede for et rent politisk mål: et dansk Slesvig. Andre kæmpede for at frelse befolkningen menneskeligt og nationalt ved at give den modersmålet tilbage. Og ind i dette brogede

spil af faktorer kom en påvirkning fra Søren Kierkegaard og fra Grundtvig. Den kom på sælsom måde til at gribe forstyrrende ind i sprogpolitikken. Den danner baggrunden for den såkaldte »Klosterpolitik«, der igen bragte nye modsætninger ind i billedet. Det forstemmende ved at følge alle disse brydninger er, at personlig sympati og antipati ofte gør sig stærkt gældende.

Først efter 1860 begynder billedet at tegne sig mere harmonisk. Nye folk kommer til, blandt hvilke man særlig hæfter sig ved provst J. L. M. Hjort og lederen af den nyoprettede private realskole, Deichmann Branth. Begge disse mænd gjorde et stykke dansk arbejde. Men det synes, som om eftertrykket for deres vedkommende lå mere på det saglige end på det nationale, og at dette har haft en vis betydning for deres position. Selv om deres virketid blev for kort til, at resultaterne kan konstateres, så er det dog værd at mærke sig, at de ikke i særlig grad blev udsat for de kraftige antidanske demonstrationer, som i 1864 tvang adskillige af de øvrige danske embedsmænd til straks at forlade byen. —

Den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse har ydet tilskud til forstudierne til nærværende arbejde. Jeg bringer stiftelsen min bedste tak. Endvidere bringer jeg min tak til Historisk Samfund for Sønderjylland, som har påtaget sig arbejdets udgivelse, samt til H. P. Hanssens Mindefond og til Dansk Kultursamfund for støtte til udgivelsen.

Tønder, den 14. juli 1958.

Asger Nyholm.

Baggrunden

»Tønder har paa den schleswig-holsteinske Himmel længe været berømt som en Stjerne af første Rang,« skrev bladet »Dannevirke« i april 1852¹).

Den udtalt danskfjendtlige stemning, som danske embedsmænd mødte, da de efter treårskrigen skulde nyordne forholdene i Tønder, synes dog ikke at være af særlig gammel dato.

Vel havde Tønder fra meget gammel tid haft stærke forbindelser mod syd. Dens byret fra 1243 var forfattet i Lübeck og gjorde Lübecks byråd til Tønder bys appelret. Handelsforbindelserne gik i århundreder syd på. Byens præstestand var uddannet ved og dens studerende ungdom søgte til tyske universiteter. I halvandet århundrede (1580—1713) hørte byen under de gottorpske besiddelser. Skole- og kirkesprog havde aldeles overvejende været tysk. Tysk blev både forstået og talt i byen og var familiesprog i mange borgerlige huse.

Men omgangssproget var dog for en stor del dansk²), og nogen antidansk stemning synes ikke at være kommet til udtryk i begyndelsen af det 19. århundrede. Tværtimod fandtes der i byen en afdeling af et patriotisk selskab, der i fuld loyalitet overfor »den so innig verehrten König« arbejdede for at vække retskafne følelser overfor konge og fædreland, religion og almenvel³). Da Uwe Jens Lornsen i 1830 ved en sammenkomst i Tønder hos sin gamle studiekammerat, seminarieforsøger Bahnsen, søgte at komme i kontakt med ligesindede, fandt han i hvert fald ikke aktiv støtte⁴). Gennem sine første repræsentanter i den slesvigske stænderforsamling lod byen ikke noget revolutionerende politisk standpunkt komme til udtryk⁵).

Det var først i Christian 8's regeringstid, at byen gjorde sig bemærket ved udtalt slesvig-holstenske sympatier. Byens hidtil politisk farveløse ugeavis, »Tondersche Intelligenzblatt«, begyndte fra 1840 at vise skarpe antidanske tendenser⁴⁾). Der blev snart oprettet en slesvig-holstensk sangforening, der fik en fane med de slesvig-holstenske farver. Den 25. august 1843 fejrede man ved en stor fest 600-årsdagen for indførelsen af den lybske ret⁵⁾).

Fra 1841 var byens repræsentant på stænderforsamlingen i Slesvig den aggressive slesvig-holstenske fører, advokat Wilh. Beseler. Han udtalte åbent sin tro på Tysklands herlige fremtid og tilføjede: »und wenn ich daran glaube und mich irre, so will ich lieber irren mit den Irrenden als klug sein mit den Weisen.« Han erklærede det for ønskeligt, at kongen som hertug af Slesvig tiltrådte det tyske forbund, hvis det var betingelsen for, at en fælles forfatning mellem Slesvig og Holsten skulde blive til virkelighed⁶⁾). Hans optræden som leder af et slesvig-holstensk folkemøde i Neumünster (1846) kostede ham en anklage for højforræderi. Stænderforsamlingen i Slesvig valgte ham derefter demonstrativt til sin præsident. Da Beseler i 1847 blev genvalgt som stænderdeputeret i Tønder, forkastede regeringen hans valg med den begrundelse, at han var advokat. Han nedlagde sin advokatur og blev valgt ved omvalg. Han var den drivende kraft bag den slesvig-holstenske rejsning i 1848, og han var selv medlem af den provisoriske regering, der den 24. marts 1848 forkyndte, at man ikke vilde finde sig i, at »tysk Land gives til Pris for Danskernes Rovlyst,« at man vilde sammenkalde de forenede stænder og af al magt slutte sig til Tysklands enheds- og frihedsbestræbelser.

Tønder by anerkendte straks den provisoriske regering. Vel måtte byens embedsmænd — med borgmester Knudsen i spidsen —, da byen kort efter blev besat af dansk militær, erklære, at de blot havde villet undgå »völlige Gesetzlosigkeit« i byen, hvor et tysk parti havde været »die unzweifelhaft überwiegende,« og at de derfor havde »den Strom zu leiten gesucht, indem wir uns vorsichtig in demselben hineinwarfen⁷⁾.« Men da den danske hær efter nederlaget ved Slesvig (23/4 1848) atter havde trukket sig nordpå, sluttede byen sig igen til den provisoriske regering, som afskedigede amtmanden, Fr. Chr. v. Krogh og i stedet ind-

W. H. Beseler (1806–84).
Tønders repræsentant i stænderforsamlingen i Slesvig 1841–48.
Litografi fra 1849.

satte justitarius Andreas Hansen fra Læk, som på stænderforsamlingen i Slesvig 1846 havde fremsat forslag om, at kongen i sin egenskab af hertug af Slesvig skulde tiltræde det tyske forbund, for »Hertugdømmet Slesvig er et tysk Land og vil ikke kunne unddrage sig den tyske Skæbnes overvældende Indflydelse¹⁰⁾.« Senere blev borgmester Knudsen afskediget og erstattet af en bureauchef Lüders, der siden skulle volde den danske bestyrelseskommission meget bryderi¹¹⁾.

Kort efter slaget ved Fredericia, den 6. juli 1849, blev det overdraget en regeringskommission at styre Slesvig i den danske konges navn. Christian 8's tidligere kabinetssekretær, F. Tillisch, blev kommissionens leder. Fra slesvig-holstensk side organiseredes den såkaldte »passive modstand«, og Tønders embedsstand med amtmand Andreas Hansen i spidsen sluttede sig hertil. Tillisch sendte baron Hugo v. Plessen til Tønder, udstyret med den højeste politimyndighed i by og amt og med ordre til at afsætte både amtmand og borgmester. Han blev mødt med de vildeste pøbeloptøjer, der tvang ham til at forlade byen igen¹²⁾.

Først den 22. juli 1850 blev Tønder besat af danske tropper. Amtmand og borgmester flygtede fra byen. Men stemningen var

Grev Arthur Reventlow (1817-78)
Amtmand i Tønder 1850-60
Fot. ca. 1860. D. kgl. Bibl.

stadig meget danskfjendtlig. »Oprørsaanden var trængt forsvarlig igjennem i Tønder Amt og navnlig aldeles tilbunds i Tønder By¹³).«

Personerne

Den 23. juli, dagen efter den danske besættelse af byen, blev justitsråd Drøhse — i overværelse af byens magistrat og deputeretkollegium — på rådhuset indsat som amtmand, borgmester og politimester. Men allerede den 30. juli blev embedet som amtmand overdraget til løjtnant, grev Arthur Chr. D. L. E. Reventlow, der yderligere i august fik overdraget politimyndigheden og i september overopsynet med byens forvaltning.

Grev *Arthur Reventlow* (f. 1817 på Sandbjerg) var amtmand i Tønder fra 1850 til 1860. Han var sønnesøn af gehejmestatsminister Chr. Ditl. Revenlow, var tysk opdraget, men havde i treårskrigen kæmpet på dansk side. Han blev i begyndelsen modtaget med tillid af de dansksindede. Han blev i »Dannevirke« skildret som »en Mand, der ved streng Retfærdighed forstår at

Chr. Albert Kier (1825–77)
Borgmester i Tønder 1850–53
Fot. Folketingets arkiv.

tiltvinge sig de ellers insurrectionelt Sindedes Agtelse«, ja, han blev kaldt »Danskhedens Talsmand¹⁴⁾«. Da man syntes, at sprogreformen gik for langsomt, undskyldte man Reventlow, ved at give provst Ahlmann skylden¹⁵⁾. Men allerede i 1852 gav en indsender i »Dansk Kirketidende« Reventlow noget af skylden for, at flere af de tyske lærere og præster blev siddende i deres embeder¹⁶⁾. 1855 havde stemningen i de danske kredse helt vendt sig imod ham. Man påstod, at han havde vedligeholdt befolkningens håb om en tilbagekaldelse af sprogbestemmelserne, at han ikke bestræbte sig for at vinde sympati hos de danske, gav ham ansvaret for skiltene med tyske gadenavne og for brug af tyske stednavne i offentlige bekendtgørelser. Man kaldte de uønskede tysktalende embedsmænd »den grevelige Fraktion«. Provst Tidemand skrev i 1856 til Regensburg om ham: »Han gjør alt muligt for at nærme sig den danske Embedsstand i denne Tid, men han er jo nu engang så upaalidelig, at det vil ikke lykkes¹⁷⁾«.«

I 1857 blev angrebene skarpere. Han blev beskyldt for mere end nødvendigt at bruge tysk ved embedsforretninger og for at have fortrolige sammenkomster med »Partiet« og deltage til ud på morgenen i sammenkomster med »Landboforeningen«, hvis medlemmer alle hørte til »Partiet«¹⁸⁾. Rent galt blev det, da han

ved en barnedåb modtog et fakkeltog med tyske taler og sange, foranstaltet af »Singverein«, og hvor deltagerne bar foreningens fane og trefarvede bånd, som det var forbudt at vise offentligt. Han skal i sin svartale ikke blot have formanet til loyalitet mod den nedarvede landsherre og til lydighed mod lovene og god forståelse mellem danske og tyske, men endvidere have sagt: »Maa-ske Tiden vilde føre det med sig, at De ville opnaa mere, end De ønske¹⁹).« Han blev fra nu af placeret mellem de »falske« forsoningsfolk, dvs. dem, der var populære mellem de tysksindede i Slesvig. I 1859 aftrykte »Dannevirke« en artikel fra »Fædrelandet«, hvori det hedder om Reventlow: ». . . Han har benyttet den ham af den kongelige Regeringskommisær viste Tillid til at holde sin beskyttende Haand over alt, hvad der paa Slesvigs Vestkyst findes af utro Embedsmænd og andre compromitterede Personer, medens trofaste og ærlige danske Embedsmænd i Regelen ikke have fundet Naade for hans Øjne. Saa længe han sidder i Tønder Amt, ere paa Slesvigs Vestkyst Tyskheden, den passive Modstand og de slesvigholstenske Forhaabninger i Flor, og hverken det danske Sprog eller den danske Befolkning kan komme til sin Ret²⁰).«

Den 11. april 1860 blev Reventlow forflyttet. Han blev amtmand over Bordesholm amt i Holsten.

Byens styrelse lå hos borgmesteren og de to kollegier: magistraten og deputeretkollegiet. Borgmesteren blev udnævnt af kongen. Man havde som sagt konstitueret justitsråd Drøhse. I 1851 blev embedet overdraget til C. A. Kjær, og da denne i 1853 blev udnævnt til herredsfoged for Tønder og Højer herreder, blev kancelliråd J. H. Holm hans efterfølger. Samtidig blev politimyndigheden igen henlagt under borgmesteren, under hvem den tidligere almindeligvis havde sorteret. Holm blev i embedet til 1864.

Christian Albert Kiær (1825—1877), hvis fader var kontorchef i rentekammeret, var student fra Sorø 1843. Han var — som han selv engang skrev til Regensburg — »desværre begavet med et temmelig livligt Temperament«. Han følte det som et hårdt stød, at han i 1853 måtte opgive embedet som borgmester i Tønder. Han fik siden i »Dannevirke« det vidnesbyrd, at han var den mand, »som Danskheden i Tønder idethele staaer i en ubetalelig Gjæld til«, han var hurtigt blevet danskernes yndling, han

A. T. Diemer.
Rådmand i Tønder 1851-64.
Stænderdeputeret for Tønder 1860-64.

mødte mange hindringer, men de sporede hans virkelyst og udviklede hans sjældne dygtighed. »Hvad der skete i dansk Retning til Skolens Tarv, skete ved ham²¹).«

Magistraten valgte selv sine medlemmer efter præsentation af deputeretkollegiet. Efter treårskrigen indgav alle 4 magistratsmedlemmer deres afskedsbegæring, og kongen udnævnte »under Forbehold af den Magistraten tilkommende Valgret« farver *A. T. Diemer* og bogbinder *E. Jacobsen* i stedet. I 1857 henstillede Kiær til Regenburg, at disse to mænd blev dekoreret med dannebrogskorset, idet de »i Marts 1851, da Sprogsagen gav Anledning til at sprænge den gamle Magistrat, havde Mod og Fædrelandskjærlighed nok til at overtage et Hverv, der paadrog dem Flertallets Had og Spot, og et vist Næringstab, og af hvilket de hidtil kun have haft den Tilfredsstillelse, som brave Mænd føle ved at gjøre deres Pligt . . . Diemer er den egentlige varmtfølende danske Mand, og . . . Jacobsen repræsenterer Pligtmenneket . . . disse to Mænd ere jo Raadmændene i den Magistrat, som har gennemført Skolesagen²²).«

Deputeretkollegiet bestod af 16 medlemmer. Nye medlemmer blev valgt af magistraten efter kollegiets præsentation. Hvert 3. år blev 4 af medlemmerne afløst af nye. Som det vil ses af det følgende, var samtlige medlemmer modstandere af den nye sprogordning.

Grundlaget for ordningen af de kirkelige forhold var ikke som i kongeriget Christian 5.'s danske lov, men Christian 3.'s kirkeordinans af 1542. Tilsynet i provstiet lå hos kirkevisitatoriet, der bestod af amtmanden og provsten. Det var visitatoriets opgave ved årlige visitatser at føre tilsyn med kirke-, skole- og fattigvæsen i provstiets sogne.

Provsten var *Michael Ahlmann* (f. 1798). Han var født i Sønderborg, var uddannet i Kiel og Göttingen. Han havde en tid været huslærer hos amtmand Matthiesen i Tønder, var 1823—30 præst i Ladelund, og blev 1830 førstepræst og provst i Tønder. Han var behjælpelig med udarbejdelsen af Meyers og Boesens salmebog, der kom i 1844²³).

Ahlmann nød ingen tillid i danske kredse. Han havde modarbejdet forskellige bestræbelser til fordel for dansk sprog i tidligere tid²⁴). Under treårskrigen havde han føjet sig efter slesvig-holstenske ønsker og havde været medunderskriver på 4 adresser, rettet mod den danske regeringskommission²⁵). Endnu i 1862 fortalte rygten, at hans hustru døde som følge af en forkølelse, hun pådrog sig ved at deltage i demonstrationerne mod v. Plessen i 1849²⁶).

Han blev iøvrigt ramt af andre store sorger i den urolige tid. En søn døde af tyfus, to andre var hårdt ramt af samme sygdom. 4. april 1850 skrev han til departementschef i den slesvig-holstenske regering, Ad. Harbou, at han følte sig som på en vulkan; »Manches Opfer habe ich niedergelegt auf den Altar des Vaterlandes. — Das letzte war das Schwerste, es war mein halbes Leben, es war mein besseres Ich . . .²⁷).«

Da grev Reventlow blev amtmand, henstillede han til Regensburg, at Ahlmann blev forflyttet til Gottorp og Hütten provsti, subsidiært at der blev ansat en særlig provst for de danske kirker i provstiet. »Vel er provst Ahlmann en dygtig Forretningsmand, en lærd og dannet Geistlig, der vistnok heller ikke hører til Opørrets egentlige Satelliter og ivrige Tilhængere, men alligevel er han, navnlig ved sine mangfoldige Forbindelser her i Byen og i Amtet, ved den mangeaarige Vane at handle i slesvig-holstensk Aand og en Mængde af Fordomme, der have deres Grund i hans hele Uddannelse, aldeles uskikket til som Provst at forestaae et Provsti, hvori der findes et stort Antal af danske Kirker og dansk-

Michael Ahlmann (1798-1882)
Provst i Tønder 1830-52
Fot. i Tønder kirke.

sindede Menigheder. Denne Ahlmanns Forkeerthed viiser sig i enhver Sag, der hænger sammen med Politiken, og det gjør jo nutildags desværre næsten alle Sager²⁸).« En god måneds tid efter foreslog Reventlow imidlertid at lade Ahlmann blive i sit embede, fordi han ikke kunde finde nogen i provstiet, der kunde egne sig som provst. »De nogenlunde begavede Geistlige ere Slesvigholstenere, de mere velsindede derimod mangle, såvidt mig bekjendt, de Egenskaber, der ere nødvendige for at overtage en overordnet Post.« Iøvrigt mente Reventlow, at Ahlmann var ved at erkende, at slesvig-holstenismen havde styrtet landet i uendelig ulykke, og at det var på tide at betræde en anden vej for at frelse det fra fuldkommen ruin og fordærvelse²⁹).

Som medlem af kirkevisitatoriet var Ahlmann medansvarlig for gennemførelsen af den nye sprogordning. Det bragte ham under dobbelt ild.

Han pådrog sig slesvig-holstenernes vrede, fordi han, »hvis Sønner have kæmpet så bravt for Landets Rettigheder, er bukket under for sin egen Svaghed, han bekvemmer sig til Alt hvad de fanatiske Foresatte fordre af ham, skjelder med de Danske paa de »slesvig-holstenske Rebeller og Insurgenter« og lade Alt ramme sit Provsti³⁰).«

Men samtidig pådrog Ahlmann sig den største uvilje i adskillige danske kredse. Regensburg fandt, at hans forbliven i embedet egentlig stred mod al offentlig moral³¹). Angrebene på ham tog til, og ved udgangen af 1852 blev han afskediget.

Foruden hovedpræsten (provsten) i Tønder havde byen endnu to præster, archidiakonen og diakonen. Til deres embeder havde magistraten præsentationsret.

Den fanatiske slesvig-holstener (udtrykket er Reventlows³²)) *Friederich Julius Heynsen* (f. 1808) fra Dreisdorf, øst for Breklum, havde haft embedet som archidiakon fra 1844, men var i 1850 kommet til Ottensen ved Altona. Hans efterfølger blev den i det følgende skildrede *Johs. Matthias Dahl*.

Diakonembedet havde *Carsten Erich Carstens* (f. 1810), en købmandssøn fra Tønder. Han havde haft sin skolegang i Tønder hos rektor Jacob Decker (f. 1775). Decker stammede fra et pietistisk husmandshjem i Angsl. Han var i 1810 blevet leder af skolen og seminariet i Tønder. Han havde bevaret sit hjemms pietistiske indstilling og lagde stor vægt på at give sine elever »eine christliche Ausbildung« og søgte — ofte forgæves — at modarbejde deres udvikling i rationalistisk retning³³). Siden havde Carstens haft ophold hos pastor Nic. Friederich Moritzen (f. 1783) i Lindholm, hvem Carstens betragtede som et »monstrum eruditionis« (fænomen af lærdom), af hvem han lærte mere, end han kunde have lært på et gymnasium. Moritzen var rationalist, elev af professor Heinrich Müller i Kiel, af hvem han særlig havde fået opøvet sine evner som katekisor. (Man sagde, at Moritzen var en mådelig prædikant, »awers en falige Mann bi de Kinners«). Moritzen var foregangsmand inden for landbruget, var deputeret i stænderforsamlingen i Slesvig 1840—48, af forsamlingen valgt til redaktør af »Stændertidende«. Han deltog i mødet i Rendsborg. Efter treårskrigen tog han sin afsked³⁴).

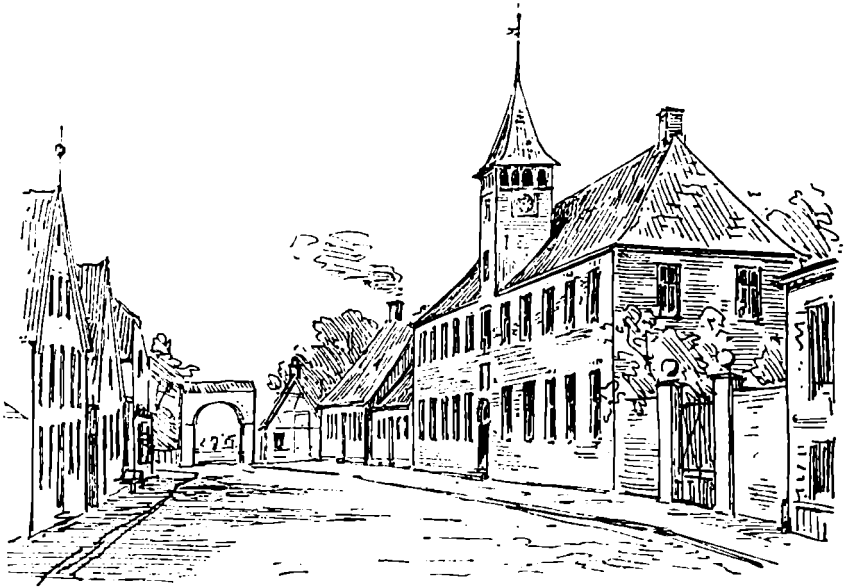
Carstens gik herfra direkte til universitetet i Kiel, hvor han studerede 1832—37. Her hørte han bl. a. Schleiermachers discipel, A. D. C. Twesten, hvis forelæsninger og eksaminatorier over logik han siden mindedes med taknemmelighed³⁵). Han færdedes også med glæde i det tyske Burschenschaft. 1840 blev han diakon i Tønder, hvor han blev til sin død 1899, fra 1864 til 1884 som provst og førstepræst. Hans efterladte bogsamling i Tønder

C. E. Carstens.
Trediepræst i Tønder 1840-64.
Provst og førstepræst 1864-84.
Efter maleri fra 1890 af H. P. Feddersen
i Tønder kirkemuseum.

seminariums bibliotek vidner om omfattende læsning, og de af ham selv forfattede bøger og artikler om hans indgående kendskab til Slesvigs kirke- og personalhistorie og Tønder bys lokalhistorie. Byen påskønnede hans varme interesse for dens historie og for dens institutioner og gjorde ham til æresborger. Hans politiske indstilling fremgår deraf, at han underskrev adresserne 22/8, 11/9, 15/10 1849 og 29/1 1850, men — skriver A. D. Jørgensen — »de politiske Kampe holdt han sig saa vidt muligt uden for, saa han forblev i sit Embede og fortsatte sin Forfattervirksomhed³⁶⁾».

Byens skolevæsen var ordnet ved et regulativ af 11/7 1834³⁷⁾. Efter dette var der 2 elementarklasser, for hvilke byen var delt i 2 omtrent lige store distrikter, nemlig 1) Vajsenhusets elementarklasse og 2) Vesterkvarterets elementarklasse. Den i elementarklasserne forberedte undervisning blev fortsat og udvidet i de 2

Det efter branden 1725 i 1729-31 genopførte helligåndshospital med vajsenhuset.
Skitse fra 1863 af arkitekt V. Dahlerup. Kunstakademiets bibliotek.

hovedskoler for drenge: 1) Vajsenhuskolens overklasse og 2) Skrive- og Regnemesterskolen, og i de to klasser for pigerne. I Rektorklassen fuldendtes så undervisningen.

Der var skolepligt fra det 6. år, »wenn nicht erweislich auf eine andere Weise für ihren Unterricht gesorgt wird.« (§ 5). Børnene skulle gå i elementarklasserne til det 9. eller 10. år. Undervisningen i disse klasser var indrettet i overensstemmelse med normalskolen i Eckernførde for indbyrdes undervisning³⁸). Hvis børnene så ved en prøve blev fundet modne dertil, blev de overflyttet til hovedskolerne. Pigeskolen var delt i to klasser, der hver havde 18 timer ugentlig. Pigerne blev i underklassen til det 12. år, og kunde så, hvis de var »versetzungsfähig«, gå ind i pigeskolens første afdeling. Hovedskolerne for drengene var »lediglich der Bildung der Bürgersöhne gewidmet« (§ 9). Her skulde ydes, »was den Kaufmann, den Fabrikanten und den gebildeten Handwerker zu seinem Beruf befähigt« (§ 11). Drengene blev i hovedskolen til konfirmationsalderen, hvis de ikke var bestemt til og egnet for højere uddannelse. Med det 13. år kunde de i så fald, hvis de bestod en offentlig prøve, overflyttes til rektorklassen.

Rektor skulde være en »wissenschaftlich gebildeter Mann³⁹⁾), og han skulde i fornødent fald forberede de elever, der ønskede det, til at kunne følge undervisningen i en latinskole, ved at undervise dem i latin eller andre døde sprog.

Skolesproget var tysk. For elementarskolen var der med hensyn til sproget givet den regel, at når læsningen var lært ved lydmetoden, læsetabeller og læsebog, kunde »das Dänischlesen« begynde. Tale- og sprogøvelser »betreffen zuerst die Deutsche, dann aber auch die Dänische Sprache«. (§ 7.) I hovedskolen skulde der gives undervisning i tysk sprog i forbindelse med skriftlige opgaver, endvidere i »ausdrucksvolles Lesen prosaischer und metrischer Stücke, so wie Deutscher und Dänischer Handschrift, verbunden mit Declamirübungen« og i »Dänische Sprachlehre sowohl bei der Lectüre, als bei der Correctur der schriftlichen Aufsätze«. (§ 11.) I rektorklassen endelig skulde der gives fortsat undervisning i tysk sprog, samt »oeffentlicher Unterricht in der Dänischen und französischen Sprache, so wie auch, falls der Lehrer die Fertigkeit dazu besitzt, in der Englischen Sprache«. (§ 13.)

Magistraten var patronat for samtlige skoler, havde tilsyn med skolevæsenet som helhed og med bygningerne. Skolekollegiet bestod af et medlem af magistraten, af byens tre præster og af to deputerede, samt af den seminarielærer, der ledede seminarieternes øvelser i skolen. Kollegiet havde ved embedsbesættelser præsentationsret overfor magistraten, det havde tilsynet med, at skolepligten blev overholdt og kunde stille forslag til skolevæsenets forbedring. Tilsynet med de enkelte skoler var fordelt mellem de tre præster.

Læreren ved Vajsenhusets elementarklasse var *Peter Jespersen* (f. 1806) fra Esgrus i Angel. Han var dimitteret fra Tønder 1829. Han havde været medhjælper ved samme klasse i 5 år, inden han ved skolevæsenets nyordning i 1834 blev ansat som elementarlærer. Han var præget af pietismen og stod uden for de politiske rørelser. Han blev leder af praktikundervisningen ved seminariet efter H. Diekmanns død (1849). Læreren ved Vesterkvarterets skole var *Asmus Tychsen* (f. 1803) fra Ensted ved Aabenraa. Han var dimitteret fra Tønder seminarium 1825, havde en tid været lærer i Segeberg og fra 1835 i Tønder. Forstan-

Den tidligere latinskoie, hvor rektor-
klassen og skrive- og regnemestersko-
len havde lokaler.

deren for Vajsenhuset, *Hans Clausen* (f. 1790) var lærer ved Vajsenhusets overklasse. Han var en lærersøn fra Okholm (i Husum amt), dimitteret fra Tønder 1813 med udmærkelse. Han havde været lærer i Tønder fra 1814. Han har udgivet et forsvarsskrift for sin tidligere forstander, J. Deckers, lærebog i metodik, der af modstanderne blev stemplet som gammeldags. Han underviste på seminariet fra 1830—52 i skrivning, fra 1839—52 i dansk. Kordegn *C. F. Clausen* (f. 1798) var leder af skrive- og regnemesterskolen. Han stammede fra Før, var dimitteret fra Tønder 1819, havde været lærer i Leck 1820—26, derefter ved vesterkvarterets skole til 1835, og derefter i sit nuværende embede. Endelig

var pigeskolens leder den betydelige kantor *Johann Heinrich Nissen* (f. 1808), en væversøn fra Frederiksstad, dimitteret fra Tønder 1831, kantor og pigeskolelærer i Tønder fra 1835. Fra 1849 havde han også undervisning på seminariet efter Diekmann. Han blev siden, i 1857, andenlærer ved seminariet i Eckernförde. Han er omtalt som en stor beundrer af Kant — senere også af Schopenhauer, hvis ateisme han dog holdt for »eine krankhafte Verirrung«. Hans store moralske indflydelse på eleverne omtales også. Han misbilligede — som sin svigerfader, professor Bahnsen — i lige grad opstanden 1848 og den danske sprogpolitik efter treårskrigen⁴⁰).

Disse fem lærere var alle slesvigere. De var alle dimitteret fra Tønder seminarium, Hans Clausen, C. F. Clausen og Tychsen i hvert fald medens den pietistiske og kongetro Jacob Decker var forstander, og Jespersen har vel også haft sit første seminarieår i Deckers tid. Nissen har været blandt Bahnsens første elever.

Ved rektorklassen lå forholdet mere indviklet.

Siden 1843 havde rektorklassens leder været *Detlef Friedrich Petersen* (f. 1810) fra Haby i Sehested sogn, øst for Rendsborg. Han var teologisk kandidat, havde ledet en privatskole i Haderslev inden han blev rektor i Tønder. Han var slesvig-holstensk sindet, forestod sammen med pastor Heynsen i 1848 en indsamling i Tønder til fordel for de sårede fra den slesvig-holstenske hær⁴¹).

Rektor Petersen havde imidlertid i sommeren 1850 forladt byen. Da skolen skulde begynde efter ferien, var han ikke vendt tilbage. Der blev med provst Ahlmanns billigelse truffet en aftale mellem Petersens hustru og en cand. theol. *L. Claussen* om, at denne midlertidig skulde forestå rektorklassen, indtil Petersen vendte tilbage.

Borgmester Drophse mente dog, at Petersen havde opgivet sit embede, og at dette burde opslås vakant, men han måtte imidlertid af hensyn til magistratens øvrige medlemmer, der var slesvig-holstenske, omredigere sin indstilling til amtmanden, så der ikke blev andraget på nogen nybesættelse af embedet. Grev Reventlow sendte sagen til Tillisch med den erklæring, at Petersen havde været en af de ivrigste tilhængere af oprørspartiet i Tønder og burde snarest have sin afsked. Imidlertid var han dog bange for, at magistraten ved en nybesættelse ikke vilde indstille

en »wahrhaft treu gesinnten Mann«, og han vilde derfor overlade excellencen at afgøre, hvordan man skulde forholde sig i denne sag.

Claussen nedlagde kort efter sit hverv. Ahlmann anmeldte offentlig eksamen hos ham, men det vilde han ikke finde sig i, da han kun betragtede sin virksomhed som rent midlertidig.

Den 7. oktober foreslog Ahlmann og Carstens magistraten at lade pastor Grauer i Braderup forestå undervisningen. *Arend Detlev Grauer* (f. 1804) var en præstesøn fra Rise. Han havde været diakon i Løjt 1834—48, blev under den provisoriske regering præst i Moltrup, hvorfra han blev afskediget i 1850. Grauer lovede med håndslag grev Reventlow at holde sig fra al politisk virksomhed og kun beskæftige sig med undervisning af børnene. Derefter fik han overdraget forvaltningen af rektoratet. Han virkede senere som privatlærer i Rise og var præst i Burkal 1864—75.

Reventlow anså det for påtrængende nødvendigt snart at få besat rektoratet »mit einem tüchtigen und treu gesinnten Manne«. Men da et sådant valg ikke lod sig vente af magistraten, henstillede han, at han selv som den embedsmand, hvem overopsynet over byens anliggender var betroet, fik tillagt en afgørende stemme med hensyn til alle de embeder, der blev besat af byens kollegier, resp. ved præsentation til disse. I en sådan bestemmelse vilde »die einzige mögliche Garantie wider das Treiben des hiesigen übelgesinnten Magistrats liegen, der seine aufrührerische Tendenz bei jeder Gelegenheit und namentlich auch bei der Besetzung von Bedienungen bethätigt«.

Efter dette blev Detlef Petersens afskedigelse udfærdiget af Tillisch den 26. oktober 1850. Han åbnede senere en privatskole i Kiel. Embedet blev opløst af Drøhse den 14. november 1850. Der meldte sig kun 4 ansøgere, og magistraten lod sagen ligge. Grauer forestod foreløbig rektorskolen⁴²).

Tønder seminarium var oprettet ved en fundats fra 1786 af provst Balthasar Petersen, der skænkede indtægterne af sin gård Gørrismark til stipendier til seminaristerne. Dets direktion, der havde en indflydelse (bl. a. ved eksaminerne), der føltes generende for dets leder, bestod af amtmanden, byens tre præster og borgmesteren.

Professor *Christian August Bahnsen*.
Seminarieforstander i Tønder 1829-55.

Uddannelsen var tre-årig. Regulativet af 1829 indskærpede, at »eine ganz besondere Sorgfalt ist der religiösen Ausbildung der Seminaristen zu widmen, und namentlich dahin zu sehen, dass sie die Wahrheiten der christlichen Religion nicht allein richtig auffassen, sondern auch von denselben lebendig durchdrungen werden.« Undervisningen var tysk. Men der skulde drages omsorg for undervisningen i dansk sprog, og elever fra dansktalende egne skulde kunne skrive dansk og udtrykke sig skriftligt på dansk. De praktiske undervisningsøvelser foregik i vajsenshussskolen, og der blev lagt megen vægt på indbyrdes undervisning⁴³).

Seminariets leder og forstelærer var siden 1829 professor *Chr. Aug. Bahnsen* (f. 1797), en kundskabsrig mand, kendt for sin dygtige undervisningsmetode og sin strenge disciplin. Han var lærerson fra Angel, havde studeret teologi i Kiel og Berlin, var teologisk discipel af Schleiermacher. Han yndede ikke den ortodokse gejstlighed, og gejstlighedens lyst til at beherske skolen bød ham imod.

Nationalt var han helstatsmand: »für deutsche Kultur und für den angestammten dänischen König«. Han krævede hertugdømmernes ret respekteret. Da man i Christian 8.'s regeringstid for

at skaffe lærere til Nordslesvig tænkte på at gøre seminariet i Tønder dobbeltsproget, protesterede han bestemt mod denne plan, der vilde bringe seminariets ry som ren og ægte tysk dannelsesanstalt i fare. Derimod havde han intet at indvende mod, at man oprettede et dansk seminarium i Vonsbæk, som påtænkt i 1847.

Men var Bahnsen afgjort tysk kulturrepræsentant, så var han lige så afgjort den danske konges embedsmand. Han stod i det bedste forhold til Christian 8., med hvem han ofte mødtes på Før eller i Tønder. Fædrelandshistorie var for ham Danmarks-historie. Han var aldrig med til at synge Schleswig-Holsteinsangen. Da regeringskommissionen i april 1848 afkrævede de slesvigske embedsmænd troskabserklæringer, svarede han klart og afgjort, at han — som altid — vilde »die mir obliegenden Unterthanen — und Beamtenpflichten treu erfüllen.« Han erklærede: »Ich habe durchaus keine Handlungen, weder amtliche noch nichtamtliche vorgenommen, die dem Interesse des angestammten Landesherren widerstreiten«. Han har aldrig været i tvivl om, hvem der er hertugdømmet Slesvigs rette herre. Derom vidner hans tidligere piecer og hans virksomhed som lærer i historie i 27 år¹⁴). Da 17 af byens 22 embedsmænd den 11. september 1849 samledes for at protestere mod regeringskommissionens forbud mod at modtage de slesvig-holstenske »Kassenscheine«, var Bahnsen den eneste af de tilstedeværende, der nægtede at underskrive protesten¹⁵). Han så under treårskrigen sikkert med dyb uvilje seminariet »udelukkende behersket« af »Hansen, Lüders, Witt og de andre »Wühlere««¹⁶), og uden begejstring tog han afsked med de elever, der meldte sig til de slesvig-holstenske tropper, medens lokalerne på seminariet blev inddraget til lazaret, og undervisningen måtte foregå på 6 forskellige steder i byen¹⁷).

Seminariets andenlærer var i mange år den ved Kielerseminariet uddannede *Henning Diekmann* (f. 1780) fra Hollingsted, der med begejstring og dygtighed gik ind for den indbyrdes undervisning. Årene i Tønder under Bahnsens og Diekmanns førerskab karakteriseres som lykkelige. Seminariets mål var »harmonische Entwicklung aller Geisteskräfte¹⁸).«

Diekmann døde i maj 1849. Den før nævnte kantor Nissen overtog da en del af hans fag.

Gymnastikundervisningen blev ledet af den tidligere vagtme-ster ved det slesvigske infanteri-regiment, *Joh. Heinr. Carl Kopp* (f. 1789) fra Braunschweig. Han oversatte et par af *Nachtegalls* lærebøger til tysk. Undervisningen i orgelspil blev 1850 overtaget af byens organist *Peter Junker* (f. 1793) fra Tønder. Hans sviger-søn, *Mathias Bleichen*, havde i 1848 stillet sig til rådighed for den slesvig-holstenske regering, var 1849—50 sekretær hos den af slesvig-holstenerne indsatte amtmand, *Andr. Hansen*, og blev efter 1864 amtmand i Tønder. *Junker* selv var behjælpelig med at bort-føre amtskassen, da danske tropper besatte amtmandsboligen 1850⁴⁹). Desuden underviste en gartner, *Johs. Andresen* (f. 1791) fra Gråsten i frugtavl, vajsenshuslederen *Hans Clausen* under-viste i skrivning og dansk, og degn *C. F. Clausen* i regning⁵⁰).

Fra dansk side blev det sagt, at *Bahnsen* »ingensinde svigtede den Loyalitet, han skyldte sin Konge«, og at kantor *Nissen* troelig fulgte hans eksempel, selv om han var »en ægte Germanist, der i Aanden udelukkende lever i det tydske Rige⁵¹)«. Men om semi-nariet hed det: »I national Henseende ruller der saa ægte tydsck Blod i dets Aarer, som selv den mest fuldblodige Germanist vil forlange, og i politisk Henseende har Seminariets Udbytte stedse været overordentlig »gesinnungstüchtig«, hvor loyal dets For-stander saa end har været eller monne være⁵²)«.

Sprogreskripterne forberedes

Th. A. J. Regenburg var slesviger, præstesøn fra Aabenraa, f. 1815. Han blev på grund af faderens tidlige død opdraget i *Bjolderup* præstegård, blev derefter sendt til *Sorø* akademi. Her fik han sin gang i amtmand *Stemanns* hjem, og han blev siden en af den gamle håndfaste statsministers nærmeste venner. Han blev jurist, blev ansat i danske kancelli, men da *Tillisch* blev ansat i bestyrelseskommissionen for Slesvig, blev *Regenburg* attachedet ham som medhjælper og fik fra september 1850 overdraget bestyrelsen af de sønderjyske kirke- og skolesager.

Det var egentlig ikke hans gebet. »Har man nogensinde hort større Galskab, end at et Lands Skole-, Kirke-, Universitetsvæ- sen etc. skal omdannes af et Menneske, som aldrig tidligere har

havt med Skole-, Kirke- og Universitetsbestyrelse at bestille«, skrev Regenburg selv i et brev ⁵³).

Men i national henseende var der hos Regenburg ingen vaklen. Han vidste, hvad han vilde. I skoletiden i Sorø var han blevet stærkt påvirket af sin historielærer, den senere gehejmearkivar, C. F. Wegener, hvis historieskrivning »er udgaet fra samme Aand som Sorø-Romantikken« (Vilh. Andersen), og som siden blev en af hovedforfatterne i skriftrækken »Antislesvig-holstenske Fragmenter«. Om Wegener berettes, at han engang i en historietime med spillende øjne, medens han smækkede snustobaksdåsen i katederet, råbte ud over klassen: »Kong Frederik den fjerde lod sig hylde secundum tenorum legis regis — hører I det og glem det aldrig!⁵⁴».

Regenburg glemte det ikke. Fra sit 15. år vidste han, efter sit eget sigende, hvad han vilde i den dansk-slesvigske sprogsag.

Det blev Wegener, der stærkest opmuntrede ham i hans sprogpolitik lige fra begyndelsen. Han udtalte den forventning, at de 50 sogne, der var »ganske og aldeles danske«, men dog havde tyske præster, vilde få danske præster og skolelærere. Han gjorde Regenburg opmærksom på Frederik 6's reskript af 1810 om indførelse af dansk kirke- og skolesprog i sogne med dansk folkesprog, som blev grundlaget for sprogreskripterne⁵⁵).

Han pressede på i 1851 for at få Regenburg til at handle hurtigt og radikalt. Alt burde gøres med eet slag, for skriget i Tyskland vilde dog blive det samme. »Skynd Dem med at faae gjort saa meget som muligt; thi man veed ikke, hvad Fremtiden bringer, og gjør dertil alt saa fast og uomgjørligt som muligt«. »Dage som disse komme ikke igjen: Brug dem! Lad os nægte os Hvile og Fode og Søvn og Sundhed — men lad os bruge dem!!! og høste af det i Jorden nedlagte gode danske *Blod*⁵⁶!».

Selv sagde Regenburg: »Vil man give mig frie Hænder, Magt og Penge, vil jeg forpligte mig til at danisere hele Angel til Slien og Landet til Treje, maaskee Haddeby med«. Tillisch turde dog ikke straks gå så vidt. Der måtte ikke gøres noget skridt, som igen måtte tages tilbage. Derfor begrænsede han området noget, da han gennemførte sprogreskripterne⁵⁷).

Regenburg modtog ikke blot impulser fra sin gamle lærer. Han gav selv impulser til en række af sine gamle skolekammerater

fra Sorø, som han drog ind i det sønderjyske arbejde⁵⁸). Man har ligefrem talt om »Soraner-Frimureraanden«. Udtrykket er Laurids Skaus. Han advarede i 1862 sin søn mod denne ånd: »Regenburg er for Tiden Centralsol blandt Soranerne, og det er en af denne dygtige Mands svage Sider at han seer i Soranerne et bedre Stof end i andre dødelige⁵⁹).«

Tankegangen i disse kredse er vel klarest udtrykt af Wegener således, at efter soldaternes erobring ved Istedslaget måtte der følge en fredelig erobring ved udbredelsen af dansk sprog, kultur, sæder, skikke og indretninger⁶⁰). Det var — som P. Hjort skrev⁶¹) — en ren politisk sag, hvor man fulgte »en ophøjet politisk Teoris Bud« og behandlede sagen fra »den højere Regjeringskonsts altoverskuende, altovervejende Standpunkt« uden hensyn til den eller de enkeltes krav, selv om en eller anden så måtte »lide for Forfædres Brøde«. Når Hjort kaldte de danske præster og skolelærere i Slesvig for »Missionærer⁶²)«, var de det efter hans mening i den gode sags tjeneste, nemlig for sprogligt at bevare Slesvig for Danmark. Det gjaldt — som Wegener udtrykte det — at høste af det i jorden nedlagte gode danske blod.

Den 7. november 1850 blev der udsendt cirkulærer til hertugdømmet Slesvigs forskellige kirkevisitorier med opfordring til at afgive betænkning om, hvorledes reskriptet af 15/12 1810 bedst kunde gennemføres. I Tønder provsti blev det altså grev Reventlow og provst Ahlmann, der kom til at afgive betænkning. Reventlow havde som nævnt først foreslået, at Ahlmann skulde forflyttes, men havde atter opgivet tanken.

Reventlow synes at have anstillet grundige undersøgelser og særlig at have drøftet sagen med flere »velsindede« skolelærere og bonder⁶³). Han håbede, at den påtænkte reform, navnlig i landsognene, vilde lade sig gennemføre til stor gavn og nytte, men han anså det rigtignok for nødvendigt, at man beholdt »en aldeles fast og consequent Regjering«, hvis ikke det hele skulde blive tilintetgjort i svaghedens første øjeblik: »her have vi . . . Alt imod os og saalænge den nuværende Generation lever, vil der udfordres en uafbrudt Vigilance, en Jernconsequents, naar ikke Alt igjen skal eluderes og kuldkastet«. Om selve Tønder by skrev Reventlow, at han

»aldrig, ikke engang i Slesvig og Eckernförde, har seet lignende Exemplarer

af forrykt og fanatisk Tydskhed. Vel er en stor Deel dansktalende, men dette er ogsaa Alt. Ulykken er derhos, at der ikke eksisterer nogen egentlig Forbindelse med Kongeriget, thi Studchandelens regner jeg ikke herhen, da endog en stor Deel af de jydsk Prangere ere halve Slesvigholstenere. — Magistraten, de Deputerede Borgere, kortsagt Alt er erkeslesvigholstensk, og af dansksindede findes der kun Enkelte der ere saa frygtsomme at de f. E. kun vove at give et Bidrag til de danske Saarede naar man giver dem sit Æresord paa, ikke at robe Givernes Navne! — At man kan beherske en saadan By med »Politistokken« er vist og dette lykkes mig Gud skee Lov ret godt og vil altid lykkes mig saalænge jeg har baade den executive og dommende Myndighed i Politisager. Men at regjere Byen er en anden Sag og dertil mangler jeg desværre Midlerne, da Instructionen af 28. October kun indrommer Amtmanden en meget indskrænket Indflydelse. Jeg er derfor i Sandhed i Forlegenhed naar jeg skal foreslaae en Plan til at gennemføre den paatænkte Sprogreform i denne Bys Skoler hvor Lærerne desuden for det Meeste ikke engang kunne læse dansk omendskjönt Flere af dem regnes iblandt de *meest* velsindede og loyale Indvaanere.«⁶⁴)

Den 17. januar 1851 forelå visitatoriets betænkning. Den indeholder først en redegørelse, tiltrådt af begge visitatorer, for de sproglige forhold i provstiet. Angående Tønder by hedder det her: »Was endlich die Stadt *Tondern* anbelangt, so ist auch hier die Umgangssprache eines sehr grossen Theils der Bevölkerung dänisch, obgleich auch die deutsche Sprache allgemein verstanden und gesprochen wird, ja in manchen bürgerlichen Häusern die Familiensprache bildet«.

Derefter giver hver af de to visitatorer sin indstilling. Amtmanden giver principielt sin tilslutning til tanken i reskriptet af 1810. Men han minder om, at afstemningen i 1846 kun gav tre stemmer for den forandring, som Christian 8. havde foreslået. Han mener, at modstanden mod en ændret sprogordning dels skyldes politisk agitation, dels en gammel forestilling om, at tysk er de dannedes sprog, medens dansk er en dialekt, der kun egner sig til at bruge, hvor talen er om dagliglivets foreteelser. Oppositionen er derfor ikke berettiget, men man bør tage den i betragtning, for såvidt som man bør undgå at give den ny næring. Ud fra denne grundbetragtning foreslår han en plan for reformens gennemførelse i de forskellige sogne. For Tønders vedkommende foreslår han vekslende tysk og dansk kirkesprog, og i skolen en grundig indlæring af begge sprog. Iøvrigt mener han, at man bør give byens kolle-

gier lejlighed til at udtale sig, inden der træffes endelig beslutning.

Provst Ahlmann begynder med at påberåbe sig sin erfaring, idet han i 20 år har virket under de nuværende forhold. Han har altid bestræbt sig for at vise den strengeste retfærdighed overfor begge nationaliteter, og det danske kirkesprogs område er vokset i hans embedstid. Teoretisk finder han det rigtigt, at kirkesprog og folkesprog er det samme. Men i praksis har den bestående tilstand efter hans mening ikke virket uheldigt. Han tror, at hvis en forandring gennemføres med strenghed, vil den møde en stærk opposition. Man bør derfor gå forsigtigt frem. En fuldstændig forandring bør først gennemføres, når en ny generation er vokset op, som er dansk opdraget. Man bør foreløbig indskrænke sig til en forandring i skolesproget, og kun indføre forandringen i sogne, hvor det udtrykkelig ønskes. I hvert fald bør de lokale myndigheder høres, inden nogen forandring indføres⁽¹⁵⁾. —

Sprogreskripterne kom hurtigt, efter at betænkningerne var indgivet. Ved nyordningen fik Nordslesvig dansk kirke- og skolesprog, medens det sydligste Slesvig fik tysk kirke- og skolesprog. I de mellemliggende, såkaldte blandede distrikter blev det bestemt, at undervisningssproget skulde være dansk, men at der skulde anvendes indtil 4 timer ugentlig til tysk sprog. Prædikenerne skulde holdes skiftevis på dansk og på tysk. De kirkelige handlinger skulde udføres i det sprog, som vedkommende selv ønskede. De blandede distrikter omfattede et område, der mod nord afgrænsedes ved en linie fra Tønder til Flensborg fjord (omtrent ved Sønderhav), mod vest af de frisiske distrikter og mod syd af en linie fra Husum til Hollingsted og derfra videre i nordøstlig retning (afskærende omtrent den sydlige trediedel af Angel) ud til Østersøen nord for Sliens udløb.

Nyordningen gennemføres i elementarklasserne

Juni 1851

Tønder hørte til de blandede distrikter. Den 7. februar kom regeringskommisærens resolution for Tønders vedkommende — uden at byens kollegier var hørt.

Der skulde indføres dansk undervisningssprog i skolerne. I elementarklasserne skulde bestemmelsen træde i kraft straks ved sommerskolens begyndelse. I de højere klasser skulde det ske efterhånden som de børn rykkede op, der havde fået dansk elementarundervisning. I mellemtiden skulde dansk undervisning forberedes og fremmes så vidt muligt — særlig i religion. Man skulde i læseplanen tage hensyn til tysk sprog som en af de vigtigste læregenstande.

I byens kirker skulde der hver søn- og helligdag holdes både dansk og tysk gudstjeneste, således at den ene søndag skulde formiddagsgudstjenesten være dansk og froprædiken eller eftermiddagsgudstjeneste tysk, og næste søndag omvendt. Ministerielle handlinger skulde udføres på det sprog, som deltagerne udtrykkelig ønskede.

Den 16. februar 1851 sendte kirkevisitatoriet resolutionen videre til magistraten og udbad sig forslag vedrørende dens nærmere udførelse og forespurgte bl. a., hvilke lærere der måtte anses for at være ude af stand til at undervise på dansk.

Borgmester Kiær sendte et udkast til en påtænkt erklæring i sagen til cirkulation i skolekollegiet og et andet udkast til magistratens øvrige medlemmer. Erklæringen drejede sig foreløbig kun om nyordningen af skolerne. Da den danske undervisning i elementarklasserne skulde begynde med sommerskolen samme år, kunde erklæringen herom ikke udsættes. Erklæringen om kirkeforholdene skulde så indsendes senere.

Kiær fremsætter i sit udkast først et principielt forslag om en ændring i byens skoleordning: Da hver lærer har sin egen skole, således at undervisningen i de forskellige højere og lavere klasser ikke står i nogen indre forbindelse, og ikke en eneste lærer følger barnets udvikling indtil dets udtrædelse af skolen, foreslås det, at der efterhånden arbejdes henimod indførelse af fagsystemet, så ikke en enkelt klasse, men et eller flere fag tildeles hver enkelt lærer. Det er tanken, at alle skolerne skal være klasser i een skole, som rektoren skal forestå, eventuelt under skoleinspektørernes tilsyn.

Derefter fremsætter Kiær sine planer for ordningen af de enkelte skoler. Specielt oplyser han om lærer Jespersen ved vajsenshusets elementarklasse, at han har meddelt undervisningen i det

danske sprog indtil 1846, da den ophørte »tiltrods for Regulative § 7 p. 5 in fine«. Men han tror sig ikke i stand til for fremtiden at undervise på dansk. Han må altså forflyttes til en anden skole, og en ny lærer må ansættes. Kiær henstiller, at kirkevisitationen anmoder staten om at afholde udgifterne til ventepenge for Jespersen⁽⁴⁾).

Skolekollegiets medlemmer: provst Carstens, kæmner Todsén og deputeretborger Hansen sendte udkastet tilbage med deres »vidi«.

Men desuden sendte Carstens den 13. marts en særskilt udtalelse: Han erkender det som sin kristenpligt at adlyde øvrigheden. Men han tør også tro, at ved en ydmyg bøn vil øvrigheden med sin vidtberømte humanitet kunne bringes til at mildne sine bestemmelser. Da han er født og opdraget i Tønder og i over 10 år har været præst i byen, er han kendt med de lokale forhold og må beklage, at en sådan bestemmelse har kunnet udstedes. Den griber for dybt ind i folkelivet og kan kun bidrage til at gøre spaltningen i befolkningen dybere. Sproget er folket en helligdom, ligesom dets tro er det. Men sproget i Tønder er — trods den dialekt, som tønderanerne finder behag i — ikke dansk, men tysk. Det lader sig historisk eftervise »mit Evidenz«, at det har det været, så længe byen har bestået. Den herskende dialekt er i hvert fald mindre hindrende for at lære tysk end fremmede for at lære dansk sprog. Carstens nægter ikke, at der i grænselandet er behov for kendskab til dansk sprog. Men han hævder, at det nødvendige i så henseende let kan opnås uden denne totale forandring. Det er på grundlag af folketællingslisterne fra 1845 godtgjort, hvor ringe og ubetydeligt det danske element, der kun kommer til ved indvandring, er. Der er for de danske altid holdt en dansk prædiken. En dansk skole har der aldrig været, og der har — efter natur- og folkeretten — aldrig kunnet rejses krav derom, for den, der frivilligt begiver sig til en fremmed kommune, underkaster sig dermed også frivilligt denne kommunes ordening.

En vis forandring vil han dog — for at imødekomme myndighederne — gå med til. Men han vil bede magistraten andrage på den forandring i bestemmelserne, at der oprettes een helt dansk

skole for de danske indbyggere, og at danskundervisningen i de øvrige tyske skoler øges til det dobbelte.

Han er indforstået med Kiærs klage over organisationen af skolevæsenet. Han har gjort sig bestræbelser for at få indført faglærersystemet, men »die Lehrer haben sich nicht verständigen wollen«.

Han udtaler sin beklagelse, hvis man skulde blive berøvet en så samvittighedsfuld, tro og dygtig lærer som Jespersen.

Også Todsén og Hansen må i en særskilt skrivelse have udtalt sig om sagen. Den 17. marts skriver Kiær til dem, at da det af deres skrivelse fremgår, at de anser reformen for skadelig for kommunen og for den største ulykke, der kan ramme staden, og da det derfor er indlysende, at de ikke kan udrette noget for byens skolevæsen, tilkendegiver magistraten dem, at de dags dato er fritaget for deres hverv som medlemmer af skolekollegiet. Denne afgørelse blev senere bifaldet af kongen⁶⁷).

Magistratens medlemmer, N. Jürgensen, F. J. Radoor, D. J. Angel og O. Hanquist nægtede i en skrivelse af 16/3 at sætte navn under Kiærs erklæring. De havde kun fået forelæst kirkevisitatoriets skrivelse om indførelse af dansk kirke- og skolesprog. Siden havde de ikke haft nogen andel i denne sag, før den nu affattede erklæring blev dem forelagt til underskrift. Enhver beslutning af magistratskollegiet — hævdede de — måtte være en følge af en forudgående rådslagning og en derefter fattet beslutning. De anmodede derfor borgmesteren om et møde, hvor de kunde få lejlighed til at udtale deres overbevisning »nach Pflicht und Gewissen«.

Den 20. marts fremsatte de en plan, hvorefter begge sprog skulde være ligeberettigede: der skulde fra påske indføres dansk sprog ved vesterkvarterets skole, hvis lærer (Tychsen) havde erklæret sig i stand til at undervise på dansk, medens vajsenshuskolens nederste afdeling (Jespersens klasse) skulde blive ved det tyske sprog. Forældrene skulde selv afgøre, hvilken skole bornene skulde besøge. Senere kunde man også lade sprogene blive ligeberettigede ved de højere skoler⁶⁸).

Da de 4 magistratsmedlemmer havde nægtet deres underskrift, førte det til — efter en forhandling med Kiær —, at de indgav deres afskedsansøgning, som blev videresendt til Tillisch. Imid-

Iertid blev de den 23. marts suspenderet af grev Reventlow. Den 26. marts præsenterede Kiær overfor de deputerede som bisidder i magistraten i de fire suspenderedes sted: farver A. T. Diemer og bogbinder Ernst Jacobsen⁶⁹). Sagen blev forelagt kongen under fremhævelse af, at de 4 rådmænd var ivrige slesvig-holstenerne, og deres afskedigelse blev stadfæstet 23/4 1851. Den 12/6 fik Diemer og Jacobsen (der som deputerede havde lagt »dansk Sindelag for Dagen«) kongelig stadfæstelse som rådmænd⁷⁰).

Sprogreskriptet fremkaldte megen harme hos befolkningen. Den 16. marts affattede og underskrev samtlige deputeretkollegiets 16 medlemmer en protestskrivelse, stilet til magistraten. De har — oplyser de — uden at det er blevet dem direkte meddelt, fra pålidelig kilde erfaret, at der er planer om at indføre dansk skolesprog. De protesterer mod, at man fratager en menighed — endda en evangelisk-luthersk menighed — det overlevede »heilig gehaltene« skolesprog uden at høre samme menighed, mod at man indfører en så gennemgribende ændring, uden at stænderne er hørt, mod at man således handler i strid med den fra allerhøjeste sted givne forsikring om, at de bestående sprog- og nationalitetsforhold skal blive respekteret.

Videre hedder det i den tyskskrevne erklæring: Tysk ret, tysk dannelse, tysk skik har fra arilds tid hersket her i Tønder, den lybske ret, der er os hellig, er givet til en tysk by, alle vore materielle interesser, vor handel og vort samkvem fører os mod syd.

Tønders befolkning vil ikke lade sig og sine børn berøve det tyske sprog, det organ, hvorigennem de åndelige og materielle goder bliver den formidlet, og derved lade sin deltagelse i tysk dannelse og tysk samkvem forringe og ødelægge.

I det danske sprog bydes der os ingen erstatning herfor. Medens det tyske sprog med rette kan kaldes bærer af den højeste åndelige kultur i Europa, kan noget lignende ikke siges om det danske, som vi ikke kommer langt med, medens det tyske åbner os hele den civiliserede verden. Når alle stræber efter fremskridt, vil vi ikke gå tilbage i kultur, og det vilde være følgen, hvis vor hidtidige udvikling blev hæmmet og forstyrret ved indførelsen af et fremmed sprog. Vel hedder det, at ved indførelsen af dansk sprog vises der verden en velgerning. Men Tønders beboere forstår ikke at se nogen velgerning deri⁷¹).

Henvendelsen slutter med en højtidelig protest mod den påtænkte foranstaltning og en opfordring til magistraten om at anvende alle lovlige midler for at afværge den.

Denne protestskrivelse blev overrakt borgmester Kiær den 17. marts kl. 9 $\frac{1}{2}$ formiddag. Det var meningen, han skulde forelægge den for magistraten i mødet samme dag kl. 10. Dette gjorde han ikke. Den 26. marts sendte deputeretkollegiet en forespørgsel til Kiær, hvorfor han ikke havde forelagt skrivelsen for magistraten. Kiær svarede ikke. Så sendte deputeretkollegiet en skrivelse til Tillisch den 15. april og bad om, at forordningen om indførelse af dansk skolesprog måtte bortfalde, og at det måtte pålægges borgmesteren at meddele magistraten de andragender, der overrækkes ham af kollegiet, samt at give kollegiet sømmeligt svar på dets henvendelser.

Så måtte Kiær forklare sig overfor ministeriet (10/6 1851). Om kollegiets protestskrivelse skriver han, at den har sin naturlige forklaring deri, at befolkningen i lang tid har været og endnu er oprørsksindet, og kun har i minde, at »det ældgamle tyske Kirke-, Rets- og Skolesprog er bleven benyttet som Retfærdiggjørelse for et Oprør, der søgte at løsrive Slesvig fra Kongeriget, og ønskes fornyet med de samme Hjælpemidler, saasart Leilighed gives«. Det er et faktum, som ansøgerne og deres tilhængere »på alle mulige, og deriblandt høist latterlige, Maader« søger at skjule for embedsmænd og andre, der vil lære sprogforholdene at kende, at de fleste borgere har dansk omgangssprog. Henvisningen til samkvemmet med Tyskland er »en ussel Maske for det sande Motiv«. Det tysk, de behøver hertil, vil børnene under den nye ordning lære i skolen. Da omegnens beboere er dansk-talende, er det langt nødvendigere, at de lærer dansk.

At han ikke meddelte magistraten andragendet fra deputeretkollegiet må fremgå »af Tidsbestemmelserne«. At han ikke svarede kollegiet, beror på, at det kun er kollegiets opgave at repræsentere borgerne i økonomiske anliggender. Iøvrigt var tonen sådan, at det rette svar måtte være kollegiets suspension, som han imidlertid fandt ubelejlig i de dage, da rådmændene afgik (dette skete den 23. marts), og som han derfor »opsatte, men ikke opgav«. Endelig så han i andragendet »en Yttring af den passive Modstand, som Man ikke kunde vente med Et opgivet«⁷²).

Medens således deputeretkollegiet protesterede, og to af skolekollegiets medlemmer og fire magistratsmedlemmer blev fjernet for deres modstand mod nyordningen, indsendte Kiær sin betænkning til kirkevisitatoriet. Den er i koncepten dateret 15. marts.

Der er ingen grund til i enkeltheder at følge korrespondancen herom. Hovedsagen er den ordning, som i løbet af foråret og sommeren blev truffet.

Den mest gennemgribende forandring skete i de to elementarklasser. Her blev dansk undervisning gennemført straks.

Børnene her var fra 6—10 år. Hver af de to skoler var delt i to afdelinger. I den første afdeling gik børnene det første år, derefter de følgende år i den anden. Kiær ventede ikke større vanskeligheder ved sprogforandringens gennemførelse i disse klasser: »De fleste Børn af øverste Afdeling ville, efter hvad Lærerne antager, rykke op til Paaske og saaledes udgaa af Elementarskolen, og de tilbageblivende, af hvilke de fleste havde medbragt det danske Omgangssprog fra deres Hjem, ville med Lethed for Fremtiden modtage Undervisningen i deres Modersmaal«. Undervisningen i elementarklasserne skulde skiftevis begynde med sang og bøn, der skulde på timeplanerne afsættes 4 ugentlige timer til bibelhistorie og 2 til religion, og i øverste afdeling skulde der være 3 timer til forberedelse til tysk læsning.

Vajsenhusskolens elementarklasse, der havde 70—75 born, måtte skifte lærer, da Jespersen ikke mente, han kunde undervise på dansk i alle fag.

Kirkevisitatoriet gav den 27. marts magistraten besked på at foretage sig det nødvendige, for at en lærer, der var fuldkommen kyndig i dansk sprog, kunde blive ansat ved vajsenhusskolens elementarklasse. Den 29. lod Kiær embedet opslå. I april indstillede kirkevisitatoriet til det slesvigske ministerium, at Jespersen blev afskediget, da han havde erklæret, at han ikke kunde give undervisning på dansk i det omfang, som det nu måtte kræves. Samtidig henstillede man, at staten ydede ham pension, da byen ikke var i stand til at udrede den. Den 16. maj godkendte ministeriet Jespersens afskedigelse under forbehold af nærmere bestemmelse med hensyn til hans pensionering eller ansættelse i andet embede. Den 6. juni meddelte magistraten Jespersen hans af-

sked fra sit embede. Afskedigelsen kom til at træde i kraft fra den 22. juni.

Jespersen tog ikke stiltiende mod afskedigelsen.

Først protesterede han overfor magistraten: Det var ham en skrækkelig tanke, at han skulde forlade skolen, der var hans andet liv. Han var sig bevidst at have gjort sin pligt. Han bestred magistratens ret til at afskedige ham.

Denne protestskrivelse findes i byarkivet med den — tysk-skrevne — påtegning: ad acta efter at der på rådhuset er tildelt ham en irettesættelse.

Så henvendte Jespersen sig direkte til det slesvigske ministerium: Han mente, han havde opfyldt forpligtelserne i sit ansættelsesbrev, og at magistraten derfor også måtte være forpligtet til at overholde sine forpligtelser. Han bad ministeriet pålægge magistraten at lade ham uafkortet beholde de samme indtægter, som han havde haft af sit embede.

Sagen blev sendt til erklæring i magistrat og kirkevisitatorium. Erklæringerne er særdeles oplysende. Grev Reventlow og provst Ahlmann går i kirkevisitatoriets udtalelse imod, hvad Kiær har skrevet i magistratens udtalelse.

Kiær skriver vidt og bredt om alt, hvad der er passeret mellem ham og Jespersen, som han beskylder for at give en urigtig fremstilling af sagens forløb. Da kirkevisitatoriet får sagen, nægter det simpelthen blankt at gå ind på disse lidet opmuntrende forhandlinger mellem den konstituerede borgmester Kiær og supplikanten.

Til gengæld breder kirkevisitatoriet sig meget udførligt om Jespersens fortjenester: Han har, — hvad endogså magistraten har måttet indrømme —, holdt sig fra al politisk virksomhed. Han hører til de stille i landet. Hans strenge religiositet har et let anstrøg af pietistisk farve, der forlener hans embedsvirksomhed i skolen med en sjælden udholdenhed og troskab, en ægte kærlighed til børnene, så de ved de årlige oprykninger altid skilles fra ham under tårer. Ahlmann understreger, at han kan bekræfte dette på grundlag af 20 års kendskab til ham. Jespersen har endvidere været et virksomt medlem af bibelselskabet. Der henvises til, at Bahnsen har betroet ham ledelsen af praktikundervisningen efter Dieckmann, at Jespersen har opfyldt alle sine forpligtelser,

ja efter bedste evne også har givet undervisning i dansk sprog.

Hvad den økonomiske ordning angår, så udtaler kirkevisitoriet spydigt sin forundring over, at magistraten ikke har taget initiativet til at skaffe Jespersen en godtgørelse for den indtægt, han mister. Medens Kiær mener, at Jespersen må udelukkes fra at få ventepenge, så længe han gør sig skyldig i den »lovovertrædelse« at holde skole for de borgeres børn, som stemte mod reformen, finder kirkevisitoriet ikke noget ulovligt i, at han giver privattimer, som han tidligere har gjort ved siden af sin offentlige undervisning. Og iøvrigt: medens Kiær i det højeste har talt om ventepenge til Jespersen, indtil han får anden ansættelse, går kirkevisitoriet ind for en pensionsordning, idet Jespersen på grund af et svagt bryst ikke kan forestå kirkesangen, som almindeligvis er forbundet med de bedre embeder på landet.

De to erklæringer er som ild og vand. De viser, hvor vanskeligt det måtte blive at fortsætte samarbejdet mellem Kiær på den ene side og Reventlow og Ahlmann på den anden side.

Ministeriet fulgte kirkevisitoriets indstilling. Ved kgl. resolution den 1. september 1851 fik Jespersen tilkendt en pension.

Der indkom 68 ansøgninger om hans embede. Kiær sendte dem den 27. maj til Ahlmann og Carstens som medlemmer af skolekollegiet. Den 5. juni holdt skolekollegiet møde (Kiær, Ahlmann og Carstens). Carstens fandt det tvivlsomt, om man kunde foretage præsentationen, da kollegiet ikke var fuldtalligt og særlig manglede de to medlemmer af deputeretkollegiet. Men Kiær svarede, at de to hidtidige medlemmer af kollegiet som bekendt var »removirt«, og man kunde for tiden ikke udfylde deres pladser, da deres kolleger i deputeretkollegiet ikke kunde få optagelse i skolekollegiet af samme grund, som havde medført, at de to tidligere var blevet »removirt«. Han nærede ingen betænkeligheder med hensyn til deres kompetence. Heller ikke Ahlmann nærede betænkeligheder. Man præsenterede derefter 3 til embedet (Appel som nr. 3), samt en suppleant. Man drøftede derefter spørgsmålet om den anordnede valgprøve, men Kiær bemærkede, at magistraten undtagelsesvis ikke ville lade en sådan prøve afholde. Sprogskriptet skulde have været gennemført allerede til påske, og nu burde det ikke forsinkes yderligere.

Den 7. juni holdt skolepatronatet møde (Kiær, Diemer og Ja-

kobsen). Man vedtog enstemmigt at vælge Cornelius Appel, og man besluttede at stille mod, at den danske undervisning skulle begynde straks efter pinse. 9. juni blev der sendt meddelelse om valget til Appel, der samtidig fik besked om at møde tidsnok til at kunne begynde undervisningen den 17. juni. Den 28. juni blev hans bestalling udstedt⁷³⁾.

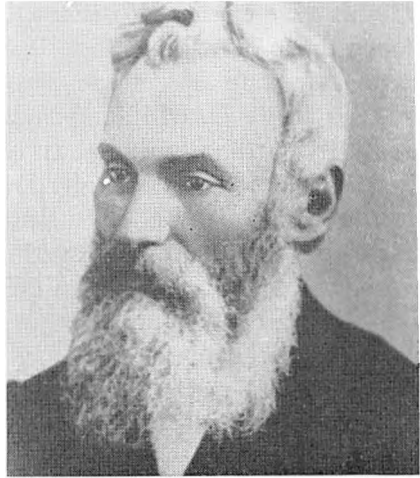
Cornelius Appel (f. 1821) var lærersøn fra Aabel i nærheden af Bevtøft. Velstand var der ikke i hans hjem, men sund arbejdsomhed og rationalistisk fromhed. Børnene hjalp med arbejdet hjemme og kom tidligt ud at tjene.

Trods hjemmets små kår lykkedes det Appel at komme på seminariet i Lyngby ved Grenaa, et af de seminarier, der var skabt i den oplysningsbegejstrede rationalismes tid. Dets daværende forstander, N. Sidenius, havde i en årrække været præst i Vesterborg på Lolland, hvor den udmærkede skolemand, biskop P. O. Boisen drev sit seminarium. Boisen, der stammede fra Emmerlev, var en af den rationalistiske tids mest tiltalende og betydelige skikkelser. I Boisens ånd synes også seminariet i Lyngby at have været ledet.

Appel blev dimitteret 1841 med hovedkarakteren: udmærket duelig. Vinteren 1841—42 assisterede han så ved undervisningen i Ribe borgerskole. Her lærte han Ludv. Chr. Müller at kende. Han var derefter indtil efteråret 1844 lærer ved Lovrup skole, hvorfra han medbragte en anbefaling fra provst G. Koch i Døstrup for sin flid og samvittighedsfuldhed, sit beskedne væsen og sædelige forhold. I to år var han lærer i Løjt, hvorfra den fornævnte A. D. Grauer som skoleinspektør gav ham en smuk anbefaling, hvori han særlig fremhævede hans »tief christliches Gemüth«, og understregede, at hans religionsundervisning havde vundet almindeligt bifald. Endelig var han fra 1846 indtil udnævnelsen i Tønder lærer i Bodsøl ved Ballum. Sognepræsten, P. A. Wendelboe, skrev om ham, at han var i besiddelse af »den Aandslivlighed, uden hvilken selv det bedste Kundskabsforraad ikke i nogen synderlig Grad kan blive frugtbringende for Andre«. Han søgte at gøre skolen kær for børnene⁷⁴⁾.

I dette tiår var det, som hans åndelige særpræg tog form, måske mindre ved en modtagelig åbenhed end ved en vis stædig

Cornelius Appel (1821–1901)
Lærer i Tønder 1851–64
Fot. efter 1868.

selvhævdelse overfor det, som han fandt fremmed for sin natur. Det gjaldt både hans nationale og hans religiøse udvikling.

Appel havde allerede før sin seminarietid »følt det elektriske Stød af den vaagnende Danskhed i Sønderjylland«. I sine fire embeder i Nordslesvig oplevede han den tid, hvor dansk national selvbevidsthed for alvor begyndte at gøre sig gældende i landsdelen. Han deltog i det første møde på Skamlingsbanken 1843. Men karakteristisk nok fortæller han, at det først var i Løjt, »at det kom til et stærkere aandeligt og hjerteligt Gennembrud med Hensyn til Folkefølelse og hele min danske Livsudvikling — der var nemlig i Løjt adskilligt Tyskeri, der blev min danske Natur for nærgaaende«⁷³).

Også i hans religiøse udvikling var der et moment af opposition og selvhævdelse overfor omgivelserne. Det huede ham ikke, da han efter sin konfirmation måtte tjene hos pietistiske bønder. Ved det rationalistiske seminarium oplevede han en vækkelse. Han har kun oplyst så meget derom, at »de for Troslivet afgørende hinanden modsvarende Kendsgerninger Synd og Naade« fra da af blev »de Poler, hvorom hans kristelige Udvikling senere er foregaaet«. Ved læsning af Grundtvigs »Søndagsbog« fik han »et Blik ind over et dejligt Land, som han dog endnu ikke kendte,

men som hans Længsel og Hu stod til«. I Løjt mødte han megen Hernhuttisme, men — skriver en af hans biografer — »ved Grundtvigs Verdenshistorie, I. Del, som han læste i denne Periode, følte han en ligefrem frigørende Virkning«. Først i Ballum, »det første Arnested i Sønderjylland for det ved Grundtvig vakte Liv«, synes han virkelig at have fundet omgangsfæller med grundtvigsk livssyn. Her gjorde han sig fortrolig med Grundtvigs forfatterskab, og han skrev siden: »det Lidet, jeg er blevet med Hensyn til Danskhed, og overhovedet i aandelig Henseende, det er jeg væsentlig blevet ved det Grundtvigske«⁷⁶).

Som lærer var Appel den nye tids mand. Han angreb den stærke overbetoning af lærebøger og læremetoder, lektionstabeller og eksamensvæsen. Han syntes, at skolens tilsynsmænd ofte for meget fremhævede dem, der i åndelig henseende var træmænd. Han ønskede, at lærerne skulde være opvakte, veloplyste, livlige og åndsmuntre mænd med et åbent blik for livet og tilværelsen i det hele⁷⁷). Han skal have været en ypperlig fortæller, og han brugte sangen i sin undervisning, så man i herrnhuttiske kredse påstod, at »det var en fiin Maade, hvorpaa Djævelen havde faaet Indpas i Bodsøl Skole, idet han havde faaet indført Viser og Sange«⁷⁸).

Appel har senere (1897 og 1901) skildret sine første år i Tønder. Det forekom ham en vinkende opgave at indføre dansk sprog i skoler for dansktalende børn. Han fandt sprogordningen »overmaade human og hensynsfuld«, og syntes, at sproggrænserne var trukket og sprogordningen truffet »under en ærlig Bestræbelse for at dele retfærdigt og billigt mellem Dansk og Tysk«. Han harcellerede over, at de ellers så skikkelige borgerkoner i Tønder korsede sig ved kaffegilderne over danskernes hårdhed, at de kunde nænne at skille dem fra deres »gode tyske Sprog«, samtidig med at de også mente, at de selv var skyld i det, da de jo talte dansk.

Der samledes hurtigt en kreds af yngre mænd i forskellige embeder og stillinger, der tog fat med frejdigt mod og ungdommelig varme. »Den tyske Gøgeunge skulde smides ud af Reden og rømme Marken«. »Modstanderne saas væsentligt under Oprorets, Trodsens og Løgnens Synspunkt, og der kunde vanskeligt tages paa dem med Fløjels Handsker, saa meget mindre, som

hverken Regeringen, Embedsmændene eller Folket i Almindelighed vilde fortrædige Tyskheden paa dennes egen Grund, hvor den havde Naturens Ret paa sin Side«.

Med glæde tænkte Appel siden tilbage på arbejdet i disse år: »Der var Liv og Fart i det danske Arbejde i de første Aar, da Sejersfølelsen bar højt og Arbejdsmarken laa saa vinkende i Haabets skønne Lysspil«. Men det var dog med nogen kritik, han senere bedømte disse års arbejde: »Det var i Grunden intet Under, om det skortede os paa den fornødne Tro til Livets store frie Magter, og at vi derfor ikke havde den overlegne Ro og Taalmodighed, det harmløse Højsind og den uforstyrrelige Langmodighed og Overbærelse, som var nødvendig, om det store og herlige Forehavende snart skulde krones med Held. Men der blev ligefuldt sat megen hjærtelig Varme og ungdommelig Begejstring ind paa denne Folkesag, og der stod en vaarskøn, løfterig Lysning hen over Fremtidsgjæringen og de vinkende Udsigter«.

Appel fandt ingen vanskeligheder ved overgangen fra tysk til dansk sprog i skolerne. »Tværtimod: dette var den naturligste Sag af Verden, og i min Skolegjæring og Omgang med Børnene kunde jeg efter faa Dages Forløb i Grunden slet ikke mærke, at det var en tyskleddet Skole, jeg nylig havde faaet med at gjøre«. Da Appel i 1864 forlod byen, »var Sprogændringen selvfølgelig helt gennemført, uden nogensinde at have medført mindste pædagogiske Mislighed«⁷⁹).

I vesterkvarterets skole var der 67 børn. Om læreren, Asmus Tychsen, indberettede Kiær, at han havde i hele sin lærertid undervist på tysk, men havde dog, da han var født i Ensted, dansk modersmål og troede sig også i stand til at undervise på dansk. Han fik besked om at begynde dansk undervisning efter pinse, den 16. juni.

I de tre »middelklasser« — skrev Kiær — burde undervisningen på dansk så vidt muligt, navnlig i religion, forberedes og fremmes. Også historieundervisningen burde vel gives på dansk, og forskrifterne burde være både på dansk og tysk. Om forandringen skulde ske i begge afdelinger af disse klasser eller foreløbig kun i den nederste, måtte bero på et samvittighedsfuldt skøn af lærerne. Endelig burde ved sangundervisningen det tyske sprog vel ikke være det udelukkende herskende.

I vajsensusets overklasse var der 77 børn, hvoraf 12 fra vajsensuset. Børnene var i enkelte fag delt i 2 afdelinger, der dog blev undervist sammen, således at det ene hold beskæftigede sig selv, medens det andet blev beskæftiget af læreren. Der blev fastsat 2 timer i hver afdeling til dansk læsning.

Hans Clausen blev erklæret for at være i stand til at undervise på dansk. Selv skrev Clausen i et brev til Kiær 25/5 1851, at han, så længe han havde været skolelærer, havde bestræbt sig for at give børnene nogle kundskaber i det danske sprog, og gjorde nøje rede for hvorledes han havde søgt at finde de bedste bøger frem.

Regne- og skrivemesterskolen havde 70 elever og var som vajsensuskolelsens overklasse delt i 2 afdelinger. Også her blev der forordnet 2 ugentl. timer i dansk i hver afdeling. Kiær indberettede, at C. F. Clausen ikke var i stand til at undervise på dansk, men Clausen blev dog foreløbig ikke fjernet.

Pigeskolen havde 156 elever, var delt i 2 afdelinger, hvoraf den ene havde syning og håndarbejde, medens den anden afdeling blev undervist af kantoren. Der blev forordnet 1 ugentlig time i hver afdeling til dansk læsning og oversættelse. Også om Nissen indberetter Kiær, at han ikke er det danske sprog så mægtig, at han fortroster sig til at undervise på dette sprog. Han karakteriseredes i en artikel i »Dannevirke« som loyal. Han blev foreløbig i embedet.

For rektorklassens vedkommende havde Kiær, da han var blevet borgmester den 8. februar, taget sagen om embedets besættelse op. Den 19. februar sendte han de fire ansøgninger til cirkulation i skolekollegiet. Men Carstens sendte dem omgående tilbage. Han vidste ikke, hvad han skulde gøre med dem. Af skolekollegiets andre medlemmer var seminarielærer Diekmann død (12/5 1849), kæmner Rehhoff var trådt tilbage, og den deputerede Iwersen var »entfernt«, og Carstens vidste ikke, hvem der var deres stedfortræder. Så opslog Kiær embedet igen den 28. februar med den begrundelse, at der ikke var tilstrækkelig mange ansøgere, idet den ene af ansøgerne var seminarist og en anden ikke havde tilstrækkelig færdighed i tysk. Der indkom da endnu 3 ansøgninger. Den 31. marts sendte Kiær ansøgningerne til provst Ahlmann og diakon Carstens »som Medlemmer af Skolekollegiet«. Efter at de havde indstillet tre, blev valgprøven holdt den

Niels Wiborg Müller (1823–1903)
Rektor i Tønder 1851–56
Fot. ca. 1861/62. D. kgl. Bibl.

23. april, og skolepatronatet indstillede den 5. maj Niels Wiborg Müller til embedet, hvorefter ministeriet udnævnte ham den 5. juni 1851.

Niels Wiborg Müller var født i Gram 1823, hvor faderen var præst. Han blev teologisk kandidat 1846, underviste meget både under og efter sin studietid og havde iøvrigt uddannet sig videre med henblik på dygtiggørelse til undervisning i realskolen. Han blev foretrukket, fordi han mere end de andre ansøgere besad gode kundskaber i engelsk, og fordi han havde undervist i flere af Københavns bedste skoler⁵⁰).

Med hensyn til undervisningen i rektorklassen under nyordningen indskærpede kirkevisitatoriet, at rektor burde fortælle fædrelandshistorien på dansk, såsnart drengene havde et sådant kendskab til sproget, at det kunde ske med udbytte. Müller kunde indberette (7/6 1851), at han straks var begyndt med at undervise i fædrelandshistorie på dansk efter forud at have forvirket sig om, at det kunde ske med nytte⁵¹).

Nyordningens gennemførelse i kirken.

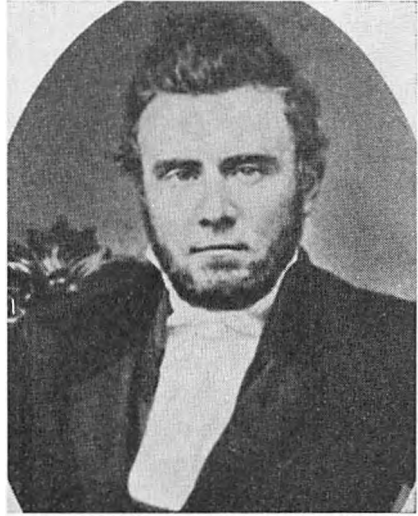
Dahls ansættelse

Maj 1851

Såvidt skoleordningen. Hvad de kirkelige forhold angår, havde grev Reventlow i december foreslået Regenburg at pålægge diakonen, Carstens, der prædikede dansk hver anden søndag, at holde dansk prædiken hver søndag⁸²⁾. Nu fastslog imidlertid rekskriptet af 7. februar, at der skulde skiftes mellem dansk og tysk højmesse og tilsvarende mellem tysk og dansk froprædiken eller aftensang. Den 12. april sendte Kiær magistratens betænkning angående denne nyordning til kirkevisitatoriet. Han fandt rekskriptet så klart, at han ikke fandt anledning til udførligere bemærkninger, kun fremhævede han, at det måtte være vigtigt, at man undgik, at forholdet mellem byens gejstlige blev påvirket af den ulige fordeling af indtægterne og forretningerne — især når arkidiakonatet blev besat, hvortil også landmenigheden hørte⁸³⁾.

I en skrivelse af 4. august fastsatte kirkevisitatoriet den nye gudstjenesteordning⁸⁴⁾. Medens der før kun havde været holdt dansk gudstjeneste hver anden søndag eftermiddag ved diakonen (Carstens), skulde der nu ved højmissen skiftevis holdes tysk gudstjeneste ved provsten (Ahlmann) og dansk gudstjeneste ved den nye arkidiakon — og tilsvarende om eftermiddagen skiftevis holdes dansk gudstjeneste ved arkidiakonen og tysk gudstjeneste ved diakonen. Det nye var, at man for fremtiden kunde høre dansk ved en højmessetjeneste, at der hver søndag blev lejlighed til at høre dansk såvelsom tysk prædiken, og endelig af Carstens skulde afgive de danske gudstjenester, der alle skulde overdrages til den nye arkidiakon.

Dertil kom endnu en forandring, som berørte præsternes forhold til skolevæsenet. Tilsynet med skolerne havde før været fordelt mellem alle de tre præster i byen. Men 27. marts fremsatte amtmand og provst i forening et forslag om, at inspektionen over alle byens skoler skulde overdrages den nye arkidiakon. »Jeg troer,« skrev Reventlow til Regenburg, »at dette vil være en særdeles gavnlig Foranstaltning og tillader mig at bede Dem, kjære

Johns. Matthias Dahl (1819–61)
Archidiakonus i Tønder 1851–61
Fot. Tønder kirke.

Herr Regenburg, at udsøge en i alle Maader velqualificeret Person til dette Embede og det jo før desbedre⁸⁵⁾.

Arkidiakonatet var altså gjort til et betydningsfuldt embede, både fordi arkidiakonen fik overdraget alle danske gudstjenester, medens de tyske gudstjenester var fordelt på byens to andre præster, og fordi han fik overdraget tilsynet med gennemførelsen af den nye sprogordning i byens skoler.

Men embedet stod stadig ubesat efter Heynsens forflyttelse. Embedet var blevet opslået den 5. april 1850. Der var indkommet 24 ansøgninger. Men dermed var sagen åbenbart gået i stå⁸⁶⁾. Den 8. februar, altså dagen efter reskriptet om den nye sprogordning i byen, havde så Regenburg anmodet kirkevisitatoriet om at foranstalte arkidiakonatet opslået vakant som et dansk præsteembede⁸⁷⁾.

Udnævnelsen af den nye arkidiakon blev afventet i utålmodighed. I april pressede Reventlow på: »... det vilde være mig særdeles kjær om vi ret snart maatte faae en dansk Præst til Tønder, da det ikke er muligt at iværksætter Reformen før denne kommer⁸⁸⁾. I maj skrev borgmester Kiær: »Endelig seer jeg ogsaa med Længsel hver Dag ud ad Flensborg Landvei efter Arkidiakonen. De danske længes efter en Mand, som ikke alene kan

prædike dansk og veed, at det hedder »at dulme Smerten«, og ikke »at dumle (sic:) Smerten«, men ogsaa har et dansk Sind«⁹⁰).

Der var ingen ansøgere til embedet. Patronatet (dvs. magistraten) kunne derfor ikke, som det var berettiget til, gøre brug af sin præsentationsret. Visitationen anmodede derfor om, at embedet måtte blive besat direkte af kongen. I ministeriets forestilling til kongen blev det da også fremhævet, at dette ikke blot vilde være i overensstemmelse med reglerne (nl. når der ingen ansøgere var), men også med hensyn til forholdene i Tønder være det hensigtsmæssigste. Man fremhævede »de ikke ringe Egenskaber, som vilde udkræves til med Held at bestyre det ledige Embede« i betragtning af, at det vilde være arkidiakonens opgave både at overtage den danske prædiken i Tønder og at have inspektionen over skolevæsenet. Man foreslog med henvisning hertil J. M. Dahl, og 26. maj blev denne beskikket til arkidiakon ved Kristkirken i Tønder⁹¹).

Johannes Matthias Dahl (1819—61) var præstesøn fra Fjaltring. Hans bedstefader, Johann Matthias Dahl, var herredsfoged i Lø herred og boede i begyndelsen af sin embedstid, inden han slog sig ned i Drengsted 1778, uden for herredet på Kogsbøl i Emmerlev sogn. På Kogsbøl blev Dahls fader, Carl Adolph Dahl, født i 1774⁹²).

Carl Adolph Dahl blev dimitteret fra Ribe Katedralskole 1793 og blev teologisk kandidat 1803. Han var som student medlem af »Kronprinsens Livkorps«, der blev oprettet i anledning af englændernes angreb i 1801. Da korpset blev genoprettet, blev han — på daværende tidspunkt alumne på Borchs kollegium — atter medlem. Han blev 1816 præst i Fjaltring og Trans, hvor han døde 1828. Appel, hvis karakteristik vel hviler på sønnens omtale af sin fader, kalder ham »en trofast Præstemand, inderlig sammenvoxet med sin fattige Menighed og fast besluttet paa ikke at forlade denne, skønt Kaldets Indtægter var yderst knappe«⁹³). Han var gift med Engelke Marie Teilmann, datter af Hans Teilmann (1746—1822), sognepræst i Tølløse-Agerup fra 1776⁹⁴).

Johannes Matthias Dahl var kun 9 år gammel, da faderen døde. Moderen flyttede til Roskilde, hvor drengen kom i latinskolen, og hvor de kunde være i nærheden af hendes søster,

Mette Margr. Teilmann, der var gift med Johann Chr. Teilmann, der fra 1817 havde været præst i Tostrup-Uggerløse⁹⁴).

Om Dahls skoletid ved Corn. Appel en del at fortælle. Det har næppe været ham ukært at benytte lejligheden til på grundtvigsk vis at stikle til den sorte skole.

Han vil vide, at skolen alt i alt sidenhen stod i en trist belysning for Dahl, at matematik var ham en plage, historie og geografi en formelig tortur. Dahl manglede ikke historisk sans. Han kunde frydes, når »den aandelig Sammenhæng i Menneskelivets Udviklingsgang« glimtede for hans øjne, men hans ukyndighed i historie skyldtes den »stendøde Behandling« af faget i skolen. I religionstimerne skal Dahl have moret sig over den rationalistiske lærers anstrengelser for at gøre miraklerne »ret begribelige og hverdags«.

Helt sort tegner billedet sig dog ikke. Dahl bevarede mindet om »en vis middelalderlig-romantisk Aand og Tone«, der herskede blandt kammeraterne. Skolens rektor, den kendte Søren Bloch, en af tidens fremskridtspædagoger, der betragtede den klassiske dannelse som fundamentet i al opdragelse, mindedes Dahl siden som »en faderlig Ven og Beskytter« og kunde takke ham for solide kundskaber i tysk og latin. Som friluftsmenneske skal Dahl have yndet at læse sine lektier på taget af en af domkirkens udbygninger. På sine mange udflugter i egnen fattede han varig interesse for studiet af insekter.

Dahl blev student i 1838. Appel skildrer ham som en »rigtig Student«, der selv om studiet måtte gennemføres under mange afsavn fra moderens og søsterens side og med afbrydelser på grund af sygdom, nød »Studenterlivets hele Romantik«. Han forstod at læse Hostrups komedier, synge Plougs studenterviser og fortælle episoder fra universitetet. København var og blev det sted, han helst vilde bo. Sit hele liv følte han sig kun rigtig hjemme indenfor Vesterport. Den lette adgang til et parti billard og de mange muntre kredse af ungdomsglade studenter tillod ham ikke at arbejde overvættes flittig (»men naar han arbejdede, saa arbejdede han tilgavn«), og han beklagede de unge mennesker, der var istand til år ud og år ind at hænge over bøgerne og give både naturen og det kammeratlige samliv en god dag.

Med hensyn til studierne har Dahl selv oplyst, at han med sær-

lig glæde og udbytte hørte Martensens forelæsninger. Appel oplyser iøvrigt, at Dahls teologiske yndlingsforfatter var Søren Kierkegaard, »og han vedblev til det Sidste at vidne om den gennemgribende Indflydelse, som denne Forfatter havde haft paa Udviklingen af hans religiøse Bevidsthed«. Han var derimod ukendt med Grundtvig.

Det vil af det følgende ses, at Dahls discipelforhold til Kierkegaard var ægte nok. Derimod lader det sig næppe afgøre, om Kierkegaard har haft nogen betydning for, hvad Appel kalder Dahls »religiøse Opvækkelsestid.« Herom beretter Appel blot, at »hans Syndighed viste sig for ham i al dens Dybde og Omfang«, så det siden faldt ham let »ligeoverfor Vorherre at opgive al Egenretfærdighed og Selvhjælp«.

Dahl tog embedseksamen 4. juli 1845, Appel skriver: »med bedste Karakter«. Efter eksamensprotokollen fik han Laud.

Dahl havde siden en del undervisningsvirksomhed, dels som huslærer forskellige steder, dels ved borgerskolen i Roskilde. Han havde samtidig af og til lejlighed til at prædike og katekisere.

I maj 1850 holdt han dimisprædiken. Da den kun skulde holdes for to lærde censorer, havde Dahl ikke gjort den populær nok og fik derfor kun haud illaud. Appel oplyser, at Dahl ikke vilde følge censorernes råd og tage prøven om, fordi han følte altfor vel, hvor nær denne handling for ham havde været »at tage Guds Navn forfængelig«, til at han skulde gentage den. Måske kan man deri se et karakteristisk vidnesbyrd om Dahls følsomme samvittighed, som må have gjort ham til Kierkegaards modtagelige læser⁹⁵).

Den 9. september søgte Dahl embedet i Nørre Løgum, der »kun er en Miil fra min afdøde Faders Hjem, som endnu beboes af min Faders Søster« — fasteren har vel boet i Drenghed. Men først i 1851 fik han embede i Sønderjylland, da han den 26. maj blev beskikket til arkidiakon i Tønder. Den 5. august samme år blev han viet til Baltazarina Salicath, datter af Jens David Frederik Salicath (1792—1840), præst i Haraldsted-Allindemagle 1833—40⁹⁶).

Den 27. juli holdt Dahl sin tiltrædelsesprædiken. Den 3. august skriver Reventlow derefter til Regenburg: »Idag for 8 Dage

[siden] holdt Archidiaconus Dahl da sin Introductionsprædiken. Han saae bedre ud i Præstekjolen end ellers og Prædikenen manglede ikke Talent ligesom ogsaa hans Organ er ret smukt. Dog var det let at mærke, at det mangler ham paa Øvelse og var Prædikenen ogsaa aldeles ikke populair. Dog disse Feil kunne jo forbedres, naar Manden blot er fornuftig og har en alvorlig god Villie. Derimod har det ærgret mig, at Dahl da han strax efter Introductionen reiste bort for at gifte sig, ikke tilbørligen har draget Omsorg for at hans Embede blev besørget af en anden Præst. Han sagde til Ahlmann, at pastor Sonne⁹⁷⁾ i dag skulde prædike for ham, men Sonne kom ikke og saa fandt slet ingen dansk Gudstjeneste Sted. Jeg skal nu sørge for, at det Fornødne observeres næste Søndag og at Hr. Dahl naar han kommer hjem venskabeligen bliver gjort opmærksom paa det Forkerte i sin Adfærd⁹⁸⁾. På baggrund af den utålmodighed, hvormed Dahls ankomst var ventet forstår man amtmandens irritation. Denne irritation fortog sig ikke. I november skriver Kiær til Regensburg om Dahl: »Grevnen bærer et besynderligt Nag til ham. Hvorfor?⁹⁹⁾).

Foruden sit vanskelige forhold til grev Reventlow fik Dahl besværligheder nok i sit embede. Han kunde selvfølgelig ikke regne med særlig velvilje fra sine gejstlige kollegers side. Den menighed, som kunde ventes at slutte op om ham, var ikke stor. Og dertil kom, at stillingen som skoleinspektør med ansvaret for gennemførelsen af den nye sprogordning måtte skaffe ham mange modstandere. Tilmed havde man ikke sørget for at fastslå hans bemyndigelse inden indsættelsen. Den 24. august skriver Kiær til Regensburg og udbeder sig meddelelse om, hvorvidt Dahl er blevet skoleinspektør i stedet for Ahlmann og Carstens. Kiær har intet fået at vide, og Ahlmann »begynder at gøre sig munter¹⁰⁰⁾. Først den 28. august kan kirkevisitatoriet sende meddelelse til magistraten, at ministeriet samme dag har bifaldet, at Dahl indtil videre overtager inspektionen over samtlige skoler i Tønder¹⁰¹⁾.

Man får til overmål et indtryk af, hvor udsat en post Dahl var blevet stillet på som inspektør for skolevæsenet i Tønder, når man følger den kamp, der stadig stod om sprogordningen.

De første kampe om sprogskriptet indtil udgangen af 1851

Der var fortsat uro om sprogskriptet i Tønder. Modstanderne håbede på, tilhængerne frygtede for en forandring. Ingen følte sig overbevist om, at der var skabt en varig tilstand. Ganske vist havde regeringen umiddelbart efter reskripterens gennemførelse udnævnt Tillisch til minister for Slesvig, og han var blevet ridder af elefanten. Tilfredsheden med hans politik var altså tydeligt markeret. Men i udlandet var reaktionen mod reskripterne stærk, og de fremmede regeringer rettede alvorlige henvendelser til den danske regering. To gange i løbet af 1851 måtte regeringen omdannes af hensyn til udlandet. Tillisch blev vel ikke fjernet, men han måtte overtage indenrigsministeriet og overlade posten som minister for Slesvig til sin svoger, C. E. Bardenfleth. Denne så ikke med sympati på sprogskripterne. Han anså det for Slesvigs særlige opgave at mægle mellem dansk og tysk. Men han lovede dog Regenburg, at der ikke skulde blive taget noget tilbage af, hvad der var bestemt.

Da befolkningen ikke følte sig overbevist om sprogordningens stabilitet, udfoldede der sig en livlig aktivitet i Tønder både for og imod denne ordning.

Den 12. maj skriver Kiær bekymret til Regenburg, at tyskerne ymter om, at det nok ikke bliver til noget med sporgreskriptet, at Jespersen nok bliver og får en hjælpelærer. Men »hvis der gøres et eneste Skridt tilbage, saa er Sagen tabt for Tønders Vedkommende«. Han fortæller til oplysning om, hvor godt det går, at de taler dansk i magistraten, at tyskerne under fire øjne taler dansk med ham og gør skrabud for ham »Nb om Aftenen kl. 9, naar det er mørkt«, at første rådmand er en ren perle, og at en dansk forening er i fødselen. »Men skeer der nu den ringeste Modifikation i Sprogreskriptet, er Alt spildt, og Tønder er og bliver en tydsk Røverrede«¹⁰²).

Den 10. juni iler Kiær med at fortælle Regenburg, at han har lige erfaret »at i Middags en Deputation er afgaaet, efter Sigende direkte til Khavn, for at petitionere mod Skolesproget. Den bestaar af Professor Bahnsen(! ! !) (Germanisten kan ikke dy sig),

en dansksindet, som det slholst. Parti har faaet besnakket, (sand-synligvis ved at love ham Arbeide), og nok en Slholst . . . Havde jeg Politiet, skulde jeg nok tidligere have erfaret det og forpurret Deputationen. Nu er den afsted . . .«¹⁰³).

Som en støtteaktion for regeringens sprogpolitik indsendte 28 borgere den 26. juni 1851 en takadresse til Tillisch for sprog-reformen. Uanset, hvad sproget i Tønder tidligere har været, erklærer de, at »ligesom vi indbyrdes tale Dansk, saaledes er Dansk det gjængse Sprog i hele Staden, naar man undtager nogle af Embedsstanden og derhenhørende Personer, nogle store Hand-lende og den største Deel af Seminaristerne, der tale Tydsk«. Som forsvar for sprogordningen hævder de, at det sætter bør-nene tilbage i undervisningen, hvis de — såsnart de kommer i skole —, skal lære alt i det tyske sprog i stedet for på moders-målet. Forklaringen på den stærke modstand mod ordningen finder de i politiske partihensyn, men de håber, at modstander-ne ved en mere rolig betragtning af sagen vil erkende de gavnlige følger af sprogskriptet, når først håbet om en fornyelse af op-røret er forsvundet. De håber, at reformen vil blive gennem-ført med den energi og kraft, som hertugdømmets loyale bor-gere har glædet sig ved at se i enhver gren af landets bestyrelse under Tillisch¹⁰⁴).

Fra modsat side indsendte 256 borgere gennem købmand Fed-dersen den 29. juli et andragende til kongen om ophævelse af sprogordningen. De fremhævede, at det ikke er en bøn om noget nyt, men om bibeholdelse af bestående forhold. Der har efter de historiske oplysninger været tysk kirke- og skolesprog i byen fra gammel tid, som naturligt er i en by, hvor det tyske element har været det overvejende fra gammel tid, og som ligger ved Nord-frislands grænse, og hvor tysk har været omgangssprog blandt de dannede, og som fra gammel tid har haft tysk ret. Ungdom-men er oplært på tysk, gudstjenesten er fejret på tysk. Tysk sprog er sammenvokset med befolkningens højeste og helligste interesser.

Nu har regeringen over Slesvig med tilsidesættelse af valgret-ten indsat en arkidiakon (Dahl), har befalet dansk undervis-ning i elementarklasserne, har afskediget en meget dygtig skole-mand (Jespersen), blot fordi han ikke kunde undervise på dansk,

og har indsat en anden, der ikke kan tysk (Appel). Af al den modgang, de har lidt i de sidste år, har intet såret dem så dybt som disse forholdsregler. De formår kun at give alle høje begreber og tanker udtryk på tysk, og navnlig er deres religiøse liv, tænken og følen så inderligt vokset sammen med dette sprog, at det synes dem en krænkelser af deres religion, at det bliver dem unddraget. De beklager sig over, at børnene bliver undervist i et sprog, der hjemme fra er dem fremmed, og som de i livet ikke har synderlig brug for, medens det tyske sprog er en uomgængelig nødvendighed for dem, idet hovedsagkvemmet går mod syd, og tysk er absolut nødvendigt for dem, der driver håndværk og handel¹⁰⁵).

Sprogskriptets modstandere har åbenbart på grund af den politiske situation gjort sig forhåbninger om et tilbageskridt fra regeringens side i sprogpolitiken. I august skriver »Dannevirke«, at stemningen hos den dansksindede befolkning er »flau og mismodig«, medens modpartiets barometer står »temmelig høit«¹⁰⁶). Bladet kender også til et rygte om, at de 16 deputerede har indgivet begæring om borgmester Kiærs fjernelse¹⁰⁷).

Sent på sommeren kom minister Bardenfleth til byen. Oppositionen har måske håbet på hans støtte. I så fald blev det en skuffelse. 6. september skriver grev Reventlow til Regensburg: »Ministeren blev ved hans Nærværelse i Tønder naturligtvis incommoderet med Deputationer og Petitioner af alle Slags navnlig ogsaa angaaende Sprogsagen. Den ligesaa rolige og venlige som faste og bestemte Maade, hvormed han besvarede alle slige Andragender har gjort en meget god Effekt og jeg tror der er indtraadt en stor Slappelse hos Wühlerne, der vel indsee at alle deres Planer ere frugtesløse«¹⁰⁸). »Dannevirke« beretter, at Bardenfleth viste sig ikke tilbøjelig til at afsætte borgmesteren eller lade dansktalende børn undervise på tysk, men forsikrede, at kongens vilje skulde gennemføres. Han drak på amtshuset et glas med borgmesteren med den bemærkning, at han skulde fremdeles gøre megen nytte i statens tjeneste. De slesvig-holstenske illuminerede da ikke, som de havde tænkt sig, idet de havde ventet Kiærs afsættelse, men de danske illuminerede i stedet¹⁰⁹).

Den danske fløj i byen blev herefter mere frimodig. En indsender i »Dannevirke« beklager sig nu i en artikel over, at attester

og politiplakater, gadeskilte og milepæle er affattet på tysk. Han finder lærerne uegnede til at løse deres opgave. Skolerne har ganske vist dansk sprog, men lærerne taler dårligt dansk, idet de har fået deres »indbildte Bildung« på det »Tondersche Seminar«, ikke har begreb om danske bogstaver og dansk retskrivning, ikke har kendskab til dansk skolelitteratur, men til privat brug anvendes tyske lærebøger og i skolen den slesvig-holstenske katekismus. Ahlmann har i 1847 selv sagt, »at der på Tønder Seminarium hverken den Gang eller tidligere havde været mere end en eneste Seminarist, der blot nogenlunde kunde forestaae en dansk Skole«¹¹⁰), og dog har samme Ahlmann »indsat disse Seminarister i Sneseviis til Lærere ved vore danske Skoler«. Hvorledes lærer børnene historie hos disse lærere?¹¹¹)

Det er i det hele taget Ahlmann, kritikken rettes mod. Allerede den 18. juni skrev Kiær til Regensburg, at når han kom til Flensborg, vilde Regensburg finde ham gulgrøn af galdefeber. Kiær og enhver dansk mand fandt en hindring i skolereformens gennemførelse i Ahlmanns og Carstens' forbliven. Kiær opregner Ahlmanns synderegister: Han har ved opflyttelserne i påsken søgt at skaffe så mange som muligt fra elementarklasserne op i hovedskolerne (altså fra de dansksprogede til de tysksprogede klasser). Han har indført en læsebog, der må betegnes som en »litterær Skarnfjerdning«, og som derfor må give forældrene et såre slet indtryk af det danske¹¹²). Han har forhalet indførelsen af den danske læsetabel. Han vælger »uduelige Subjekter« og »latterlige Personligheder« til hjælpelærere, så befolkningen får indtryk af, at danske lærere ikke duer. Han har ved sidste skolevisitats fortalt børnene, at de nu skulde lære dansk, idet han tilføjede, at det skulde de ikke være bange for, »denn durch das Erlernen einer fremden Sprache lernt man am besten seine Muttersprache«¹¹³).

Indsenderen i »Dannevirke« for 29. september erklærer det for uforsvarligt at beholde Ahlmann som provst og foreslår, at tilsynet med de menigheder, hvor kirkesproget er dansk eller afvekslende dansk og tysk, fratages ham. Så vilde også grev Reventlow, »der ikke saa meget fattes Villie som Kraft«, få en kollega, der kunde give ham impuls til »alle de mange Forandringer, som ere saa paatrængende fornødne«.

Atter i oktober er »Dannevirke« ude efter Ahlmann. Indsenderen¹¹⁴) harcellerer over den tale, der føres om en »barbarisk« foranstaltning, der har ramt den »ægte tydske Stad« ved at Frederik 6's sprogreskript er sat i kraft. Der er til en af byskolerne henvist 68 familier. Heraf er 61 dansktalende. De 7 andre familier bruger dels dansk, dels plattysk som familiesprog, idet husfaderen er enten holstener eller sydslesviger. Det må derfor anses for rimeligt, at tyskheden har måttet »an die Wurzeln sich greifen lassen«. Han gør op, at af elementarlærerne er den ene (Jespersen) afskediget, og den anden (Tychsen) beordret til »at give Tydsken Reisepas«. Rektorklassens leder (N. V. Müller) er en dansk og dansksindet teolog. Men pigeskolens lærer (J. N. Nissen) erklærer, at han ikke kan forstå dansk, skønt han har været lærer der i 15—16 år, Vesterstadsskolens lærer (C. Fr. Clausen) er ude af stand til at undervise i dansk som hovedsprog, og læreren ved vajsenshusets overklasse (Hans Clausen), »en gammel værdig Mand, der vistnok har en ret betydelig Kundskab til det danske Sprog«, er for svag til at forestå en skole, endsige gennemføre reformer. Det må altså blive nødvendigt, at de tre hovedskolelærere udskiftes. Borgmesteren er ivrig nok for det danske sprogs fremgang, og man kan håbe, han får bistand hos den velsindede amtmand, grev Reventlow, hvorimod »Provst, Ridder Ahlmann« selv har angivet sit standpunkt ved den for citerede udtalelse: »Durch die Erlernung fremder Sprachen lernt man erst richtig seine Muttersprache«¹¹⁵).

De stadige stiklerier til Ahlmann fik foreløbig ingen følger. I oktober skrev Reventlow til Regensburg:

»...Hvad forovrigt Ahlmann angaaer, saa er De, hoitærede Herr. Regensburg, selv vidende om de Anskuelser jeg i Førstningen har yttret om ham. At Regjeringen dengang lod ham forblive i sin Stilling var maaske en Feil. Jeg er mindst blind for hans svage Sider og har tidt ønsket at en anden Mand havde hans Plads til hvem jeg, der desuden paa en utrolig Maade er overlæst med Forretninger, trygt kunde overlade Kirke- og Skolesager. Derimod maac jeg anerkjende og bevidne, at Ahlmann i det sidste Aar i alt Væsentligt har opfyldt sin Pligt og at navnlig hans Indflydelse paa Indførelsen af det danske Sprog i Skolerne har været særdeles stor og virksom. Med stor Iver har han visiteret disse Skoler og overalt søgt at instruere Skolelærerne, saaledes at de paa den rette Maade skulde tage fat paa Sagen. Han har selv, hvor det var fornødent, praktisk viist dem den rigtige Methode for uden Forstyrrelse at combinere Underviisningen i tvende Classer med for-

skjelligt Underviisningsprog; han har selv examineret Bornene og paa en meget god Maade viist hvor let det er at faae dem til at tale dansk med Læreren, naar denne blot veed at underholde sig med Born paa en barnlig Maade o. s. v. Tillige har Ahlmann ikke forsomt ved Visitationerne paa det rette Sted at formane Menighederne til Lydighed imod Øvrigheden etc. — Paa Grund af alt Dette vilde det nu maaskee være en større Feil at afskedige ham end det muligviis tidligere var at beholde ham. Thi en Forandring vilde aabenbart forstyrre og skade meget. — Iovrigt horer Ahlmann til de Mennesker der snakke meget og derfor ogsaa af og til sige noget der er mindre Passende. Dertil kommer ogsaa en vis Bitterhed imod de stadige Angreb i Bladene og imod dem som han anseer som Ophavsmænd til disse Angreb. — Det forstaaer sig af sig selv at jeg søger at influere paa Provsten saa godt som jeg formaaer det og i Almindelighed er han ogsaa meget modtagelig for enhver venlig Forestilling og Antydning. Imidlertid er det en Selvfølge at jeg fralægger mig enhver Solidaritet i Henseende til hans Ord og Gjerninger med Undtagelse af de Sager som jeg underskriver tillige med ham. «¹¹⁶)

Hen på efteråret kom regeringens svar på de 256 borgeres andragende om sprogreskriptets ophævelse. Ved dets forelæggelse for kongen havde ministeriet fremført omtrent de samme argumenter imod det, som Kiær havde anført i sin skrivelse af 10. juni: Efter oplysning fra magistraten havde de fleste af Tønders indbyggere dansk omgangssprog. Modstanden mod reformen skyldtes, at det insurrectionelle parti endnu havde overvægten i byen. Hvad der anførtes om kirkesproget var uden vægt, da man ikke afskaffede tysk kirkesprog, men kun gjorde det danske lige-stillet dermed. Med hensyn til skolesproget, så var det bestemt, at tysk skulde være et af de vigtigste lærefag. Børnene vilde derfor komme til at lære det tysk, som var fornødent af hensyn til samfærdselen mod syd. Dansk måtte utvivlsomt være vigtigere, da omegnens befolkning taler dansk. Ministeriet indstillede til kongen, at han lod ansøgerne få meddelelse om, at han ikke fandt anledning til at ændre regeringskommissærens bestemmelser om kirke- og skolesproget i Tønder. Denne indstilling blev bifaldet 31. oktober 1851 og gennem kirkevisitatoriet og magistraten blev svaret tilstillet købmand Feddersen¹¹⁷).

Sprogreformens tilhængere kunde altså glæde sig — så meget mere, som der også var ved at blive ro om et andet spørgsmål.

Mange forældre havde holdt børnene hjemme fra skolen som protest mod sprogordningen. Således udeblev 32 børn fra Tychsens undervisning og 29 fra Appels.

I overensstemmelse med skoleregulativets bestemmelser indkaldte Kiær de pågældende forældre for magistraten for at formane dem. Resultatet var tilfredsstillende. »Det kan vel ikke ventes, at den sunde Sætning, at Børnene gjøre ulige bedre Fremgang, naar de undervises i det Sprog, som de dagligen tale i deres Hjem, med andre Ord i deres Modersmaal, saa snart skulde seire, endsiges allerede har seiret over de hos Flertallet af denne Byes Indvaanere indpodede eller indgroede Fordomme, men det overveiende Flertal adlyder nu den Kongelige Befaling, og forholdsvis Faa have antaget Privatlærere.« Således skrev Kiær i en erklæring til kirkevisitatoriet i november 1851.

Privatundervisningen bestod i, at nogle borgere havde antaget seminarister til at give deres børn undervisning uden for undervisningstiden i skolerne. Det kunde der ikke være noget grundlag for at forbyde. Endvidere underviste Jespersen — med kirkevisitatoriets tilladelse — en klasse af børn, som desuden gik i de offentlige skoler. Han fik pålæg om ikke at begynde sin undervisning før et kvarter efter den normale skoletids ophør og at meddele til magistraten, hvilke børn, han modtog til undervisning¹¹⁵).

Kiær prøvede på at få Jespersens privatundervisning forbudt. 6. januar 1852 meddelte magistraten til ministeriet, at man fandt det urimeligt, at Jespersen drev skole. Dels var han rigeligt pensioneret fra staten, dels havde en del borgere søgt at holde ham skadesløs ved at skaffe ham indtægten af en funktion ved byens sparekasse.

I ministeriet findes en koncept til en skrivelse til kirkevisitatoriet med pålæg om at forbyde Jespersen at give undervisning, da han får pension. Den er påtegnet: uafgjort sag, ikke afgået. Man har altså ikke forbudt Jespersen at fortsætte¹¹⁰).

Den 9. november 1851 kan Kiær meddele til Regenburg, at man er ved at komme forsømmelserne i elementarklasserne til livs, bl. a. ved at anordne 3 timer tysk i øverste afdeling. Der er 5 familier, der har taget privatlærere (seminarister), men »i Skolen selv gaar det naturligvis særdeles godt; Børnene føler sig tiltrukne af en Undervisning, som de forstaar.«

I samme brev skriver Kiær: »Jeg havde nær glemte Dahl. Der var en Tid, da vi vare meget bange for ham; Tilhørerne ere jo

ikke mange, og han var forknyt. Flere mente, at han ikke prædikede populært nok, og at Folk ikke kunde forstaa ham. Tønder er jo det vanskeligste Sted, da Folk slet ikke have lært Skrivtsproget, og mange Ord ere dem ubekjendte. Imidlertid gaar det i begge Henseender nu meget bedre, og Dahl mærker det selv; han blev i sin Tid gjort opmærksom paa Manglerne. Jeg har endnu det imod ham, at han ikke gjør sig nok gjældende¹²⁰).«

Det er i denne forbindelse, Kiær nævner, at greven bærer et »besynderligt Nag« til Dahl. Dertil kom nu en strid med kirkevisitoriet om fortolkningen af sprogreskriptet med hensyn til sproget ved højmessegudstjenesterne på de store helligdage.

Kirkevisitoriet (Reventlow og Ahlmann) foreslog den 6. december ministeriet, at man på de tre store helligdage (jul, påske og pinse) holdt tysk højmesse og så skiftede mellem tysk froprædiken og dansk eftermiddagsgudstjeneste eller omvendt. Det var nemlig gammel skik, at der blev holdt tre gudstjenester på disse dage, hvor selvfølgelig hovedpræsten prædikede ved højmessens. Man hævdede, at det ifølge et cirkulære af 2/2 1838 var noget, befolkningen havde krav på.

Ministeriet godkendte 12/12 denne ordning i den forestående jul, men forbeholdt sig iøvrigt at træffe nærmere bestemmelse om den fremtidige ordning. Samtidig henvendte ministeriet sig til borgmester Kiær og udbad sig hans ytringer om sagen.

Kiær sendte 16/12 en meget kraftig skrivelse til ministeriet. Han hævdede, at denne ordning stred mod regeringskommissærens skrivelse af 7/1 1851. Efter den skulde der holdes afvekslende dansk og tysk højmesse. Sidste søndag før jul havde tysk højmesse, altså burde juledags højmesse holdes på dansk. Der var endda allerede trykt kantater til højtiden udfra denne forudsætning. Han krævede, at reglen om skiftevis dansk og tysk højmesse skulde overholdes til enhver tid, uanset om det var almindelig søndag eller en særlig højtidsdag.

Da Dahl havde modtaget meddelelse fra kirkevisitoriet om, at der skulde holdes tysk højmesse, indsendte han en protestskrivelse til ministeriet og erklærede, at denne ordning stred mod det kongelige tilsagn af 31/10 1851, at der ikke skulde forandres noget ved regeringskommissærens bestemmelser om kirke- og skolesproget. Han tilføjede: »Den Seier, som Oprørspartiet vil

vinde, dersom Gudstjenesten skal ordnes i Overensstemmelse med Kirkevisitatoriets Skrivelse af 17de dennes, vil virke saare skadeligt for Fædrelandets Sag, deels ved at give Partiet Haab om Tilbagegang til Forhold efter dets Ønske, deels ved at svække Hans Majestæt Kongens troe Undersaatters Tillid til Hans Majestæts Løfter om upartisk Behandling af sine Undersaatter.« Han bad om, at den trufne bestemmelse ikke måtte få konsekvenser for fremtiden.

Sagen blev afsluttet ved ministeriets skrivelse til visitatoriet af 24/12, hvorefter højmessens sprog på de store helligdage blev dansk og tysk, eftersom det havde været tysk eller dansk på den foregående søndag. De tre gudstjenester på højtidsdagene skulde bibeholdes. Hvis højmassen var dansk, skulde de to andre gudstjenester holdes på tysk, hvis højmassen var tysk, skulde de holde på dansk.

Ahlmann fik altså ikke eneret til at holde højmassen på de tre store højtidsdage. Dahl fik ret til at få den, når der skulde være dansk højmesse¹²¹).

Stillingen ved udgangen af 1851 kan gøres op således: Byen havde tidligere 5 lærere, alle slesvigere, uddannet ved byens seminarium. Den pietistisk prægede, nationalt passive Jespersen var nu pensioneret og afløst af den grundtvigske, i dansk retning særdeles aktive Appel, der var uddannet ved Lyngby seminarium. De andre 4 lærere var endnu i deres embeder. Elementarklasserne havde fået dansk undervisning, som man fandt i en tilfredsstillende gænge. I rektorembetet var den slesvig-holstensk-sindede Petersen afløst af N. V. Müller. Den fanatisk slesvig-holstenske Heynsen var som arkidiakon afløst af Dahl, der havde fået overdraget alle danske gudstjenester samt tilsynet med hele byens skolevæsen.

Siden Bardenfleths besøg var borgernes adresse mod sprogreskriptet blevet afvist. Man havde noteret en sejr i spørgsmålet om kirkesproget ved højtiderne.

En svaghed inden for den danske front var det, at Kiær og Dahl var ved at komme i et modsætningsforhold til grev Reventlow. Foreløbig var det dog mest provst Ahlmann, der måtte stå for skud.

Sprogændringen gennemføres i vajsenshuskolens overklasse

April 1853

I begyndelsen af 1852 bragte et ministerskifte atter sprogordningens modstandere til at glæde sig. Bluhme førte i slutningen af 1851 og begyndelsen af 1852 forhandlinger med Østrig og Preussen. Han forstod, at det var nødvendigt at bøje sig for stormagternes krav om, at Danmarks grundlov ikke blev udvidet til Slesvig, og at Slesvig ikke blev inkorporeret i kongeriget, således som det ejderdanske parti ønskede det. Men Bluhme stod på den anden side fast på, at Slesvig ikke skulde forenes med Holsten, som det slesvig-holstenske parti ønskede det. Hans politik blev lagt fast ved de såkaldte »Aftaler«. Et nyt ministerium blev dannet den 27. januar som garant for denne kurs. Bluhme blev ministeriets leder og tillige udenrigsminister. Minister for Slesvig blev Carl Moltke.

Den 28. januar oplæste Bluhme i folketinget den såkaldte »Januarkundgørelse«, der proklamerede helstatspolitikken: Der skulde gives en fællesforfatning for kongerigets og hertugdømmernes fællesanliggender. Den danske grundlov skulde gælde for kongerigets særanliggender. Der skulde gennemføres særlige stænderforfatninger for hvert af hertugdømmerne. For Slesvigs vedkommende skulde forfatningen indeholde de nødvendige bestemmelser til at »yde og sikre den danske og den tyske Nationalitet i dette Hertugdømme den fuldkomne Ligeberettigelse og kraftig Beskyttelse.«

Denne erklæring måtte selvfølgelig gøre stærkt indtryk både i danske og tyske kredse. Den 2. februar skrev Kiær til Regensburg:

»At ønske Nogen et glædeligt Nytaar turde for Øieblikket være vel dristigt. Hvad i al Verden skal det blive til! Et paalideligt Rygte siger, at De med et tydsk Udtryk, kun vil vige for Magten, og dermed troste vi os. Dette er ikke Smiger, som jeg aldrig bruger, men mine Borgeres Ord og min Mening. Men Man kan jo desværre læse Tydsk, altsaa ogsaa Kundgjørelsen af 28. f. M. »Den tydske Nationalitet skal beskyttes«: det er forstaaelige Ord. Lad mig faa nogle Ord fra Dem med det Første, jeg beder Dem. Stillingen er fortvivlet for hver virkelig dansk, det føler Enhver, og derfor give ogsaa

Slesvigholstenerne iaften stort Bal og imorgen stort Gilde — de kunne mærkeligt nok ogsaa læse Tydsk, og vor danske Skolelærer er allerede afsat, osv. Imod mig skal der atter indgives Petition m. v., Silholst lee formeligt, naar de gaa forbi mine danske Raadmænd pp. Og det Slag skulde komme netop som det efter min Mening staar saa udmærket godt, som det maaske aldrig har staaet. I den lavere Klasse blive Folk fortrolige med det danske Skolesprog, og en Kone yttrede sig forleden meget undrende (?), at det gik saa let og hurtigt med det danske Sprog i Skolen, »men det var maaske fordi Bornene talte dansk hjemme«; Appel var af samme Mening. Det gaar naturligvis ypperligt i Elementarskolerne, og der er ikke Tanke af usædvanlig Skoleforømmelse«. ¹²²⁾

For sprogordningens skæbne behøvede Kiær dog ikke at være bekymret. Carl Moltke havde, inden han blev minister, lovet at styre Slesvig efter Tillisch's principper. Regenburg fik 1852 fast ansættelse i stillingen som chef for kirke- og skolevæsenet i Slesvig. Ministeriet erklærede sig besluttet på at afvise alle ansøgninger om forandringer i de engang truffne foranstaltninger med hensyn til brugen af dansk i kirke og skole ¹²³⁾.

En sådan ansøgning blev den 1. juni 1852 indgivet af 124 borgere i Tønder. Den er formet som et skarpt angreb på hele den nye sprogordning. Den opregner de tilsidesættelser, som menes at være sket ved ordningens indførelse uden hensyn til bestående lov og orden. Den beklager sig over afskedigelsen af lærer Jespersen, »der sich durchaus nichts hatte zur Schulden kommen lassen.« Den angriber Kiærs ordre til lærer Tychsen om »urplötzlich und ausschliesslich« at undervise de børn på dansk, der i 3 år kun var blevet undervist på tysk. Nyansættelserne kritiseres: Appel kan for lidt tysk til at følge reskriptets bestemmelse om, at tysk skal være en væsentlig undervisningsgenstand; vajsenshusskolens bestemmelse, at være øvelsesskole for seminariet og normalskole for den indbyrdes undervisning bliver derved umuliggjort. Rektor Müller er langt fra det tyske sprog mægtig, som han skal undervise i, og kaldes en uduelig lærer. Det kritiseres, at Dahl er skoleinspektør, skønt han ikke taler tysk og ikke kan bedømme skolens tilstand. Man beklager sig over, at borgerne er blevet hindret i at holde børnene borte fra skolen, dels ved Kiærs straffetrusler, dels ved indskrænkninger af privatundervisningen. Fremfor alt angriber man Kiær som ophavsmand til alle de påståede overgreb.

Man anmoder primært om genindførelsen af tysk undervisningssprog, for at få genoprettet den tilstand, der har bestået, så længe Tønder har eksisteret, og som er sanktioneret ved bestående love, medens nyordningen støder an mod lov, skik og orden. Ændringen af sproget til dansk forstyrrer og sinker den jævntfremadskridende dannelse. Det tyske sprog er en uomgængelig nødvendig livsfornødenhed. »Sowie nemlich wir uns im Handel und gewerblichen Verkehr nach Süden wenden müssen, so kommt der Norden mit seinem Handel und seinen Producten zu uns.« Den religiøse forbindelse mellem forældre og børn hjemme bliver ophævet, når de udtrykker deres religiøse følelser og beder deres bønner i forskellige sprog. Den hele ordning er i strid med den af kongen tilsagte ligeberettigelse mellem sprogene og nationaliteterne.

Subsidiært beder man om, at der kun bliver een dansk skole i byen, og at man overlader forældrene selv at vælge mellem den danske og den tyske skole. Så vilde man tage grunden bort fra den påstand, at der drives terrorisme til fordel for det tyske sprog, og det vilde snart vise sig, hvilket sprog der vilde svare til forholdene og befolkningens tarv.

Vil man endelig heller ikke således tage hensyn til den befolkning, der selv bekoster skolevæsenet, venter man i det mindste, at det ikke forbydes at oprette privatskoler, hvor børnene kan få den undervisning og dannelse, som de ikke kan få i de offentlige skoler.

Regeringens svar på denne adresse blev for det første, at samtlige underskrivere blev idømt bøde, fordi »fornødent stemplet Papiir ikke har været benyttet.« Dernæst krævede man, at magistraten skulde undersøge, om underskrifterne var ægte.

Det blev Kiærs efterfølger, Holm, der foretog undersøgelsen. I magistratens indberetning 18. juli 1853 hedder det, at alle har vedkendt sig underskrifterne, men mange har erklæret, at ansøgningens specielle indhold var dem ubekendt, og nogle troede, at det kun drejede sig om tilladelse til at oprette en tysk privatskole. »Denne hele Sag giver saaledes ikkun et nyt Bidrag til at godtgjøre Sandheden af den Sætning, at intet er lettere, end at skaffe Underskrifter paa en hvilkenksomhelst Petition, Adresse eller deslige.« Da det antages, at underskriverne har indset, at

det er kongens urokkelige vilje, at sprogreskriptets bestemmelser skal opretholdes, henstilles det, at sagen hermed stilles i bero. Og dermed fik det øjensynligt også sit forblivende¹²⁴).

Kursen blev altså ikke ændret. Tværtimod! Ahlmann fik sin afsked.

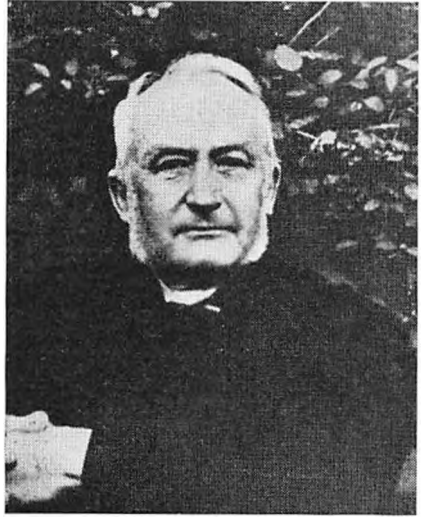
Regeringen var kommet efter et brev, som Ahlmann havde skrevet 20. juli 1849 til det slesvig-holstenske statholderskab, og hvori han androg på en forhøjelse af provstegagen. Han mente, han havde gjort sig fortjent dertil ved sine ofre for fædrelandet: han havde i en længere årrække givet afkald på at blive befordret til et bedre embede blot for ikke at give plads for en dansk provst i Tønder, og hans sønner havde kæmpet på slesvig-holstensk side.

Man afkrævede Ahlmann en erklæring. Denne indsendte han og beklagede deri, at han havde tilladt sig »slige letfærdige, ubesindige Yttringer og bundløse Declamationer«, der indeholdt »et sorgeligt Vidnesbyrd om det bittere Mismod og den fuldkomne Forstemthed i et sønderrevet Hjerte, som gjerne vilde blive sin Konge tro, men imidlertid for seent indsaac, ved ydre Forhold at være dragen ind i Oprørets Malstrøm, men ogsaa paa det tungeste er bleven hjemsøgt ved en Række af Familielidelser, som vare en Følge af den ulykkelige Krig.«

Samtidig skrev Ahlmann et brev af lignende indhold til overpræsident Lassen i Flensborg og bad ham gøre sin indflydelse gældende hos sin svoger Regensburg. Han forsikrede, at hans hele virksomhed siden genoprettelsen af den kongelige autoritet bar vidne om, at han ønskede at overgive fortiden til glemselen, og udtalte det håb, at han ikke skulde blive drevet »heimatlos und brodlos« bort fra det land, »wo doch einst meine Wiege gestanden und das ich stets als mein einziges Vaterland nur erkannt habe.«

Ministeriet indstillede Ahlmann til afsked med pension under henvisning til, at han havde underskrevet de 4 før omtalte erklæringer, der havde haft indflydelse på organisationen af den såkaldte passive modstand, og havde arbejdet i provstiet for at fremskaffe underskrifter på disse erklæringer, samt at han i den senere tid havde optrådt på en måde, der vidnede om »en

Odin Wolff Tidemand (1822-97)
Provst i Tønder 1853-60
Fot. i Tønder kirke.

hoi Grad af Svaghed«. Den 12. december blev ministeriets indstilling bifaldet af kongen¹²⁶).

Provst Ahlmanns efterfølger blev *Odin W. Tidemand* (1822—97), en embedsmandssøn fra København. Han havde i 1839 været med til at underskrive Orla Lehmanns adresse til kong Christian 8. med opfordringen til at give landet en fri forfatning. Efter sin embedseksamen var han nogle år adjunkt, blev så i 1850 på Regenburgs opfordring præst i Stenbjerg i Angel for der at gennemføre den nye sprogordning. Han havde dog først forhort sig hos Regenburg om muligheden for at søge embede i Vonsbæk, idet han tænkte sig ad denne vej at skaffe sig udsigt til stillingen som seminarieførstander for et dansk seminarium, som man under Christian 8. havde haft planer om at lægge der¹²⁶).

Efter en del vaklen, der indbragte ham en skarp irettesættelse fra Regenburg, erklærede Tidemand sig i 1853 rede til at overtage embedet i Tønder. Kongen skulde besætte embedet i Tønder. I motiveringen for indstillingen af Tidemand blev det fremhævet, at i henvend 200 år (fraregnet 11 år) havde hovedpastoratet i Tønder og provstiet været forenede, og man ønskede ingen forandring heri, så meget mindre som ingen af provstiets præster skønnedes egnede til at overtage embedet. Man fremhævede van-

skelighederne ved embedet: »Foruden at nemlig Tønder Provsti ved sin store Udstrækning og Antallet af Kirker og Skoler, Blandingen af forskjellige Natur- og Folkeeiendommeligheder utvivlsomt er et af de besværligste og vanskeligste Provstier i Hertugdømmet,« er det nødvendigt på grund af sprogforholdene, at provsten er både det tyske og det danske sprog mægtig. Endvidere skal den nye provst være medlem af direktionen for seminariet og må derfor være i besiddelse af »en saadan pædagogisk Dannelse og Kjendskab til Folkeskolevæsenets Fordringer, at han kan være en Støtte for Seminariet.« Endelig må man, da der blandt provsterne vælges medlemmer af den teologiske eksaminationskommission i hertugdømmet, tage særlig hensyn til den nye provsts videnskabelige dannelse¹²⁷).

Det vil af det følgende fremgå, at hvad sprogreskriptets tilhængere så ellers kan have at indvende mod Tidemand, så gik han fuldt og helt ind for den danske sprogpolitik. Trods alle de vanskeligheder, han mødte, og som gjorde opholdet i Tønder til en pine for ham, så forlod han i 1860 Tønder i urokket tro på sprogreskripterens berettigelse. I rigsrådet, i hvis landsting han blev indvalgt i 1864 på grund af sit kendskab til slesvigske forhold, og fordi han vilde holde på Slesvigs konstitutionelle forbindelse med kongeriget¹²⁸), sagde han i juli 1864: »Slesvig skal og maa føle dansk, det skal ikke daniseres, saaledes som Preusserne ville germanisere, men Slesvigerne maae føle Dansk og tænke Dansk, maae føle, at deres Pulsslag udgaar fra det danske Folks Liv; eller ogsaa maae Slesvigerne blive Tydske, det vil sige, at de maae føle, at deres Hjerte er i Berlin, og saa ville de døe Straadøden¹²⁹).« I 1883 rettede biskop Martensen i sine erindringer en hård kritik mod sprogreskripterne. Tidemand var blandt de 54 tidligere slesvigske præster, der i en adresse fremsatte en protest mod Martensens kritik¹³⁰).

Teologisk stod Tidemand på Martensens fløj mod grundtvigianismen. Han var som præst stærkt interesseret i sociale spørgsmål. Der var et og andet, han kunde ønske omplantet fra Slesvig til kongeriget¹³¹).

Regeringen havde ved sin afvisning af borgernes adresse og ved Ahlmanns afskedigelse markeret sin kurs. Kiær arbejdede imidlertid fortrøstningsfuldt videre i skolesagen. April 1852 skri-

ver han til Regenburg: »Det er en sand Nydelse at komme i de danske Klasser: saadant Liv og Lyst hos Børnene har jeg aldrig seet i nogen Skole, og jeg har dog kjendt endel Skoler, da jeg selv har informeret 6 á 7 Aar¹³²).«

Han forberedte skolereformens anden fase. I 1851 havde han om efteraaret gjort status for mellemklasserne op således:

Om Hans Clausen i vajsenshuskolens øverste klasse skrev han: »Gamle Clausen er aldeles at stole paa, men der er jo ingen Tvivl om, at Fyren maa bort.« Han mente, man måtte benytte sig af en bestemmelse fra 1845 om, at myndighederne skal overtale en lærer til at fratræde sit embede, når han på grund af alder eller svagelighed ikke kan bestride det¹³³).«

Om C. F. Clausen i skrive- og regnemesterskolen skriver Kiær: »Han er den værste at faa bort; hans Skole er ikke engang god nu, den er tysk; dansk kan han aldeles ikke. Han lugter en Del af Ahlmann. Om ham vil jeg foreløbig tie.«

Og endelig hedder det om kantor Nissen ved pigeskolen, at »han har sin Nød med de aldeles fordærvede Piger, kan kun »theilweise« Dansk, rekvirerer imidlertid danske Bøger (med hvilke samtlige Skoler nu ere fuldstændig forsynede), og er en meget loyal Mand, kun noget bedærvet af Prof. Bahnsen. I Længden ville vi naturligvis ikke kunne (jeg siger vi, jeg mener Tønder) beholde ham, men han er kvalificeret for og attraar at blive ansat ved Seminariet¹³⁴).«

Til påsken 1853 måtte man forudse den situation, at en del af de danskunderviste børn i elementarklasserne skulde rykke op i overklasserne. Men da undervisningen i disse endnu foregik på tysk, måtte man enten midlertidig indrette en særlig dansk overklasse eller også fra påske gøre den ene overklasse dansksproget og deri optage alle de drenge og piger, der rykkede op fra elementarklasserne, og så samle alle drengene fra de to hidtil tyskunderviste overklasser i een klasse, indtil disse drenge skulde forlade skolen ved konfirmationen eller ved overgang til rektor-klassen.

Den sidste ordning vilde blive den billigste, og blev derfor foretrukket. Den tysksprogede overklasse skulde undervises i vajsenshuskolens lokale, der kunde rumme ca. 100 børn, af skrive- og regnemesteren, C. F. Clausen. Den dansksprogede

overklasse skulde undervises i skrive- og regnemesterskolens lokale, der kunde rumme ca. 70 børn. Den hidtidige lærer i vajsenshuskolens overklasse, Hans Clausen, skulde entlediges. Hans kræfter slog ikke til mere, og han var selv indforstået med sin entledigelse.

Denne ordning vilde medføre en afvigelse fra det bestående regulativ. Dels vilde drenge og piger blive undervist sammen i den danske overklasse, dels vilde bornene blive delt efter sprog og ikke som ellers efter distrikter. Det skulde dog kun være en midlertidig ordning, indtil de tyskunderviste børn i C. F. Clausens klasse og i den højere pigeklasse var færdige med skolegangen. Så skulde også disse klasser gøres danskprogede, og den gamle deling af bornene efter køn og distrikter genindføres. Det vilde blive nødvendigt at skaffe en ny lærer til den danskprogede overklasse i stedet for Hans Clausen.

Efter magistratens forslag vedtog skolekollegiet den 20. januar 1853 at arbejde hen mod denne ordning. Det ledige embede blev straks opslået af Kiær.

Der opstod heraf straks en kompetencestrid mellem grev Reventlow og Kiær. Den 29. januar sendte grev Reventlow som medlem af kirkevisitatoriet en skarp skrivelse til skolepatronatet. Han udtrykte sin forundring over at se lærerpladsen ved vajsenshuskolen opslået vakant, skønt den derværende lærers afgang ikke var meddelt kirkevisitatoriet. Han forbød patronatet at foretage sig videre i sagen og udbad sig oplysning om sagens nærmere omstændigheder og forklaring på, hvorledes patronatet kunde mene sig bemyndiget til uden om visitatoriet at træffe bestemmelse om en lærers afsked og om normering af en ny lærers virkefelt.

Den 21. februar sendte patronatet sit svar. Man havde haft til hensigt at sende indberetning til visitatoriet, men på grund af »tilfældige hindringer« ikke fået den afsendt, inden visitatoriets skrivelse af 29. januar indløb. Man gjorde nøje rede for de forhold, som gjorde ordningen nødvendig, og mente at kunne begrunde sin ret til at handle som sket var. Den 3. marts svarede Reventlow tilbage, at den udkastede plan om en deling af bornene kunde godkendes. Han godkendte ligeledes Hans Clausens entledigelse, men fandt det yderligere nødvendigt af hen-

Vilb. Hagerup (1825–68)

Lærer i Tønder 1851–64. Økonom ved Vajsenhuset 1858–64. Leder af dansk privatskole i Tønder 1865–68
Fot. Vistnok fra 1859.

syn til det store borneantal at ansætte en hjælpelærer for C. F. Clausen. Han kunde ikke anerkende, at patronatet havde haft ret til at handle, som sket var. Indførelsen af dansk kirke- og skolesprog var overdraget visitatoriet, og alt hvad der skulde ske i den retning, skulde derfor godkendes af dette.

Sagen gik så sin gang videre. Den 21. marts forelå skolekollegiets indstilling. 30. marts blev den anordnede provsteprøve holdt af pastor Christiansen, Medelby, da provsteembedet var vakant. Den 1. april blev valgproven holdt, og samme dag blev det vedtaget på et møde af magistraten som skolepatronat og pastor Dahl som skoleinspektør at give embedet til V. Hagerup. Dahl mente, at Hagerup var den, »der bedst forstod gennem Børnene at føre Christendommen ind i Livet.«

Vilhelm Hagerup (1825—68) var søn af forpagteren på Egemarke mellem Holbæk og Kalundborg. Han mistede tidligt sine forældre, blev derefter en tid opdraget hos morfaderen, pastor Hensemans i Baarse ved Præstø, gik siden i Borgerdydskolen, hvis leder dengang var M. Hammerich. Her tog han realeksamen, hvorefter han — ifølge broderen, pastor Ejler Hagerups oplysning — »mod mit og alles Raad« tog læreruddannelse. Han blev dimitteret fra Jonstrup 1845 med bedste karakter. Han var der-

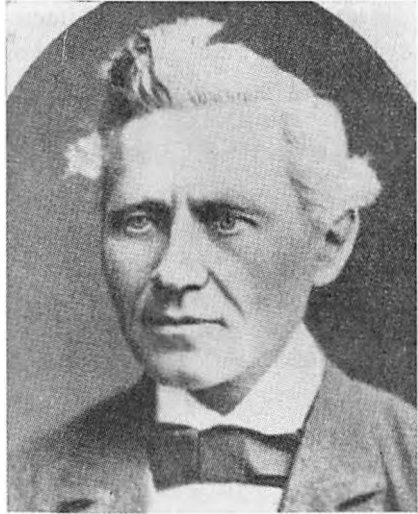
efter huslærer på et par sjællandske herregårde, blev en tid under treårskrigen indkaldt, og blev så lærer i Angel, først i Sørup 1850—51, derefter i Smedeby 1851—53. Ejler Hagerup, den førnævnte broder, der var præst i Store Solt, skriver i et brev, at han gennemførte sprogeskriptet »med Besindighed og Fasthed.« Han havde vist »Smidighed, Konduite, Bestemthed og levende Interesse for Skolen i Almindelighed og Danskheden in specie«, havde vundet børnenes og forældrenes hengivenhed, »og det uagtet Dansken er bleven »lirket ind« fuldstændig og imod vedkommendes Vilje, samt ikke uden Modstand i Begyndelsen¹³⁵).«

Samtidig blev der hos C. F. Clausen ansat en hjælpelærer, P. Tranberg (f. 1829). Han var murermesterson fra Ribe. Som ung var han — med tanke på at blive jurist — en tid ansat på byfogedkontoret i Middelfart, men kom så på Jelling seminarium og tog lærereksamen 1850. Derpå var han en kort tid huslærer i nærheden af Kolding og siden ansat ved Vesby skole i Medelby sogn i Mellemslesvig, 1851—53. Han virkede i Tønder 1853—56. Derefter blev han lærer ved Thisted realskole, samtidig med at N. V. Müller blev bestyrer for skolen¹³⁶).

Den 22. april gjorde Kiær regnskabet op således:

For Tiden ere Folk her, Gud maa vide hvorfor egentlig, meget maneerlige; og i Skolerne gaar det superbt: det andet Stadium er nu fix og færdigt, i Onsdags indsatte vi Hagerup, en Broder til Præsten i Store Solt, som Lærer ved Vaisenhuskolens Overklasse, som nu er reent dansk, medens vi have slaect alle de tydsklærte Drengene sammen i den anden Overklasse hos Skrive- og Regnemesteren Clausen, hvem vi have givet en Underlærer til Hjælp paa Grund af det usædvanlig store Antal Skoleborn. Som saadan have vi antaget en betydelig Kapacitet, Skolelærer Tranberg fra Veeshy i Medelby Sogn, . . . der nok skal muntre Skrive- og Regnemesteren, som er en slem Storrelse; Tranberg tiltraadte ogsaa i Onsdags og debuterede med dansk Sprog og Fædrelandshistorie paa dansk. Saa vidt var iøvrigt allerede den gamle Clausen ved Vaisenhuset naact. Nu er der altsaa kun den tydske Pigeskole, der jo ligesom den tydske Mellemlasse skal do af Tæring, tilbage, og der staar det aldeles vorfebruarlich til, idet Cantor Nissen hverken med Anfangs- eller Endgeschwindigkeit har lagt sig efter det danske Sprog. Naar han nu lykkelig og vel kunde lande i det tydske Seminar, skulde Tranberg have Pigeskolen, saa er kun Skrive- og Regnemesteren om c: 4 Aar tilbage som en Antikvitæt, der maatte sendes sydpaa. I Appels Skole have denne Gang meldt sig flere Born, som ikke endnu have naact den skolepligtige Alder.«¹³⁷)

Den 3. juni skrev Kiær: »Skolesagen er nu saaledes i Sporet, at der maa anvendes Vold for at faa den ud af dette¹³⁸).«

Jobs. Heinrich Holm (1824-1912)
Borgmester i Tønder 1853-64
Fot. Middelfart byhist. arkiv.

Men samtidig med, at Kiær således med tilfredshed kunde se på det opnåede resultat, måtte han til sin store ærgrelse opgive borgmesterembedet. I et brev til Regenburt giver han sin harme afløb: »Det var blevet min kjæreste Opgave at fremtvinge Sandheden i denne fatale by¹³⁹⁾, og det er en stor Lykke saa tidlig i Livet at finde en, jeg kunde fristes til at sige, lidt mere end verdslig Opgave. Det var derfor et haardt Stød at blive fjernet fra dette Arbeide.«

Kiær retter drøje angreb på grev Reventlow: Han er blevet noget »kjæphøiet«. Kiær spår, at Tidemand vil blive amtmanden »en slem Mand«. Han beskylder amtmanden for at fortsætte sit »sjofle Spioneri«, idet han har haft »en Fyr« til udenfor vinduerne at belure Dahl, medens han havde besøg af Hagerup og en borger. Han påstår, at brevhemmeligheden ikke eksisterer, og at greven har givet Dahl en reprimande, fordi han havde påtalt, at Clausen ikke hilste på Kiær. Kiær har stjålet sig til at se en skrivelse vedrørende privatskoler, hvori greven har udtalt, at børnene efter det af regeringen udtalte princip »kunde have lige Nytte af den danske og tyske Gudstjeneste,« og skriver: »det er dog stærkt, at et Menneske, som i det Mindste gjør Fordring paa almindelig Dannelse, kan møde med sligt Nonsens¹⁴⁰⁾.«

Amtmanden på sin side har ment, at Kiær har tiltaget sig for megen magt og tilsidesat kirkevisitatoriet. I en betænkning til ministeriet af 10. marts 1853 beklager han sig over, at skønt kirkevisitatoriet havde fået overdraget ansvaret for sprogreskriptionens gennemførelse, har dog patronatet i længere tid opfattet sin stilling »som næsten aldeles uafhængig og selvstændig,« og har i regelen — særlig i den senere tid — handlet ganske på egen hånd, så kirkevisitatoriet først er blevet underrettet om skete forandringer, når disse var et fait accompli. Det gælder f. eks. afskedigelse og ansættelse af skolelærere, lærernes pensionering, nye skoleklassers indretning. Om disse forandringer har visitatoriet kun fået underretning gennem de offentlige blade. Forgæves har man søgt forhandling om forholdet mellem de to myndigheders kompetence. Kirkevisitatoriet har af al magt søgt at undgå en konflikt med patronatet og derfor forholdt sig passivt overfor kollegierne. Men nu må man ønske en nærmere instruktion.

Det er altså en længere tids kompetencestrid, der ligger bag Kiærs fjernelse fra borgmesterposten. Allerede den 9. august 1851 havde kirkevisitatoriet ved Appels valg besværet sig overfor magistraten over, at valget af den nye lærer ikke havde været forelagt kirkevisitatoriet til »Bestätigung¹⁴¹⁾«. Og nu havde igen kirkevisitatoriet følt sig forbigået ved afskedigelsen af Hans Clausen.

Den nyudnævnte provst fik sagen til erklæring. Han betænkte sig længe, idet han undskyldte sig med sine mange forretninger. »Amtmandens Secretair skulde jo rigtignok assistere, men jeg foretrækker dog helst at arbejde mig selv igennem, naar det blot nogenlunde kan gaae¹⁴²⁾«. Først den 10. april 1854 indsendte han sin udtalelse i sagen. Han støttede grev Reventlow deri, at kollegiernes rettigheder kun burde udøves under forudsætning af visitatoriets approbation. Men han søgte på den anden side at sikre hovedpræstens indflydelse på kollegiernes afgørelser. Måske vilde han ad denne vej styrke sin position overfor amtmanden¹⁴³⁾.

Kiærs efterfølger blev *Johannes Heinrich Holm* (1824—1912) fra Møgeltønder. Bedstefaderen var inspektør på Schackenborg, faderen birkefoged i Møgeltønder. Han blev student fra Ribe 1843, og efter sin juridiske embedseksamen 1849 blev han ansat i

det slesvigske ministerium. Hans hustru var barnebarn af biskop Mynster.

Holm var ikke så ilter som Kiær. »Dannevirke« var tilfreds med ham. Han synes at sætte sig stadig fastere i sadlen, selv om han derved sætter sit forhold til grev Reventlow i voev, skrev bladet 1855. »Er war dänischer Gesinnung und nicht beliebt,« skriver Ludw. Andresen¹⁴¹).

Foråret 1853 havde bragt store forandringer: Nyordningen i skolerne var nået et skridt videre med indførelsen af dansk skolesprog i den ene af mellemklasserne. Ny folk rykkede ind. Holm afløste Kiær som borgmester, Tidemand afløste Ahlmann som provst, Hagerup og Tranberg rykkede ind i skolevæsenet, som Hans Clausen forlod. Men harmoni i samarbejdet mellem de danske embedsmænd opnåedes ikke.

Dahls »Spadseretoure«

Sommeren 1853

Dahls position var efter Kiærs mening blevet styrket. Den 14. april 1852 skriver Kiær til Regensburg: »Dahl gaar stadig og sikker fremad; i de forløbne Helligdage have Tønderske (!!!!! ..) Slholst. besøgt dansk Kirke. Dertil kommer saa Byens faa loyale Borgere, og en lille Menighed fra Rørkjær.« Ved hospitalskirken, hvor der prædikes hver onsdag, skal der træde en nyordning i kraft med vekslende gudstjenester, så arkidiakonen skal prædike hver anden i stedet for hver tredie onsdag¹⁴⁵). Ved udgangen af 1852 beretter Kiær, at »den danske Gudstjeneste besøges stærkere og stærkere; det er nu kommet saavidt, at de Slholstenere, som ikke kunne Tydsk, gaa i dansk Kirke. Dahls to Juleprædikener gjorde Furore¹⁴⁶).«

Men forholdet mellem Dahl og grev Reventlow var ikke godt. Politiske modsætninger ligger bagved.

Regeringens politik var kommet til udtryk i januarkundgørelsens tilsagn om, at Slesvig skulde bevare sin særstilling og ikke incorporeres i kongeriget. Men oppositionens ønske var netop —

bl. a. gennem sprogpolitiken — at forberede Slesvigs indlemmelse i kongeriget. Modsætningsforholdet mellem parterne kom i foråret 1853 til udtryk i debatten om arveloven. Regeringen Bluhme foreslog — for at sikre Christian 9.'s arvefølge — kongelovens arveregler ophævet. Dette vakte megen bekymring i kredse, der ønskede kongeloven bevaret som et sidste bånd mellem kongeriget og Slesvig. I januar 1853 førte denne sag til, at regeringen opløste folketinget. Under den bevægede debat efter folketingsvalget frygtede man en ny opløsning, hvis regeringens forslag ikke blev vedtaget.

I denne spændte situation spores modsætningsforholdet mellem de to partier også blandt embedsmændene i Tønder. Kiær beretter, at grev Reventlow havde advaret Hagerup mod at besøge »den danske Club, af hvilken bl. a. Magistraten, Dahl og Rektoren er Medlemmer.« Han fortæller, at »en god dansk Borger blev frygtelig medtaget — som en af de værste Oprørere — fordi han havde sagt, at han ansaa det for frækt, om Ministeriet atter vilde opløse Rigsdagen¹⁴⁷).«

Grev Reventlow var også på anden måde vagtsom overfor oppositionens folk i amtet. Regeringen havde set sig nødsaget til at forbyde embedsmænd i Slesvig uden særlig tilladelse at foretage rejser udenfor hertugdømmet. Bestemmelsen var foranlediget ved, at nordslesvigske præster var vel ivrige for at foretage rejser til Jylland i politisk øjemed¹⁴⁸). Da Møgeltønder lå i de kongerigske enklaver, vilde Reventlow også formene slesvigske embedsmænd adgang hertil uden særlig tilladelse. Den 22. april beretter Kiær: »Den flinke Pastor Christensen¹⁴⁹) i Hjerpsted har faaet en bestemt Tilkjendegivelse fra R., at de slesvigske Præster ikke kunne deltage i et Præsteconvent, der afholdes i Møgeltønder! I Tirsdags kjorte jeg med en Fætter, som besøgte mig, vesterpaa til Hoier; i denne Anledning udsendtes Grevens Tjener for at passe paa, at vi ikke opholdt os i Møgeltønder!« Også Appel skal have været i forhør på amtshuset, fordi han var tilstede ved et valg i Brede kirke¹⁵⁰).

Grev Reventlows årvågenhed førte i sommeren til en konflikt med Dahl, der indbragte denne en billig triumf og Reventlow en god portion ærgrelse.

I juni 1853 afkrævede grev Reventlow i sin egenskab af amt-

mand Dahl en forklaring »inden 3 Dage« på, at han i den senere tid havde »foretaget flere Reiser til de jydskke Enclaver,« samt »navnligen endnu for nogle Dage siden skal have været i Møgel-tønder.« Amtmanden fandt det stridende mod de omtalte bestem-melser, som han tilmed i en mundtlig samtale havde indskærpet Dahl at overholde.

Dahl svarede pligtskyldigst inden 3 dage. Han bemærkede dog spydigt til indledning i sit svar, at han var af den formening, at han som gejstlig sorterede under det kongelige kirkevisitatorium og ikke under det kongelige amtshus. Han hævdede, at han havde ment sig berettiget til »paa Udflugter tilvogns eller tilfods at berøre de nærliggende jydskke Enklaver, og navnlig de Partier, som forinden [nemlig før amtmanden havde gjort ham opmærksom på de omtalte bestemmelser] ofte udgjorde Maalet for mine Spadseretoure.« Han mente sig berettiget til at forstå bestemmelserne således, at man kunde betræde de indenfor hertugdømmet Slesvig beliggende enklaver uden særlig tilladelse, og han var blevet bestyrket deri ved fra pålidelig kilde at erfare, at den kongelige minister for hertugdømmet Slesvig [Carl Moltke] havde erklæret det for »naragtigt Pedanteri« at opfatte den pågældende bekendtgørelse »således, at Embedsmænd — idetmindste i Tønder — skulde søge om Tilladelse til at rejse — navnlig til Møgeltønder.«

Amtmanden indberettede sagen til ministeriet. Han mindede om, at de pågældende bestemmelser netop var indskærpet, fordi »det paa denne Maade for Fremtiden vil kunne forhindres, at Embedsmænd tage Deel i politiske Forsamlinger udenfor Hertugdømmet Slesvigs Grændser.« Han havde i sin samtale med Dahl udtrykkelig gjort opmærksom på, at bestemmelserne også gjaldt for enklaverne og havde tilføjet »den ligesaa alvorlige som venlige Bøn, at Pastor Dahl dog ikke ved en Overtrædelse af Loven vilde paadrage sig Ubehageligheder.« Reventlow stempede Dahls optræden som upassende og opfattede hans erklæring som en åbenbar vægning ved at efterkomme bekendtgørelsen. Han ønskede, at man skulde give Dahl en alvorlig tilrettevisning, så meget mere som han »tidligere har viist sig som en særdeles selvraadig og gjenstridig Embedsmand, der bortseet fra hans oppositionelle politiske Tendentser, ved enhver Leilighed

følger sit eget Hoved og sine egne ofte vrang Ideer uden at bryde sig om Lovens Bestemmelser eller noget Subordinationsforhold, der af ham kun betragtes som en tom og intetsigende Form.«

Ministeriet prøvede at fælde en salomonisk dom. Man gav amtmanden ret i, at de omtalte bestemmelser også gjaldt enklaverne. Men man gik imod amtmanden ved at tage det væsentlige forbehold, at bestemmelserne kun havde anvendelse på »egentlige Reiser, men ingenlunde paa Udflugter og Spadseretoure.« Da nu pastor Dahls ture til grevskabet Schackenborg »saavidt kan skjønnes, henhøre til slige ikke under Begrebet Reiser indbefattede Udflugter,« måtte det være Dahl tilladt at foretage sådanne ture uden særlig tilladelse. Man gav dog Dahl en næse, fordi han havde sat sig ud over amtmandens forbud mod disse ture i stedet for at henvende sig til ministeriet for at få dette forbud forandret.

Så kunde Dahl fremtidig med god samvittighed gå tur til Schackenborg og til sin gode ven pastor Sonne i Møgeltønder. Tilmed fik han den triumf, at amtmand, grev Reventlow fik at vide, at præsternes rejser henhørte ikke under amtshuset, men under deres gejstlige foresatte, så amtmandens fremgangsmåde således »ogsaa fra denne Side« måtte anses for ubeføjet. Derfor skulde amtmanden, grev Reventlow, heller ikke have den fornøjelse at tildele Dahl en irettesættelse for hans insubordination. Man overdrog i en næsten ligelydende skrivelse dette hverv til kirkevisitatoriet, hvis eneste fungerende medlem på daværende tidspunkt var — grev Reventlow¹⁵¹).

Dansk religionsundervisning i privatskolerne

August 1853

Den 18. juli 1853 var adressen mod sprogeskriptet blevet afvist. Da der ingen muligheder var for tysk sprog i de offentlige skoler, måtte spørgsmålet om privatskoler blive aktuelt.

Magistraten havde den 27. marts 1853 (endnu i Kiærs tid) til-

ladt oprettelsen af en dansk privatskole. Den blev ledet af frøken Vilhelmine Rosenvinge, skulde drives på dansk og måtte ikke have over 20 elever. Kirkevisitatoriet havde, da det godkendte koncessionen, benyttet lejligheden til at angive nogle retningslinier med hensyn til oprettelsen af privatskoler: Bevillingen burde udelukkende gives til »Individer, hvis hele Personlighed og navnligens hvis tidligere saavel politiske som moralske Forhold give de fornødne Garantier saaledes at de uden Betænkelighed kunne admitteres som Ungdomslærere. Ligeledes vil det overalt være at paasee, at der ogsaa i de private Skoler tages tilbørligt Hensyn til Underviisningen baade i det danske og i det tydske Sprog, saaledes at Bornene sættes i Stand til med Nytte at bivaane den afvexlende danske og tydske Gudstjeneste og overhovedet opnaae den samme Færdighed i Sprogene som de ifølge den allerhøieste Regjerings Bestemmelser skulde erholde i de offentlige Skoler.«

Foruden den afskedigede lærer Jespersen begyndte saavel Fr. Wildenradt¹³²⁾ som cand. theol. C. W. Meyer at give privat tysk undervisning. I overensstemmelse med de anførte retningslinier krævede kirkevisitatoriet af dem, at de skulde give 4 ugentlige timers undervisning i dansk¹³³⁾.

Også et andet krav blev privatskolerne stillet overfor. Anledningen var den, at man vilde indføre dansk sprog ved konfirmationen. Der var nogen usikkerhed med hensyn til dette spørgsmål. Ifølge sprogordningen var sproget valgfrit ved ministerielle handlinger, dvs. kirkelige handlinger som dåb, bryllup og begravelse, men sproget i skolen var udelukkende dansk. Betragtede man konfirmationen som en kirkelig handling, måtte tysk konfirmation altså være tilladt. Men betragtede man den, hvad der var meget almindeligt dengang, som en afslutning på skolegangen, skulde den holdes på dansk.

Den 6. august 1855 skrev Tidemand til Regenburg:

»Et meget vigtigt Spørgsmaal staaer endnu tilbage, nemlig hvorvidt Confirmationen vil af Ministeriet blive anseet for en ministeriel Handling eller ei. Jepsen i Humtrup¹³⁴⁾ har yttret sig i den Retning, at han vilde confirmere Bornene paa tydsk, om Forældrene forlangte det — har man i det Mindste fortalt —, da slige Yttringer altid tages til Indtægt, saa var det ønskeligt at faa at vide, om ikke Ministeriet vilde opfatte Confirmationen som en Afslutning af Skolen, og ikke som nogen ministeriel Handling, det kan overlades

Folk at lade udføre, naar og i hvad Sprog de selv ville. Det Videste Sagen kan drives, maa dog være til at Overhøringen bliver dansk, men Bekræftelsen og Velsignelsen tydsk, om forlanges; dog nei! Det kan ikke være nogen ministeriel Handling; det er umuligt. Imidlertid venter jeg med Længsel at erfare Deres behagelige Mening desangaende¹⁵⁵).«

Som en forberedelse til gennemførelsen af dansk konfirmation forlangte kirkevisitatoriet den 19. august, at der i de private skoler skulde gives dansk religionsundervisning til de børn, der ikke skulde konfirmeres den førstkommende sommer, »for at bemeldte Børn i Forening med Byens øvrige Skoleungdom i sin Tid kunne tage Deel i den danske Confirmationsundervisning¹⁵⁶).«

Dette gav anledning til klager. Den 17. oktober skrev Tide-
mand til Regensburg:

»Det private Underviisningsvæsen har vel ikke klaget til Ministeriet? Jeg har i det Mindste hørt, at de vilde, og at Cancelliraad Holm skal have sagt til de Enkelte, der besværede sig hos ham og lode sig forlyde med, at de vilde klage til Ministeriet, at de da skulde for alt iagttage at skrive pænt og paa stemplet Papir hver for sig. Cand. Meyer var hos mig, og jeg sagde ham, at jeg kunde vel ikke nægte dem at supplicere, men jeg vilde forud sige ham, at han vilde komme til at lide derfor, da han som cidevant Friskaremand vilde strax blive betaget Tilladelse til at undervise. Kunde det gaac uden Klage til Ministeriet, saa var det jo aabenbart bedst.«¹⁵⁷)

På dette tidspunkt var der allerede på stemplet papir indsendt fire klager til ministeriet.

De tre var sendt fra fædre, der fik deres børn undervist hos Meyer. Der blev klaget den 16. september af købmand H. H. Feddersen, der oplyste, at hans hjem var tysktalende, den 20. september af købmand Andresen, en friser, der ikke talte dansk, og den 28. september af købmand Th. A. Todsén, der oplyste, at han og hans hustru og hans to ældste døtre havde fået deres religiøse opdragelse på tysk. De påberåbte sig kongens ord om sprogenes ligeberettigelse, og fremhævede især det beklagelige i, at børnene ved at modtage dansk religionsundervisning vilde blive fremmede for forældrene i religiøs henseende, og at forældrenes indflydelse på børnenes sind derved vilde blive afsvækket.

Dertil kom endelig den 12. oktober en klage fra lægen, dr. C. H. N. Tanck. Han var selv opvokset i Christiansfeld, og fik sine børn undervist hos Wildenradt. Han protesterede mod, at man ved den påtænkte forholdsregel mere tog hensyn til udbre-

delsen af dansk sprog end til den religiøse belæring og plejen af den kirkelige og religiøse sans, og at man således nedværdigede religionen ved at gøre den til et politisk redskab. Han mente, at kirkevisitatoriet måtte have handlet egenmægtigt og i strid med reskriptet af 14/5 1840¹⁵⁸) og bekendtgørelsen af 28/1 1852. Han henstillede derfor til ministeriet at pålægge kirkevisitatoriet at lade det stå forældrene frit for at vælge mellem dansk eller tysk religionsundervisning.

Disse klager blev sendt kirkevisitatoriet til erklæring. Tide-
mand og Reventlows stedfortræder, Lassen, skrev den 9. december deres erklæring i sagen om dr. Tancks klageskrift. De henvis-
te til, at Tanck måtte have kendt kirkevisitatoriets bestemmelse om dansk religionsundervisning senest den 31. august, men hans klage var først dateret den 12. oktober. Klagen var ikke indsendt indenfor den ved forordning af 7/6 1793¹⁵⁹) lovbefalede frist, og man kunde derfor ikke tage hensyn til den. Iøvrigt vilde man overlade til ministeriet at afgøre, om supplikanten havde holdt sig gældende bestemmelser efterrettelig, når han indsendte et memorandum på 6 sider in folio, men kun det ene ark papir var stemp-
let.

Tidemand ventede med sin erklæring i de tre andre sager, til han så, hvorledes ministeriet reagerede. Han skriver 15. december til Regenburg: »Fra Tønder By har jeg modtaget 4 Klager igennem Ministeriet; jeg haaber, at De vil billige den af mig fulgte Politik; kan der dermed vindes et Afslag for *Dr. Tanck* ville de andre let kunne klares; jeg har forsætlig forbigaaet Realiteten for saameget som muligt at undgaae dens Brod og kun holdt mig til Formalia. Jeg kan ikke noksom anbefale Dem at faae denne Ansøgning bevirket et Afslag. De andre 3 vil jeg da sende ind, naar jeg først har faaet Besked paa den¹⁰⁰).«

I ministeriet foreligger en udateret og usigneret udtalelse i sagen — iøvrigt skrevet med to forskellige håndskrifter. Den første hånd refererer blot kirkevisitatoriets indstilling. Med den anden hånd skrives: »Hvorvidt Visitatoriets og Magistratens Foranstaltning er hensigtsmæssig eller ikke kan her blive uberrørt.« Den fortsætter, at i formel henseende er der intet at indvende mod deres fremgangsmåde. En eventuel klage bør rejses af institutbestyrerne og ikke af forældrene. Er disse utilfredse,

står det dem frit for at tage børnene ud af institutterne og lade børnene undervise hjemme. I den henseende er kirkevisitatoriet og magistraten ikke berettiget til at lægge hindringer i vejen. Der kunne måske svares, at der ikke kan tages hensyn til klagen.

Den 25. januar 1854 sendte ministeriet sit svar: at da supplikanten ikke kunde anses som rette vedkommende til at indgive klagen, anmodede ministeriet kirkevisitatoriet om at tilkendegive ham, at hans andragende ikke kunde komme i betragtning¹⁶¹).

Denne afgørelse var Tidemand selvfølgelig godt tilfreds med. 20. januar skriver han til Regenburg:

»Forholdene ere siden den Tid [nemlig siden han skrev sidst, den 15. december] vel i adskillige, og jeg vil haabe, ikke saa ganske faa Henseender bleven bedre, fordi det danske Element, i det Mindste den danske Lærestand, foler sig sikkrere og understøttet; men der er destoværre endnu meget tilbage at ønske saavel i Tonder By som navnlig i de blandede Districter. En Glæde har jeg jo rigtignok havt i disse Dage, at Wühleren Dr. Tanck har faaet kort Besked af Ministeriet; maatte det ansees som et godt Prognosticon for de andre 3, som i disse Dage ville følge efter, for at jeg selv kan expedere dem, inden visse Folk kommer hjem«. [Her sigtes vel til grev Reventlow, der var i Flensborg i anledning af stænderforsamlingen.]¹⁶²)

Derefter sendte Tidemand sammen med amtmandens stedfortræder, Lassen, Kirkevisitatoriets erklæring til de andre tre andragender. Det væsentlige argument fremføres i anmærkningerne til købmand Todsens klage. Tidemand skriver her, at vel er privatundervisningen tilladt, men at »denne dog i ethvert Tilfælde maa controlleres og begrændses af det Offentlige og at navnlig ikke den Enkelte ligeoverfor det af Staten igjennem de allerhøieste Love udtalte Princip kan etablere et aldeles modsat, og saaledes i Gjerningen desavouere hiint og dermed fremkalde Spaltning imellem Befolkningen, der altid vil være tilbøielig til her at see en Begunstigelse, som den mere Bemidlede med Statens og Regjeringens ligesom tilsnegne Sanction med sin oeconomic bedre Stilling kan opnaae paa den Ringeres Bekostning.«

Iøvrigt oplyses det, at man har givet Meyer tilhold om at opføre med sin private undervisning, idet det bemærkes, at han »i ingen Henseender og paa ingen Maade søger at tilintetgjøre de ufordeelagtige Indtryk og Meninger, hans Deeltagelse i Opførelsen som Friskaremand har maattet fremkalde om ham¹⁶³)«.«

Visitatoriet havde i sin skrivelse af 19. august krævet, at de

private skoler »skulle staae aabne saavel for hele Skolecollegiet som for det Medlem af Skolecollegiet, hvem den nærmere Inspection med Byens Skoler er overdraget eller maatte blive overdraget, naar de maatte finde for godt at overbevise sig om de givne Forskrivters Efterlevelse . . .«

Det blev næppe nogen behagelig opgave for Dahl at føre dette tilsyn, som selvfølgelig først og fremmest kom til at hvile på ham. Den 12. januar 1854 indberetter han til kirkevisitatoriet, at der i Meyers skole ikke er afsat timer til dansk religionsundervisning, samt at undervisningen i dansk er såre utilfredsstillende, og at børnenes modersmål i det hele taget behandles som et fremmed sprog og på en sådan måde, at »den danske Sag« vilde være bedre tjent med, at det slet ikke blev omtalt i skolen. »Hr. Meyers Forhold under Oprøret er os bekjendt; og om det ikke allerede af det Ovenanførte var indlysende, at hans tidligere aktive Modstand mod den danske Sag nu fortsættes som en passiv, saa er denne hans Renitens, saaofte som jeg skriftligt eller mundtligt er kommen i Forhold til ham, fremtraadt paa en aldeles utvetydig og for mig, den danske Sags nærmeste Bærer ligeoverfor Hr. Meyer, saare ubehagelig Maade.« Dahl andrager derfor »paa Sagens Vegne« om, at det »nægtes« Meyer at fortsætte sin virksomhed som privat skolelærer. »Og endelig maa jeg, uden dertil i det Enkelte at beskrive det Krænkende for mig i Hr. Meyers Forhold til mig som et fuldkomment Renitens-Forhold, bestemt erklære, at jeg, dersom det imod Formodning ikke skulde blive nægtet Hr. Meyer at holde Privatskole her i Byen, ikke kan forene det med min Værdighed som dansk Præst her i Byen at være Hr. Meyers Foresatte eller Inspektør ved en Undervisnings-Anstalt som Hr. Meyers.«

Den 14. januar 1854 blev Meyers tilladelse til at holde skole ophævet, og det blev ham pålagt at afholde sig fra offentligt skolehold¹⁶⁴).

Den ene af de tyske privatskoler var blevet lukket. Klagerne over, at der blev krævet dansk religionsundervisning i de tyske privatskoler var afvist. Afvisningen var dog kun begrundet med henvisning til formelle fejl ved klagerne. Der var ikke taget principiel stilling til spørgsmålet om konfirmationssproget.

Stændermødet i Flensborg

Oktober 1853 — Januar 1854

Medens disse sager stod på, blev sprogsagen behandlet i stænderforsamlingen i Flensborg. Det var lovet, at de stænderforfatninger, som ved januarkundgørelsen var lovet hertugdømmerne, skulde forelægges de rådgivende provinsialstænder. Der blev i begyndelsen af 1853 holdt stændervalg efter den gamle valglov af 1834. Tønder by valgte med 34 stemmer landdrosten i Pinneberg, L. N. Scheele. Han havde som kgl. kommissarius ved stænderforsamlingen i Slesvig 1846 og som præsident for provinsialregeringen på Gottorp optrådt meget kraftigt mod Slesvig-holstenerne. Når man nu valgte ham i Tønder, må det forklares ved hans udtalte uvilje mod sprogreskripterne¹⁶⁵). Som suppleant valgte man med 30 stemmer købmand Green fra Flensborg, der var slesvig-holstener.

Stændermødet åbnedes i Flensborg den 5. oktober 1853. Kgl. kommissarius var grev Reventlow, amtmanden i Tønder. Da Scheele var kgl. kommissarius i den holstenske stænderforsamling, blev Tønder repræsenteret af Green.

Forhandlingerne var bevægede, modsætningerne skarpe. Slesvig-holstenerne var i afgjort flertal. De fik kasseret Tillisch's valg til stænderdeputeret, de holdt danske deputerede uden for komiteerne, de førte et yderst udfordrende sprog. Carl Moltke følte sig foranlediget til i en meget skarp skrivelse til forsamlingen at stemple den provisoriske regerings medlemmer som »Ophavsmændene for det skammeligste Oprør, der nogensinde har fundet Sted i nogetsomhelst Land.«

Særlig var der sprængstof i sprogspørgsmålet. Sprogreskripterne var optaget i det forslag til den nye stænderforfatning, som regeringen forelagde for stænderforsamlingen.

Gårdejer Werner fra Brebelholt (i Sdr. Brarup) stillede den 20. oktober forslag om, at det danske sprog blev taget tilbage som kirke- og skolesprog, hvor det tyske sprog notorisk og bevisligt var folkesprog, og at det blev tilladt sogne med blandet sprog selv at afgøre, hvilket sprog der skulde benyttes¹⁶⁶).

Et utal af adresser fra sognene i de blandede distrikter ind-

sendtes til forsamlingen. Tidemand omtaler i et brev til Regensburg den 17. oktober »de mange Petitioner og Adresser i Sprog-sagen til Stænderne, der i denne Tid cirkulerer.« Han mener, man måtte kunne straffe dem, der indsamler underskrifter¹⁶⁷).

Dagen efter, den 18. oktober, skriver Tidemand stærkt altereret:

»I største Hast underretter jeg Deres Højvelbaarenhed om, at jeg, da Adresserne ikke kan standses, og vor Politimester ikke har Mod til at standse, endskont der i den i Tønder By cirkulerende Adresse indeholdes den Insinuation, at jeg ikke er det tyske Sprog mægtig, hvad der i min Virksomhed og Embedsstilling som tysk Præst er en ærekrænkende og fornærmelig Beskyldning mod mig, hvorfor jeg fordrer vedkommende draget til Ansvar, — har seet mig nudsaget til samtidig at klage til Ministeriet og til Cancelliraad Holm [?]. Jeg tillader mig at udtale det Haab, at Sagen maa blive hurtig undersøgt og de Vedkommende anseet med en saa alvorlig Straf, som muligt er; Beskyldningen er naturligviis i og for sig mig fuldkommen ligegyldig; men Princippet er ikke ligegyldigt, og det er vist paa Tiden, at gjøre Ende paa disse Logne. Jeg vil ikke haabe, at Hs. Excl. Ministeren vil forkaste eller misbillige, at en Embedsmand med al Iver værger om sin Ære som Embedsmand, thi i Tillid hertil har jeg skrevet til Ministeriet.«¹⁶⁸)

Den 29. november sendte ministeriets 1. departement gennem 3. departement erklæring til Tidemand, at »der i Adressen ikke indeholdes ærekrænkende og fornærmelige Udladelser imod ham¹⁶⁹«.«

Også rektor Müller reagerede stærkt på adressen, selv om han ikke skrev til sine overordnede, men kun til sin broder, garnisonspræst på Christiansø Hans Lüder Roed Müller:

»... Jo vi staar paa et hoit Trin i Culturen herovre, hvilket dog ikke behøver andet Beviis end at vi — som bekjendt — ansøge om at blive fri for vort Modersmaal for at betjene os af »die heilige deutsche Sprache«, hvilket jo absolut maa føre Menneskene til et meget hoit Trin i Bildung; man raisonnerer jo som saa: det danske kan læres hjemme — derfor bor Tydsk læres i Skole og Kirke! Jeg undrer mig kun over at Tydskerne (d.e. udi Tydskland) ikke for længe siden have indført — ifølge samme Grundsætning — engelsk eller fransk Skole- og Kirkesprog; men det kan jo komme endnu! Ja Du kan troe det er en herlig Race af Mennesker her paa Egnen og dog kan jeg ikke nænne at forlade dem endnu, om der ellers skulde tilbyde sig Leilighed; Du maa nemlig vide, at jeg allerede 2 Gange har været saa heldig at omtales i Petitionerne herfra ang. Tilbagekaldelsen af Sprogskriptet som en aldeles »unfähig Person« og fremfor Alt »der deutschen Sprache nicht mächtig«; ifjor skete det i et Andragende til Ministeriet og iaar i et ditto til

de troe (l) Provindsialstænder; denne gang var jeg saa heldig at komme i Selskab med vor nye Provst, og Du kan jo nok tænke, at naar man er kommen saavidt i Berommelse for sin »Dygtighed«, kan man ikke godvillig træde tilbage fra Skuepladsen, tilmed da alle gode Gange jo ere 3 og jeg med Billighed kan gjøre Regning paa med et forlænget Ophold her at glemme endmere af det ædle tyske Sprog; tænk Dig bare Forholdene her — at Borgere, hvoraf ikke 1 blandt 100 kunne tale 2 Ord Tydsk korrekt, have Frækhed til at skrive Andragender af den Art under og at Sligt gaaer ustraffet hen, tilmed naar det er beviisligt at Pluraliteten ikke veed hvad der staaer paa Ansøgningen men lade sig deels lokke deels true til at skrive under . . .¹⁷⁰⁾

I 15 punkter opregner den omtalte adresse alle de forurettelser, som man mener at have lidt.

Først og fremmest overgangen fra tysk til dansk sprog i skole og kirke: Den er i strid med borgernes materielle interesser, idet deres økonomiske forbindelser går syd på. Den er i strid med deres åndelige interesser, fordi det religiøse fællesskab mellem forældre og børn bliver ophævet, når de får forskelligt religiøst sprog.

Man opregner de skete forandringer: Tychsen har fået befaling til kun at undervise på dansk. To kvinder i byen har fået forbud mod at undervise ikke-skolepligtige børn i læsning og skrivning, hvis det ikke sker på dansk. Privatlærerne har fået befaling til at give religionsundervisningen på dansk. Man kan snart vente dansk konfirmation indført.

Forurettelserne mod den gamle lærerstab opregnes: Jespersen, en dygtig mand, hvem man intet havde at bebrejde, er afsat. Kantor Nissen og degn Clausen kan vente at blive det. Carstens kan ikke uddele nadveren til sine skriftebørn, da han kun har gudstjeneste om eftermiddagen, og det ikke er skik at uddele nadveren ved eftermiddagsgudstjenesten.

De nye lærere og præster får en kraftig kritik. De magter ikke det tyske sprog. Det gælder N. V. Müller og Appel, der altså ikke kan undervise deri, skønt tysk ifølge sprogreskriptet skal være et væsentligt undervisningsfag. Det gælder Dahl, der som skoleinspektør skal bedømme lærernes og børnenes præstationer i tysk. Det gælder Tidemand, der skal være tysk hovedpræst. Det hævdes, at N. V. Müller, der skal undervise byens dygtigste drenge, lader meget tilbage at ønske i pædagogisk dygtighed.

Endelig rummer adressen kritik af den formelle fremgangsmåde i mange tilfælde. Sprogforandringen er ikke sket ved lov, landsherrens underskrift findes intetsteds under de trufne bestemmelser. Hele forandringen er i strid med skoleloven af 1814 og med byens skoleregulativ. Appel har kun været præsenteret for et skolekollegium på 2 medlemmer — de andre fem medlemmer var frataget deres funktioner. Dahl er udnævnt med tilside-sættelse af menighedens valgret og er i modstrid med skoleregulativet gjort til skoleinspektør for *alle* byens skoler. Ordren til Tychsen om at undervise på dansk blev givet af den konstituerede borgmester, uden at skolens inspektør, Carstens, er hørt. På bønsskriftet af 1/6 1852, der var forsynet med behørigt stempel og stilet til landsherren, kom der fra ministeriet — og ikke fra landsherren — en bodekendelse for påstået ikke behørig brug af stempel, men ingen resolution fra landsherren.

Adressen erklærer tilsidst, at samtlige borgere og beboere med undtagelse af de danske embedsmænd og andre ikke nævneværdige undtagelser er højst misfornøjede med det danske kirke- og skolesprog og ønsker inderligt en genoprettelse af den tidligere tilstand. Forholdene er således, at den snarligste genoprettelse af den tidligere tilstand er nødvendig.

Mundtligt blev byens ønsker fremført på stændermødet af købmand Green. Han sammenfattede flertallets ønske deri, »at det tyske Sprog atter maatte indføres som Kirke-, Skole- og Forretningssprog, eller at idetmindste een særegen tydsk Skole maatte oprettes, hvori Børnene kunde undervises indtil de bleve confirmeerte, og at der ikke maatte lægges Hindringer i Veien for at tvdske private Skoler kom istand¹⁷¹).«

Sørgsagen blev behandlet i forfatningskommissionen. hvis flertal gik ind for, at der i de blandede distrikter blev afvekslende dansk og tvsk gudstieneste, men tysk undervisning med 6 timers undervisning i dansk om ugen. Det skulde stå enhver frit for at lade sine børn undervise af privat huslærer og lade konfirmationsundervisningen ske på det sprog, man selv ønskede.

Den konservative regering — Ørsted havde den 21. april 1853 afløst Bluhme som førsteminister — tog intetsomhelst hensyn til flertalsindstillingen. Den 15. februar 1854 blev regeringens udkast

til stænderforfatningen gjort til lov. Sprogreskripterne var optaget i denne lov. De kunde nu kun ændres ad forfatningsmæssig vej. Man håbede hermed at have sat »en fast Dæmning mod alle de i Sprogsagen udfoldede Agitationer¹⁷²⁾.«

Tilliden til grev Reventlow var efter hans optræden som kgl. kommissarius stærkt svækket i danske kredse. »Dagbladets« udførlige referater fra stændermødet, der skyldes L. Skau¹⁷³⁾, indeholder en række meget skarpe udfald mod Reventlow. Der hærclleres over hans kostbare soireer, hvor han udfolder sin »mærkelige Force i at balancere mellem Danske og Tyske.« Han synes at dele den udbredte anskuelse, at stænderforsamlingen er et stort lystspil. Alt er ham egentlig ligegyldigt. Han vil kun spise godt og gøre lykke. Han mangler totalt kendskab til parlamentariske regler. Han kunde have forhindret meget af det, der skete i stændersalen. Han kunde have afvist protesten mod Tillsch's valg. Han forholdt sig tavs til de grove angreb på regeringens foranstaltninger i sprogsagen. Han nærede uvilje mod, at de danske deputerede anvendte ordet »oprør« om begivenhederne 1848. Krüger gav han en grov medfart. De danske savnede ganske hans støtte. I sin iver for at holde gode miner med begge partier glemte han, hvad der egentlig var hans opgave, nemlig at hævde regeringens værdighed. Der hentydes flere gange i artiklerne til hans sympatier for hertugen af Augustenborg¹⁷⁴⁾. Angrebene kulminerer i følgende: »Han er uden al Soliditet, uden Evner og uden Kundskaber og kunde høist have været paa sin Plads som opvartende Kammerjunker, Gardeofficer eller Kjøgemester. Gammel Kjærlighed, Familieforbindelser, Ridderskabsinteresser, hans udelukkende tydske Dannelse og Opdragelse — den kgl. Commissarius bærer vældige Kielerar i sit velnærede Aasyn — have ført ham tilbage i Slesvigholstenernes Arme, hvorfra han gik ud, og hvorhen han vel ellers ikke i begyndelsen havde tænkt at ville vende tilbage«¹⁷⁵⁾.

Selv om »Dagbladet« dengang var forbudt i Sønderjylland, så har Skaus temperamentsfulde angreb på Reventlow næppe været uden virkning på Reventlows position i danske kredse i landsdelen.

Dansk religionsundervisning i alle skoleklasser

Foråret 1854

Striden om skolesproget tog hårdt på Dahl. 9. februar 1854 indsendte han ansøgning om præsteembedet i Næsby-Tyvelse ved Sorø. Der var endnu ikke gået 3 år fra hans ansættelse i Tønder.

Han begrundet ansøgningen med, at hans udgifter overstiger indtægterne med ca. 200 Rdl. årlig, idet han på grund af de politiske forhold som dansk præst ikke kan unddrage sig deltagelse i, hvad han andetsteds vilde kunde holde sig borte fra. Men som det mest væsentlige anfører han, at de nationale forhold har haft en ugunstig indflydelse på hans sjælelige og legemlige befindende, idet »jeg jo hverken har turdet eller kunnet unddrage mig fra Bevidstheden om, under de nævnte Forhold at være ej alene den stridende Kirkes, men ogsaa den stridende Stats Tjener.« Udøvelsen af hans gerning »i en saadan mindre rent præstelig Virksomhed, og ligeoverfor en overvejende Mængde Ilde-sindede og en overordentlig liden Menighed« har bevirket »en saadan Sjælens og Legemets Slaphed og Træthed,« at det er ham umuligt i sit embede at virke »til Velsignelse for Andre og for mig selv.« Han håber at genfinde »den Tilfredshed og Sjæle-ro, hvis Savn jeg ikke længere formaaer at bære« ved en »rent præstelig Virksomhed« i en egn, hvor han vil komme i nær berøring med mange medlemmer af sin familie.

Kirkevisitatoriet fremsender ansøgningen med den udtalelse om Dahl, at han »af et troende Hjerte med Varme og Iver forkynder Guds Ord til Opbyggelse og Velsignelse for den Kreds, der har samlet sig om ham,« men hans helbred er nedbrudt ved »langvarige og heftige Sygdomstilfælde« og gør ham hans gerning under lidet gunstige udvortes forhold trykkende og besværlig. Visitatoriet tror dog ikke at burde befrygte, at han på den ham anviste plads ikke vil kunne virke til velsignelse enten for sig eller andre¹⁷⁰).

Dagen efter sendte Dahl et brev til Regensburg, hvori han skriver forklarende:

»Jeg har, kort og godt, søgt et lille Præstekald paa Sjælland. Desværre — min Kjærlighed til den Sag, i hvilken, for ej at sige for hvilken, jeg nu i

henved 3 Aar har virket, formaaede ikke at lade de herværende Forhold være uden skadelig Indflydelse paa mit iforvejen svage Helbred. Jeg er nu træt og trænger inderligen til en Stilling, hvor min Tanke ikke behøver at dele sig mellem to saa store Ideer som Nationalitetens og Præstens egentlige Livsidee — i den Grad, som det her maa være Tilfældet —, og hvor jeg kan fore et mere udeelt, kontemplativt Liv. Har end Præsten paa Sjælland flere verdslige Forretninger, end jeg nu, saa kunne disse dog ikke saaledes optage og derved splitte min Interesse, som de nationale Forhold her. Kort — jeg duer ikke mere i Slesvig; det er min Pligt mod Sagen her og mod Alle, der ere knyttede til mit Liv, at komme herfra itide, førend jeg gaar sjælelig og legemlig tilgrunde. Jeg maa beklage og bede om Tilgivelse for, at jeg ikke forud indsaac, at mit Helbred maatte gjøre mig uskikket til at være Arbejder i den slesvigske Vingaard. Dog nok herom —. Jeg maa altsaa slutteligen bede Hr. Etatsraaden om ikke at staae mig imod ved denne Lejlighed; jeg maa have *Tilfredshed*, og denne er væsentligen nu afhængig af Ophold paa Sjælland; om jeg faaer flere Indtægter end her, hvor mine ordentlige Udgifter overstige mine Indtægter med omtr. 200 Rbdlr om Aaret, bekymrer mig ikke; derfor har jeg søgt et Kald omtrent af samme Størrelse som mit nuværende...¹⁷⁷⁾

Dahl blev ikke forflyttet og han fik ikke ro til kontemplativt liv. Kravet om dansk religionsundervisning førte tværtimod mange brydninger med sig. 16. maj skriver Tidemand til Regenburg: »I Tønder er der stor Allarm i denne Tid, fordi der nu er indført dansk Religionsunderviisning gennem alle Klasser; der wühles forfærdeligt, men det faaer ikke hjælpe. Ellers er her forsaa vidt Alt ved det Gamle; det er jo i Ministeriets Haand det er lagt at fremkalde det Nye...¹⁷⁸⁾«

Der har også været brydninger indenfor den danske fløj. Kiær skriver kort efter til Regenburg:

»...Holm vil ikke holde sit Løfte ikke at spolere Skolesagen. Brevet skal straks paa Posten, hvilket sparer Dem for endel Udgydelser og Klager, og tvinger mig til blot at nævne Faktum. Det syntes paa hoie Tid at dansk Religionsunderviisning nu blev indført hele Skolen igjennem, og Dahl erhvervede ogsaa baade Holms og Provstens Bifald dertil og satte det saa i Værk. Det gik naturligvis yndigt, paa et Par Wühlere nær, som reiste et Skraal og lobe fra den Enc til den Anden, deriblandt ogsaa til Holm. Denne faaer den skjonne Formaning, at der bør tages billigt Hensyn til disse Mennesker og at det er »for haardt«!!!!... at anvende Forandringen ogsaa paa dem, som skulle confirmeres til næste Paaske. Og nu faar dette forbistrede Menneske den rasende Idee (sands. indgivet af R) at ville sammenkalde Skolecollegiet, hvoraf Flertallet er slholst, for at lade dem tage en Beslutning, der skal kuldkaste den af ham selv bifaldte Foranstaltning. Den størst:

Skandale er ikke længer umulig, og under Samtalen med Dahl i den Anledning, hvorunder Dahl blev drevet til at yttre, at saa maatte han fratræde som Skoleinspektør, var Holm fræk nok til at svare: Ja det var der jo heller Intet til Hinder for, det vilde da sige midlertidigt. Vi maa ty til Dem. Dette Møde af Skolecollegiet vil ikke blive afholdt idag eller imorgen, og det var jo vel muligt at faa Mandag ogsaa til at gaa over. Naar De nu straks vilde skrive et Par Ord til Holm, kunde han have disse Tirsdag Morgen: kunde og vilde De ikke skrive til ham, at det naturligvis er Mening, at Dansk skulde være indført den afvigte Paaske hele Skolen igjennem i Religionsundervisningen uden Hensyn til om derved nogle enkelte Born changere 1 Aar for deres Confirmation, og at de enkelte Born, som ikke maatte ville deltage i den danske Religionsundervisning, ei heller kunne modtages i Skolen i de andre Timer. Kan De ikke gjøre dette forvildede Menneske lidt angst og bange . . .«¹⁷⁹⁾

Hvilke begivenheder, Kiær sigter til, kan næppe oplyses. Men modsætningen mellem Holm på den ene side og Kiær og Dahl på den anden side var ingen hemmelighed¹⁸⁰⁾. Det fremgår af en klageskrivelse, som købmand Th. A. Todsens indsendte til ministeriet den 10. juni. »Wie ein zündender Blitzstrahle aus heiterer Luft« er Dahls befaling kommet, den 17. maj, at alle de børn skulde bortvises fra skolen, hvis forældre af samvittighedsgrunde ikke vil lade deres børns religionsundervisning skifte fra tysk til dansk sprog. Han formår hverken at skildre det oprivende indtryk, det har gjort, at se 20—30 uskyldige børn vende grædende og jamrende hjem, bortvist fra skolen på umenneskelig vis, eller den jammer, der er kommet over hans hus, siden 2 af hans døtre, på 12 og 14 år, efter at være vist ud af skolen jamrende klamrede sig til deres moder, hvis hjerte var ved at briste af navnløs smerte. Forgæves har Todsens og mange andre forældre søgt trøst hos pastor Dahl, provst Tidemand og borgmester Holm, og Todsens er overbevist om, at borgmester Holm har et hjerte, der forstår forældrenes smerte, medens derimod pastor Dahl (måske i forbindelse med den tidligere borgmester, nu suspenderede¹⁸¹⁾ herredsfoged Kiær) tiltager sig en ret, som i visse tilfælde måske kan anstå sig en lovgiver, men som er nedværdigende for en sjælehyrde. Blev det kongelige ord om sprogenes ligeberettigelse respekteret, vilde Tønder være en lykkelig by, istedetfor at tilstanden nu for alle forældre med ukonfirmerede børn er så trøstesløs, at ministeriet ikke har anelse derom, fordi de, der skulde indberette

det, dels ikke tager del deri, og dels ikke har mod til at træde i opposition til pastor Dahl og hr. Kiær. Todsens har været borger i byen i 25 år, og han har aldrig oplevet noget så smerteligt. Det er ham en »unabweisliche religiöse Bedürfniss« at lade sine tre yngste børn få religionsundervisning og konfirmation på tysk, og han slutter sit brev med ordene: »Hohes Königliches Ministerium, erlöse uns schleunigst von den Uebergriffen des Pastor Dahl, beglücke uns mit einer, nur einer einzigen deutschen Schule¹⁵²⁾!«

En lignende klage blev indsendt fra H. Hagge. Han beder om, at Dahl må blive straffet for sine »Gewaltthaten« ved at betale skolepenge for de børn, han har bortvist, og om at der må blive beordret oprettet en tysk skole¹⁵³⁾.

Todsens må have indsendt endnu et andragende om tilladelse til oprettelse af en tysk skole. Der foreligger fra kirkevisitatoriet en skrivelse af 25/5 1855 til magistraten, hvori det pålægges at tilkendegive Todsens som svar på hans anmodning derom (8/9 1854), at man hverken vil oprette en tysk skole eller tillade, at hans børn deltager i den offentlige undervisning uden at deltage i den danske religionsundervisning, eller tillade fælles privatundervisning i religion på tysk for børn af flere, om det så kun var to, familier. Derimod står det ham frit for ved huslærer privatim at lade sine børn undervise, når han også ved religionsundervisningen overholder de fordringer vedrørende dansk sprog, som visitatoriet har stillet til de bestående privatinstituter¹⁸¹⁾.

Den egentlige bitterhed i sprogekampen opstod altså, hvor det drejede sig om religionsundervisningen. Selvfølgelig var det, fordi begge parter var klar over, at kampen på dette område havde et videre perspektiv: det drejede sig i virkeligheden om en kamp om konfirmationssproget.

Indførelse af dansk konfirmation

December 1854

I kampen for dansk religionsundervisning stod Dahl i skudlinien. Men kampen havde et videre perspektiv. Det gjaldt ind-

førelsen af dansk konfirmation. Det blev Tidemands opgave at gennemføre denne foranstaltning.

24. august 1854 meddeler Tidemand biskop Boesen, at fra påske er sprogreskriptet gennemført. Børnene, der i den kommende vinter skal forberedes til konfirmationen den følgende påske, er underviste i skolen på dansk og bør derfor også forberedes til konfirmationen på dansk. Imidlertid har Carstens meddelt ham, at han ikke vil forberede eller konfirmere dem på dansk, medmindre det forlanges af forældrene eller af hans foresatte. Tidemand har foreholdt ham, at dette er stridende mod loven og vil medføre forvirring i undervisningen. Det har ikke frugtet. Tidemand har så forbudt Carstens at begynde konfirmationsundervisningen, før spørgsmålet har været forelagt biskoppen¹⁸⁵⁹).

Det ser af et par klageskrivelser ud til, at Carstens har modtaget dette forbud en time før den tid, da konfirmanderne skulde møde hos ham første gang. Det ser også ud til, at borgmester Holm har stillet flere forældre i udsigt, at de endnu i 1854—55 kunde få deres børn forberedt og konfirmeret på tysk¹⁸⁶⁰).

Carstens henholdt sig i en skrivelse om sagen til, at konfirmationen er en kirkelig handling, og at den derfor ifølge sprogreskriptet skal foregå i det sprog, som vedkommende selv ønsker. Han hævder også, at de fleste børn, særlig pigerne, har mest nytte af tysk konfirmation, da det danske ikke er »behørigt forberedet i Pigeskolen«.

Biskop Boesen lod disse to skrivelser gå til ministeriet tillige med en vedlagt erklæring fra rektor Müller, at tre af de hos Carstens indtegnede var for lidet modne til at konfirmeres, og i hvert fald ikke var egnede til tysk konfirmation. Boesen var selv ikke tilbøjelig til at betragte konfirmationen som en kirkelig handling udenfor den offentlige gudstjeneste, da den ikke har sådanne handlingers private karakter, men er et »aldeles offentligt Anliggende«. Han hævdede, at konfirmationen og konfirmationsforberedelsen (»vist nok af al Underviisning den vigtigste«) måtte foregå i samme sprog som skolens undervisning¹⁸⁶⁷).

Da sagen trak ud, har Tidemand åbenbart haft skrupler og bekymringer. Den 22. november 1854 skriver han til Regensburg:

»Forholdene er jo her saaledes, at der først siden Paasken d. A. er indført dansk Religionsunderviisning allevegne; med et Skin af Sandhed ville altsaa

saavel Pastor Carstens som Forældrene kunne sige, at Bornene endnu i dette Aar kunne ligesaa godt og maaskee bedre tydsk end dansk. Pastor Carstens har erklæret kun at ville confirmere paa Dansk, naar det blev ham befalet, da han ikke turde udsætte sig for Befolkningens Uvillie o.s.v. Det stammer naturligviis som alt Andet fra andre Steder, hvor der tales og befales eller dog yttres i aldeles modsat Retning af hvad jeg kan efter min Samvittighed giøre. For mig stiller Sagen sig imidlertid saaledes, at jeg, om jeg end ingen Confirmander faaer, maa confirmere paa Dansk, for at det dog ikke skal hedde sig, at Sagen strander paa mig, eller at det kan jo ikke være anderledes, naar Hovedpræsten selv confirmerer paa tydsk. Men det bliver jo atter et nyt Wühlerie, da jo C. faar alle Bornene, baade dem, der kan, og dem, der ikke kan Tydsk. Dersom der for mig er andet at giøre, hvad jeg ikke indseer, da selve Sagen vel ikke gierne sees droftet i Ministeriet, tor jeg maaske haabe et velvilligt Vink i saa Henseende«. ¹⁸⁸)

Kiær har nok også været bekymret for sagens udfald. Han skriver 29. november til Regenburg: »Der er Ugler i Mosen ... med Confirmationen; alle Børn samles nok til tydsk Confirmation hos Carstens, uagtet de i det sidste Aar have læst Religion paa dansk. Kunde det ikke endnu forpurres¹⁸⁹)?«

Det principielle spørgsmål var, om konfirmationen var en kirkelig handling, hvor sproget var valgfrit, eller en afslutning på skolegangen og derfor burde holdes i samme sprog som denne. Der findes ved sagens akter nogle notater, hvori det oplyses, at i kongeriget gives et særligt udskrivningsbevis fra skolen, medens i Slesvig stift gælder konfirmationsattesten som udskrivningsbevis. »Her er Sammenhængen med Skoleundervisningen endnu langt uimodsigeligere,« hedder det. I overensstemmelse hermed resolverede ministeriet. Den 12. december meddelte man Boesen, at sagen var afgjort ved en resolution af 12. oktober 1854, hvorved man havde givet afslag på et andragende fra en mand i Grundhof, der bad om tilladelse til at lade sine børn forberede og confirmere på tysk¹⁹⁰).

Denne afgørelse voldte uro. Flere borgere sendte andragender til ministeriet om tilladelse til at lade deres børn confirmere på tysk. Det hedder i et af dem, at den nuværende generation har fra sine forfædre arvet »wie den Glauben, so auch die Sprache.« (Johann Peter Paulsen). I det udførligste af klageskrifterne under indsenderen (And. Andresen jun.) sig over, at konfirmationen ikke skal kaldes en kirkelig handling; efter hans mening er

denne kirkelige handling en meget højtidelig og meget hellig. Den omfatter et af de vigtigste afsnit i det menneskelige liv, hvor de unge, der er ved at blive modne, for første gang selvstændigt slutter pagt med frelseren og ved at modtage det hellige sakramente får bekræftelse på den pagt, der er sluttet. Samtlige skrivelser er vel blevet henlagt — for flere af sagernes vedkommende står der i hvert fald i ministeriets journal: »henlægges¹⁹¹⁾».

Også deputeretkollegiet tog affære — den nævnte And. Andresen var medlem. 14 af dets 16 medlemmer sendte den 10. januar en klage til ministeriet: Tidligere var tysk hovedsprog i skolerne. Derimod var ganske vist omgangssproget dansk på grund af byens beliggenhed. Selv om dette forhold var ejendommeligt, passede det dog til beboernes behov, og aldrig er det faldet selv de loyaleste borgere ind, at dette forhold kunde undergå nogen forandring. Efter indførelsen af dansk sprog i byens skoler svarer undervisningen i tysk ikke til beboernes behov, og de bestående to tyske privatinstituter kan med deres begrænsede elevantal heller ikke svare til det almindelige behov. Man anmoder derfor om tilladelse for beboerne til for egne midler at oprette en tysk privatskole, idet man henviser til, at noget sådant er tilladt i nogle nærliggende landsbyer og flækker¹⁹²⁾. Man har følt sig overbevist om, at konfirmationen måtte foregå i det sprog, man selv ønskede, og har med største beklagelse erfaret, at det er blevet befalet, at den skal foregå på dansk. Man anmoder derfor om, at det må blive tilladt at lade børnene konfirmere i det sprog, hvori de har størst færdighed, idet man henviser til, at i Haderslev udføres konfirmationen i det sprog, som de pågældende selv ønsker¹⁹³⁾.

Ministeriet udbad sig hos kirkevisitatoriet en erklæring om, hvorvidt dette andragende var fremkommet på en ordentlig forsamling og på forfatningsmæssig måde. Deputeretkollegiet oplyste, at forud for et fællesmøde med magistraten i januar var sagen blevet drøftet blandt kollegiets medlemmer, og i mødet bragte kollegiet sagen på bane og ansøgte magistraten om at slutte sig til ansøgningen. Dette afslog magistraten uden at forbyde kollegiet at sætte sagen i værk. Efter mødet samledes kollegiet og nedsatte en komite på 4 medlemmer til at udfærdige et udkast til en ansøgning. Denne blev ved et senere møde drøftet

og godkendt og siden i den sædvanlige mappe sendt rundt til underskrift. Ansøgningen er altså tilvejebragt »auf verfassungsmässigem Wege«, og man håber, at magistraten vil støtte ansøgningen på højere og højeste sted, da man er overbevist om, »nur den Wunsch der Mehrzahl der Bürger ausgesprochen zu haben, deren Vertreter wir sind.«

Kirkevisitatoriets to medlemmer var ikke enige i deres syn på denne sag. Grev Reventlow mente, at deputeretkollegiet ikke havde overtrådt sin beføjelse, da beslutningen var taget med magistratens vidende. Provst Tidemand fandt derimod ikke deputeretkollegiet berettiget til at indsende et sådant andragende og mente ikke, kollegiet kunde undgå en af retten fastsat straf.

Først den 10. august 1855 sendte ministeriet gennem kirkevisitatoriet sit svar til deputeretkollegiet: at skoleanliggende ligger udenfor deputeretkollegiets virkefelt, at man ikke finder andragendet egnet til »Berücksichtigung«, og endelig at man iøvrigt efter omstændighederne har set bort fra, at der i formel henseende er handlet i strid med den gældende orden¹⁹⁴).

Samtidig med indførelsen af dansk konfirmation drømte Tidemand i det stille om at få sine to gejstlige kolleger forflyttet fra Tønder.

Noget angrebepunkt mod Carstens var tidligere ikke fundet. Der findes en mærkelig oplysning fra 1853 i et brev fra Kiær til Regenburg:

»Carstens har havt en fortrolig Samtale med Dahl, hvori han yttrede det som sin uforgribelige Mening, at han nu næsten var reen dansk; han fortrod noget de enkelte Ytringer, han havde ladet falde mod Sprogref.; som han nu meget godt forstod. Naar jeg skriver dansk til ham, svarer han nu i dette smukke Sprog, kun Udskriften er endnu tydsk; han mangler altsaa nu kun det ydre Tilsnit. Han paaberaaber sig sin reent danske Landmenighed for at han ikke har wühlet; det er der iøvrigt noget Sandt i.«¹⁹⁵)

Om nu Dahl eller Kiær har været vel optimistiske får stå hen. Carstens blev i hvert fald snart i danske kredse betragtet som en farlig mand. 15. december 1853 skriver Tidemand til Regenburg: »At Carstens ogsaa maa bort, er fremdeles en Selvfølge; dette Afguderie, der her drives med ham, der dog er stærkt compromitteret, bør ogsaa snart ophøre¹⁹⁶).«

At nu Carstens modarbejdede Tidemand i konfirmationssagen,

F. F. Ulrik
Fysikus i Tønder 1854-64
Fotografi fra ca. 1860.

gjorde selvfølgelig ikke sagen bedre, og man så med tilfredshed, at Carstens søgte embede i Ahrensböök i Holsten (nord for Lübeck). Carstens gjorde det næppe med let hjerte. Hans lokalhistoriske arbejder vidner om hans nære tilknytning til fødebyen. Men udviklingen har selvfølgelig været ham for meget imod. Den 17. november 1854 skriver fysikus Ulrik til Regensburg: »Jeg er overbevist om, at dersom Deres Indflydelse kunde bevirke Fjernelsen af et saa skadeligt Element som Pastor Carstens, vilde ingen Danske her i Tønder misunde ham dette gode Embede¹⁰⁷«.«

Tidemand gjorde, hvad han kunde for at støtte Carstens' ansøgning. 22. november skriver han til Regensburg, at Carstens

»à tout prix bør fra Tønder, hvis der ellers nogensinde skal komme nogen Orden i Byen. Min Auctoritet kan dog til Slutningen ikke holde ud, naar saadanne Folk have Lov til at trodse, eller i ethvert Tilfælde fuldt vel vide, at det der siges paa det ene Sted, dog ikke lader sig gennemføre, fordi de der høre med dertil ikke ville erklære sig enige deri. Jeg har overtaget *den byrdefuldeste geistlige Stilling* i hele Hertugdømmet, og jeg arbejder uden Løn og uden Anerkjendelse; jeg finder ingen af Delene, jeg er nu henvist dertil, at jeg altid kan troste mig med de Ord, den Lære, jeg forkynder, har givet os: Lader os gjøre det Gode, og ikke blive trætte, thi ogsaa vi skulle hoste i sin Tid; men den Anerkjendelse vil det vist ikke være ubilligt at fordrø, at min Stilling dog ikke skal gjøres mig med hver Dag besvær-

ligere ved at trodsige Embedsbrodre skal uden Paatale kunne svække de allerhoieste Bestemmelser og handle efter eget Tykke. Jeg behøver vist ikke mange Ord for at forestille Dem det piinlige i min Stilling, at jeg arbejder med Troskab og efter bedste Evner, derom vil De Hr. Etatsraad vist være overbevist, jeg kan i det Mindste ikke tænke mig, hvorfor De ikke skulde være det, og De vil derfor forstaae, at der kommer Tider, hvor Haabet lader sig vanskeligt fastholde og vil synke; endnu er det Gud være lovet ikke sunken; men de tydsksindedes er heller ikke sunken og de vide godt, at jeg ikke sidder fastere end at jeg imorgen kan være fra det...«¹⁹⁸)

Endnu den 4. januar 1855 skriver Tidemand, at efter hans uforgribelige Mening må Carstens bort¹⁹⁹).

Tidemand var også interesseret i, at Dahl blev »befordret«, som det hed.

Vel var indførelsen af dansk konfirmation en sejr for »Sagen«. Men for Tidemand var det en tvivlsom fordel. Hans stilling var i forvejen utilfredsstillende. Al dansk gudstjeneste var, som for nævnt, overdraget arkidiakonen, altså Dahl, medens hovedpræsten, Tidemand, kun havde tyske gudstjenester. Dette havde han straks følt utilfredsstillende, og ligesom Dahl ønskede han sig snart bort fra Tønder. I maj 1954 forhørte han sig hos Regenburg om muligheden for at blive præst i Fjelstrup og provst for Haderslev provsti (efter Boesen, da han blev biskop), og han tilføjede: »min Virksomhed som Provst og Medlem af Kirkevisitationiet tiltaler mig og er mig kjær, og saalænge Regjeringen maatte ønske at beholde mig, kan jeg ikke ønske at opgive denne Virksomhed, men min stilling som Præst ligeoverfor en Menighed, som for mig er Intet og for hvem jeg er Intet eller maaske mindre og værre end Intet det er enestaaende [?]«²⁰⁰).« Til forklaring af sin »sørgelige Stilling« skriver han få dage efter:

»Siden Nytaar har jeg dobt 2 Born, begravet 1 Liig, det er alle de frivillige Forretninger, jeg har havt; de dansksindede søge naturligviis saavel hvad Prædiken som Forretninger angaaer til den udelukkende danske Præst, hvori jeg naturligviis ikke kan fortænke dem; for mig bliver der kun tilbage den tydskdannede Embedsstand, som saagodt som aldrig søge Kirken, og de faae loyale tydskdannede Beboere i Tønder, hvis Antal som bekendt er yderst sparsomt. — At jeg under slige Forhold finder mig nedboiet er vist saare naturligt; hertil kommer endnu andre forskjellige Forhold, som jeg troer, Deres Højvelbaarenhed vil holde Dem overbeviist om paa mit blotte Ord, giøre det mere end ønskeligt for mig at forlade Tønder«. Han bonfalder Regenburg om at tage sig af hans sag og slutter brevet: »her lider jeg.«²⁰¹)

Når der nu skulde konfirmeres på dansk, blev Tidemands stilling endnu mere uholdbar. Dr. Tanck havde klart gennemskuet konsekvenserne for ham, da man indførte dansk religionsundervisning som en forberedelse til dansk konfirmation: der ville opstå det meningsløse forhold, at hovedpræsten, skønt han kun prædikede tysk, måtte foretage konfirmationen på dansk, hvis han da ikke ville lade være med at konfirmere²⁰²).

På denne baggrund forstår man, at Tidemand fandt det formålstjenligt, om Dahl kom bort, så han selv kunde komme til at holde dansk gudstjeneste. 4. januar 1855 skriver han til Regensburg, at for at forholdene kan ændres fuldstændigt på een gang, vil det være nødvendigt, at Dahl får »et godt dansk Kald«, f. eks. Aller-Taps (ved Christiansfeld). Hans virksomhed i Tønder har gjort ham kvalificeret dertil, og da konfirmationssagen »forhaabentlig er giennefmægtet« og sprogreformen vel kan bringes til afslutning [skriften utydelig], vil Dahl bedre kunne undværes. Det vil også være en uskik »at beholde stående en tydsk og dansk Præst og give mig Anledning til Wühlerie og Utilfredshed med denne Stilling for Præsterne²⁰³«.

Kiær vilde dog helst beholde Dahl: »Vi ville naturligvis rase nodig af med Dahl, men længe kunne vi vel ikke beholde ham; han sværmer meget for Aller og Taps«, skriver han den 7. februar²⁰⁴).

16. februar 1855 meddelte Dahl til Regensburg, at han havde søgt Aller og Taps.

»Dersom Hr. Etatsraaden hertil mener, at jeg ikke er et saadant Embede værdig — ja da har jeg, ihukommende Forflyttelses-Forholdene i det egentlige Kongerige, Intet dertil at svare. Men forovrigt hvad angaaer Skole-Sprog-sagen her i Tønder, da vil Sprogskriptet være gennemført nu til første Paaske; og idag indleverer jeg til Skolepatronatet en af Skolekollegiet forleden billiget Ordning, med sammes Motiver, for et nyt Skolevæsen her; saa at endog Kiær har udtalt, at min Forbliven her i Byen af Hensyn til Skolen ingenlunde mere er fornoden — om den nogensinde har været det. Desuden staaer jeg Provst Tidemand, i det Øjeblik Pastor Carstens kommer bort, ivejen for den af Provsten ønskede Omordning af de gejstlige Forhold her i Byen, hvorfor han ogsaa, om just ej ligefrem har bedet mig om, dog oftere af Hensyn har opfordret mig til at søge Aller og Taps. Imidlertid — de for mig i Sandhed paatrængende Grunde til at søge Befordring ligger dels i, at mit Helbred svækkes formeget ved min Virksomhed under de herværende, i flere Henseender for en Mand, der ønsker en ret, rent præstelig Virkekreds, højt

uheldige og ubehagelige Forhold. Og dels deri, at jeg af de i min Ansøgning omtalte Grunde tilsætter aarligt omtrent 300 Rdlr. alene til de ordentlige For-nodenheder, uden at tale om Udgifter til Rejser osv. navnlig for mit Helbreds Skyld. — («²⁰⁵)

Dagen efter udtaler Tidemand overfor Regenburg sit ønske om Dahls befordring, bl. a. fordi »Ansættelsen af en udelukkende dansk Præst, der om jeg saa maa sige har Monopol paa dansk Prædiken, ikke kan andet end virke hæmmende paa en fri Ud-
vikling af de kirkelige Forhold, og at navnlig jeg mere end nogen anden lider under denne Mangel, idet jeg ikke engang kan hen-
vise mine Confirmander, som jeg forbereder paa dansk, til at høre *min* danske Prædiken, og saa fremdeles. Jeg har nu i to Aar i mange Henseender poeniteret i Tønder, ogsaa i denne Hen-
seende har min geistlige Virksomhed været rig paa Lidelse og
bittre Timer²⁰¹).«

Tidemand fik ikke sit ønske opfyldt. Både Carstens og Dahl blev i deres embeder. —

Den urolige stemning i byen i foråret 1855 efter gennemførelsen af dansk konfirmation og før den endelige indførelse af dansk skolesprog i alle byens skoler kommer til udtryk i en livlig korrespondance til bladet »Dannevirke« under mærket: »△ Vidaa«, suppleret med artikler i »Dagbladet«.

»Ja, her er ret en babylonisk Forvirring, ret et Sønderrivelsens og Adsplittelsens Sted«, hedder det.

Det nævnes for en ordens skyld først, at der er »den allerstrammeste Spænding, ja Krig paa Liv og Død mellem »danske« og »tydske« Folk.« Men om denne strid får man dog egentlig kun den oplysning, at der er nogle, der efter sprogreskriptets indførelse er begyndt at tale tysk med deres børn, eller har forbudt børnene at tage deres danske skolebøger med hjem.

Langt mere interesserer det åbenbart »△ Vidaa« at oplyse læserne om den »maaske endnu bittere Stemning imod hverandre indenfor deres Kreds, der *skulde være Danske*.«

Der er en gruppe af embedsmænd — og ikke de laveste, der vil være hævet over Dansk og Tysk, betoner sprogenes ligeberet-
tigelse, »en Gruppe, tildeels tydsktalende hjemme og indbyrdes, ialtfald tydskes der gerne med Borgerne, der altsaa evigt og evigt holdes i den ravtydske Indbildning, at Tydsk er dog det Ædlere,

Fornemmere, Bedre, Høiere.« De stempler den, der ønsker at folkesproget skal komme til sin ret og anseelse, som ejderdansk, »et rædsomt Ord i deres Ordbog«. Til denne gruppe støtter de fortyskede borgere sig, om den har de ligesom åndeligt lejret sig, med den ligesom til rygstød optager de trostigt kampen mod deres modersmål.

Overfor den gruppe står »med skarpladte Geværer« en anden gruppe, der vil reformere byen i folkesproglig henseende og mener, at al den jammerlighed med hensyn til almindelig oplysning og dannelse, som også navnlig i sædelig henseende, der unægtelig findes i byen, kun kan modarbejdes ved at man angriber den grundløgn, at det er et tysk folk, der skal have tysk sprog, tysk opdragelse og tyske sympatier; denne løgn har afskåret befolkningen fra dens egen livsgrund, tilstoppet eller forplumret livets kildespring.

Indsenderen sympatiserer med den sidste gruppe, men er dog fristet til at minde den om, at den har med en forført og vildledt befolkning at gøre. Man bør ikke være så rask til at bryde staven over alle »Tyskere«. Man bør færdes blandt dem »med den Sikkerhed, Fordragelighed og Overbærelse, som Bevidstheden om en god Sag, fremmet ved gode Midler, altid giver.«

Det mådehold, indsenderen formaner til, gælder dog ikke sprogpolitikken. I en følgende artikel beklager han, at overgangen til dansk i skolerne skulde ske gradvist og ikke straks som i Haderslev. Man giver grev Reventlow og provst Ahlmann skylden derfor.

Dernæst får de forskellige personer i dramaet deres skudsmål.

Om grev Reventlow hedder det, at han har vanskeligt ved at vinde sympati blandt de danske, og han har »vistnok vedligeholdt Befolkningens Haab om en Tilbagekaldelse af Sprogbestemmelserne, opretholdt dens Mod til at bekæmpe disse, og det paa-staaes, at han skal have givet dem Løfter og Tilsagn om Skoleundervisning og Konfirmation, som han dog nu næppe seer sig istand til at indløse.«

Om Tidemand vidste man, da han kom, at han »ikke var nogen egentlig Begeistrings-Mand«, men man troede ikke, man burde være uvis om, hvilket parti han vilde tage. Man var vis på, at han var en utvivlsom dygtighed, havde en fast vilje og i det

hele en bestemt karakter. Men nu venter man sig ikke synderligt mere fra den kant. Hans væsen og adfærd skildres som »aldeles foielig«.

Herredsfoged Kiær skildres som den mand, som den danske skole særlig skylder sit liv og sin virksomhed, »ja, som Danskheden i Tønder idethele staaer i en ubetalelig Gjæld til.« Han blev hurtigt danskernes yndling, »Danskhedens Mærkesmand og Bannerfører«. Han mødte mange hindringer, men de sporede hans virkelyst og udviklede hans sjældne dygtighed. »Hvad der skete i dansk Retning til Skolens Tarv, skete ved ham.«

Og endelig Holm: han synes at sætte sig stadig fastere i sadlen, selv om han derved sætter sit forhold til grev Reventlow i vove, så vil han »afgive et nyt Beviis paa, at ingen ret dansk Mand i Længden kan staae sig vel i Tønder.« Han arbejder nu for en ny skoleplan, som Dahl har udarbejdet.

Efter denne placering af parterne spiller korrespondenten i en følgende artikel på muligheden af en fjernelse af de før omtalte embedsmænd, altså i virkeligheden bl. a. grev Reventlow. Tønder har været voldgivet danskhedens avindsmænd. Modersmålet — og det er kun i dette »at Hjertet gynger« — fik ikke lov at komme til orde i kirke, skole eller på tinge. I byen anså man tysk for det fine. Omegnen havde sine stude, som den sendte sydpå, og hvor ens liggendefæ er, der vil også ens hjerte være. Det kritiseres, at regeringen har ansat så mange tysk-talende og tyskeluskende embedsmænd. Disse er »den eneste *betydelige* Hindring for Danskens Opkomst og Seir der«, for »Tydskheden har i selve Befolkningen ikke nogen synderlig Modstandskraft, ingen aandelig eller moralsk Dygtighed, ingen Bærer eller Støtte«. Artiklen antyder, at de pågældende embedsmænd måske nærer »et velbegrundet Ønske« om forflyttelse, »som Regjeringen, efterat have erkjendt Sagens sande Forhold, maa antages beredvilligt at imødekomme«.

Der blev protesteret mod disse artikler, der vakte »Harme i alle retskafne Hjerter«. De var udgået, hed det, fra et lille parti i byen, som vilde sætte alt igennem »pr. Force«. En anden artikel (mrk: H-t) indrømmer vel, at Reventlow ikke har bestræbt sig for at vinde sympati hos de danske — det var i Tønder amt en kendt sag »længe før han til Overflødighed beviste det i den sles-

vigske Stændersal«. Den indrommer også, at Holm er rask nok for hånden, hvor det gælder at hædre eller understøtte grev Reventlow. Men den tager Tidemand varmt i forsvar: Han har »udrettet mere, end man kunde vente«. Han har forlangt dansk religionsundervisning og fire timers ugentlig danskundervisning i de private skoler, så det danske sprog står bedre end i de andre købstæder, der har skiftevis dansk og tysk konfirmation, og følgen bliver, at der aldrig mere holdes tysk konfirmation i byen, og at tysk gudstjeneste helt vil kunne afskaffes. Han anvender dansk sprog i sin embedsførelse. Ved visitatserne lader han ikke lærerne vælge emnet, men bestemmer det selv, straffer lærere, der vil indsmugle tysk, forbedrer kårene for dygtige dansksindede lærere. Endelig nævnes eksempler på, at Tidemand ikke får fornøden støtte af regeringen.

»△ Vidaa« svarer hertil, at man må fastholde, at Tidemand mangler en del i begejstring, dygtighed og kraft. »Vil muligen den nærværende Forhandling bidrage til at vække og udvikle noget Saadant hos Provst Tidemand, da skal Brevskriveren fra Vidaa ikke forsømme i sin Tid at meddele Efterretning ogsaa om denne Kjendsgerning«.

I samme retning skriver »Dagbladet« om Tidemand, »at han vistnok kom til Tønder med ligesaa gode Forhaabninger om sig selv som de, hvormed han modtoges, og at det neppe var god Villie, det dengang manglede ham paa, men at han derimod ikke have seet sine Kort rigtig, hvorfor han overvurderede sin egen, undervurderede Modstanderens Styrke, spillede for rask Trumf i Førstningen, maatte derfor snart vise renonce deri og blev betydelig svækket af sine snue Modspillere«. Det påstås, at hans optræden i konfirmationssagen er sket efter indtrængende opfordring andetstedsfra²⁰⁷).

Hvem »Brevskriveren fra Vidaa« er, vides ikke. Hans tro på sprogpolitikken bygger på en bestemt teori: Den »Grundløgn«, at Tønder er tysk, har haft en skadelig indflydelse i henseende til befolkningens dannelse, oplysning og sædelighed, idet den har afskåret den fra dens livsgrund og tilstoppet livets kilde-spring. Det er nødvendigt, at modersmålet kommer til sin ret, da det kun er i modersmålet »at Hjertet gynger«. Den egentlige hindring er ikke befolkningen. Den er kun forført og vildledt, og tyskheden

har ingen støtte i den. Den eneste betydelige hindring er de tysktalende embedsmænd, som derfor bør bort.

Det »lille Partie i Byen«, der tænkte sådan, var mænd som Dahl, Appel og N. V. Müller. Man fristes ganske simpelt til at opfatte trekanten i signaturen som et symbol på dette treklover.

Artiklerne kan være udsprunget af harme over, at man skulde sidde med grev Reventlow som amtmand, medens Dahl måtte søge bort, fordi »ingen ret dansk Mand i Længden kan staae sig vel i Tønder«. De kan også være ment som et forsøg på at stive myndighederne, specielt provst Tidemand, af overfor den forestående fuldstændige indførelse af dansk skolesprog.

Der var dog ingen grund til at lære Tidemand sprogpolitik. Han har ikke røbet tvivl om, at sprogreskriptet skulde gennemføres i sin fulde udstrækning. Dette skete da også ved det nye skoleårs begyndelse efter påsken 1855.

Det tysksprogede seminarium flyttes fra Tønder

Påske 1855

Om seminariet i Tønder var der ikke truffet bestemmelser i sprogreskriptet. Dets skæbne var foreløbig uvis. Allerede den 20. marts 1850 rekvirerede Regensburg seminariets akter fra København²⁰⁸). Men iøvrigt var han foreløbig ikke videre interesseret i seminariesagen — heller ikke i oprettelsen af det tidligere planlagte seminarium i Vonsbæk. Han mente, det var bedre, at slesvigere, der skulde være danske skolelærere i Slesvig, blev uddannet på kongerigske seminarier²⁰⁹).

Imidlertid måtte det være en uholdbar stilling at have et tysksproget seminarium i Tønder, når byens skolesprog iøvrigt skulde være dansk. Ahlmann foreslog, at seminariet skulde indrettes, så lærerne i fremtiden kunde få lige stor færdighed i begge sprog²¹⁰). Reventlow så i den snarest mulige oprettelse af et dansk seminarium en hovedbetingelse for, at planen (dvs. sprogreskriptet) skulde lykkes²¹¹).

For Bahnsen var den usikre stilling pinlig. Der var indkvar-

tering på seminariet, som militæret tilmed brugte til danselokale på den danske konges fødselsdag — ganske som det preussiske militær havde brugt det på den preussiske konges fødselsdag. Han havde selv måttet romme sin bolig; »ich selbst lebe seit drei Jahren als ein Pilger in der Fremde«. På grund af den store indkvartering kunde han selv ikke undervise. Under krigens tre år havde han forladt Tønder 2 dage. »Die Schreckenszeit hat leider meine Gesundheitszustand verschlimmert; seit Jahren litt ich an Rheumatismus«. Andenlærerens bolig blev også inddraget til lazaret. Elevantallet var i oktober 1850 kun 15. I februar 1851 havde kun 3 nye meldt sig, hvoraf den ene fra dansktalende egne. Bahnsen søgte i oktober 1850 at lægge undervisningen tilrette indtil påsken 1851. »Dann wird die jetzige Anstalt wol am Ende sein«. Kort efter har han øjensynligt haft en forhandling med Regensburg i Flensborg. I 1851 beder han Regensburg tage seminariets skæbne under overvejelse og gøre indstilling til Tillsch, om Tønder skal beholde det tyske seminarium (»viel spricht dafür, viel dagegen«), eller det skal lægges et andet sted²¹²).

Den 20. juni 1851 skriver Bahnsen i sin dagbog, at da lærer Jespersen har fået sin afsked og undervisningssproget i hans klasse skal være dansk, må seminaristernes øvelser i denne klasse opføre. 2. august samme år skriver han til Regensburg, at seminariet »befindet sich gegenwärtig in einem wahrhaft trostlosen Zustande«, og »nur die Hoffnung auf eine erwünschte Änderung gab bisher Kraft und Muth, unter den schwierigsten Verhältnisse auszuhalten²¹³«.

Imidlertid trængte Kiær kraftigt på for at få en løsning på seminarisagen. I november 1851 skriver han til Regensburg: »Naar de tyske Seminarister kunde snarest muligt reise Sønden ud af Byen, vilde det være en stor Vinding . . . De ere altfor billige tyske Privatlærere og i det Hele nogle slemme Dreng«. April 1852 skriver han: ». . . Sluttelig har jeg kun at bede om dansk Seminar i Tønder, saa er denne By færdig . . . Men dansk Seminar, preco²¹⁴«.

I »Dannevirke« blev sagen fremdraget. En indsender skriver: Ingen dansksindet kan forlystes ved seminariets opblomstren. [der var 1/5 1852 ialt 33 elever (Eckert, s. 77)]. Dets blomster har i de senere år spillet i de rød-hvid-blå eller sort-rød-gylden

farver og frugterne været stukket af den slesvigholstenske orm. Anklagen sigter ganske vist ikke til seminariets »elskelige Forstander«. Man ved, at »han aldrig har sympathiseret med schleswig-holsteinske Ideer, skjøndt han derfor ikke er eller kan være dansksindet, i ret dansk Forstand af Ordet«. Men »Seminariet har storstedeels haft sin Tilgang fra tydsktalende Egne, hvilket i Forbindelse med Opholdet i et saa fortrinligt schleswig-holsteinsk Drivhuus som Tønder afgiver tilstrækkelige Forklaringsgrunde for Seminaristernes politiske Tænkemåde«. Men hvorfor lægge en sådan tysk anstalt »dybt inde i en dansk Egn, og da navnlig her i Byen!? Tønder er tilvisse et meget sygt Sted paa det slesvigske Legeme, har udbredt og endnu udbreder Smitstof trindtomkring sig«. Det rigtige må nu være et dansk seminarium eller intet seminarium. Lader man det vedblive at tale tysk, bestyrkes de tysksindede i den mening, at det ikke er alvorligt ment med hævdelser af dansk sprog i Tønder. »Folk ere i en utrolig Grad betagne af den Indbildning, at de ere Tydskere; og at tydsk Sprog er det naturligt berettigede i Tønder, og maa ikke det tydske Seminar med de tydsktalende Lærere og Seminarister tjene til at fixere og forhærde Indbildningen?«. Derimod: »et dansk Seminarium vilde i betydelig Grad positivt styrke Danskheden her i Byen, baade ved sine Lærere og Elever«.

Redaktionen advarer i en tilføjelse mod at gå for hurtigt frem i sagen. Man kan godt lade den gamle tilstand vare, for den er domfældt. Man skal ikke indrette det nye, før det helt svarer til de store hensyn, man har for øje²¹⁵).

Hen på sommeren har Regensburg ønsket at høre Kiærs mening. 4. august skynder Kiær sig at skrive, da han ved, at Bahnsen rejser til København i anledning af sagen.

Kiær slår fast, at der ikke kan være et tysk seminarium i Tønder, da der ikke vil kunne skaffes en øvelsesskole dertil. Af samme grund kan der heller ikke være et blandet tysk-dansk seminarium. Det vilde iøvrigt også blive et slesvig-holsteinsk drivhus, hvor de danske planter vilde blive undertrykket og berøvet sol og varme og snart blive til ukrudt uden livskraft og til ingen nytte. Både Ahlmann og »den velberygtede Todsens« havde anset det for at være i »Statens« interesse, at der blev en dansk

afdeling ved seminariet i Tønder og ikke et eget dansk seminarium.

Det står altså fast for Kiær, at der bør være dansk seminarium i Tønder. Han anfører en række argumenter: Han tror ikke, at borgerne vil indvirke skadeligt på seminaristerne, men at disse omvendt vil indvirke på borgerne. Tilmed skal seminariets leder ifølge fundatsen bestemme, hos hvilke borgere seminaristerne skal indlogeres. Endvidere: »Tønder er saa fattig paa Intelligens, at Tilvækst er nødvendig, og enhver nok saa ringe Tilvækst ønskelig«. Lokaler til seminariet og kapital til dets istandsættelse er forhånden, hvorimod det vil medføre tab, hvis man afhænder dem. »Borgerne bliver det mere klart, at Tønder skal være dansk«. Tønder er »udenfor Markederne« et tilstrækkeligt roligt opholdssted (»Egnen har rigtignok ingen dansk Natur«). Fundatsen af 1786 forudsætter, at beneficiarerne dannes i Tønder. »At Tønder i ingen andre Henseender er begunstiget, turde ogsaa være et Argument«. Iøvrigt ønskede Kiær så, at der skulde gives seminaristerne fra Tønder fortrinsret ved besættelsen af de slesvigske skolekald. »Og saa blot en dygtig Bestyrer, saa skal det nok gaa²¹⁶)«.

Kiær havde ikke behovet at haste. Kort efter skriver Bahnsen til Regensburg, at han beklager, han ikke kunde se ham aftenen før, og heller ikke kan besøge ham denne morgen, da lægen har påbudt ham ro. »Die Hoffnung, die Seminarangelegenheit gefördert zu sehen, wird also abermals vereitelt, weil ich unter den obwaltenden Umständen den beabsichtigten Reise nach Kopenhagen vorläufig wenigstens aufgeben muss²¹⁷)«.

I september 1852 tager »Dannevirke« stilling til et forslag om at gøre Tønder seminarium til seminarium for hele Slesvig, så eleverne derfra kan betjene både tyske og danske og blandede distrikter. Derved skulde man kunne bevare stipendierne fra Gorrismark, der jo er bestemt for seminarister, der uddannes i Tønder. Forslaget afvises. Undervisningsvæsenet kan ikke tage hensyn til et gavebrev, »hvor der er Tale om et Seminarium, der spillede en saa virksom Rolle i det slesvig-holstenske Oprør og sendte dets Elever til de tyske Friskarers Faner«. »Som eneste Seminarium for Hertugdømmet Slesvig kunde Skolen vistnok blive et mægtigt Støttepunkt for et nyt Oprør. Det kunde blive

det Samme for hele Slesvigs Almue, hvad Universitetet i Kiel har været for hele Schleswig-Holsteins Embedsstand. En Lærer fra Tønder i hver Almueskole i hele Slesvig vilde have uhyre Klem til Følge. Alle disse Lærere knyttede, som vor tidligere Embedsstand, sammen ved eet Kultursprog og udgjørende et forenet slesvig-seminaristisk Broderskab, vilde blive det frygteligste Agitationsmiddel, med hvilket Tydskheden nogensinde er rykket i Marken mod Beboernes danske Nationalitet. En af de største Ulemper, som stillede sig i Veien for den sidste Insurrektion, var unægtelig den, at Nord- og tildeels Mellemslesvigs Skolelærere ikke vare udgaaede fra Seminariet i Tønder, men fra Seminarier i Kongeriget. Saavidt derimod som der fandtes Lærere ansatte fra Tønder, nemlig i Angel og hele det øvrige Sydslesvig, viste Befolkningen sig ogsaa langt mere tilbøielig til at gjøre fælles Sag mod Kongens og Rigets Fjender«. Derfor — skriver bladet — er spørgsmaalet så vanskeligt og vigtigt, og ministeriet bør ikke forhaste sig med afgørelsen, da »Spørgsmaalet er et af de delikateste i Slesvig²¹⁸⁾«.

I maj 1853 kunde Bahnsen indberette til ministeriet, at seminariet havde 34 elever, og at 11 aspiranter i marts havde meldt sig til optagelse, »was unter den obwaltenden traurigen Verhältnissen zu bewundern ist«. Han beder om, at ministeriet »dem precären Zustande des tonderschen Seminars und der peinlichen Lage, in welcher ich mich nun seit fünf Jahren befinde, durch definitive Entscheidung jetzt möglichst bald ein Ende setzen wolle. Sollte das Wohl des Vaterlandes wirklich von mir noch grössern Opfer erheischen, so werde ich auch das letzte und schwerlichste zu bringen wissen²¹⁹⁾«.

Kiær håbede på dette tidspunkt, at det danske seminarium kunde være indstiftet i det kommende efterår. Lokalerne var parate, lærerboliger kunde han skaffe. Man måtte i løbet af sommeren kunne bestemme, hvor det tyske seminarium skulde ligge. »Det danske Seminar i Gang: saa have vi Spillet gaaende i Tønder«. Bahnsen ønskede han bort. »Denne Bahnsen kvalificerer sig overhovedet mere og mere til en sydligere Position, helst hinsides Elben; jeg kommer mere og mere til den Overbevisning, at han ikke alene som bekjendt er en indædt Tydsker, og bliver mere og mere arrig, efterhaanden som det gaar bedre og bedre

med Sprogreformationen (diesen Vordringen der »benachbarten Sprache«), men i det Hele er en simpel Person²²⁰)«.

Kiær havde selv gerne været direktør for det danske seminarium. »Jeg har nu gennemgaaet Stadierne, og var ligeved *Slutstenen*, som skulde give det sidste Stød; denne Slutsten vilde jeg saa gjerne have med . . .²²¹)«.

Endelig kom sagen så vidt, at Bahnsen den 30. juli kunde meddele lærerne, at der var kommet besked fra ministeriet, at seminariet i Tønder i fremtiden skulde være dansk, og at det tyske seminarium skulde flytte²²²). Nu kunde man da arbejde hen mod en løsning, der svarede til det ønske, der noget senere på stænderforsamlingen blev fremsat, om et dansk og et tysk seminarium i hertugdømmet Slesvig. »Paa begge Seminarierne skal der drages Omsorg for, at Eleverne lære resp. det danske og det tydske Sprog paa det tydske og det danske Seminarium²²³)«.

Bahnsen beså lokalerne i gæstgiver Hansens bygning »Stadt Hamburg« i Eckernförde, og den 30. juni 1854 sendte ministeriet meddelelse til seminariets direktion, at seminariet skulde overflyttes dertil²²⁴). I marts 1855 blev der holdt en sidste optagelsesprøve i Tønder. Der var kun 6 aspiranter. »Wo und wann der Unterricht beginnen werde, soll ihnen später mitgeteilt werden²²⁵)«.

Omtrent samtidig var 4 seminarister for appellationsretten i Flensborg anklaget for at have sunget »Schleswig-Holstein meerumschlungen« i dagvognen mellem Tønder og Flensborg. De blev frikendt af mangel på beviser, men på grund af modstridende udsagn dømt til — forsåvidt de formåede det — at betale sagens omkostninger²²⁶).

Bahnsen ønskede at forlade Tønder »je eher je lieber²²⁷)«. Men først i 1858 kunde han åbne seminariet i Eckernförde. Det skete med ordene: »Dies ist ein deutsches Seminar«. Han talte ikke dansk med nogen, heller ikke med de danske officerer. Men lige så afgjort tog han standpunkt mod slesvig-holstenerne i 1864, og det var ham bittert, da seminaristerne besvarede hans formaning til ro med en demonstration uden for hans vinduer. Han døde 1864²²⁸).

I Tønders danske kredse var man tilfreds med, at det tyske seminarium var ophørt. Dahl havde bedt Regensburg befri landet for »en sådan Religionslærer — og rodægte Germanist« som

Bahnsen²²⁹). Februar 1855 skrev en indsender i »Dagbladet«: »Glædeligt er det, at dette Hermafrodit-Seminarium i Tønder By skal lukkes til Paaske. Uden dette Seminarium vilde det aldrig være kommet saa vidt med Tønder By; Seminarieforstanderen maa for mig være en nok saa loyal Mand, saa staaer det dog fast, at han ikke har forstaaet at magte den politiske Side af sin Virksomhed, der ikke er den mindst vigtige, om den end maaskee for ham har været den mindst tiltalende; saalænge man kan huske tilbage, have Seminaristerne været slesvigholsteenske, og de ville vedblive at være det lige til Paaske²³⁰)«.

Den fuldstændige gennemførelse af dansk skolesprog

Påskan 1855

I foråret 1855 var som nævnt dansk undervisning blevet indført i den ene af mellemklasserne, idet Hagerup var blevet ansat ved vajsenshuskolens overklasse (dog i skrive- og regnemesterkolens lokaler). Det næste skridt måtte blive at få dansk undervisningssprog indført i skrive- og regnemesterklassen og i pige-klassen. Dette lod sig imidlertid ikke gennemføre, så længe degn C. F. Clausen og kantor Nissen var lærere i disse klasser. Problemet var derfor at få dem fjernet.

Allerede den 17. oktober 1855 foreslog Tidemand i et brev til Regensburg, at man skulde lade disse to lærere følge med Bahnsen til det nye seminarium i Sydslesvig²³¹). Atter den 15. december mindede han Regensburg om sagen: »Til Paasken skulde gierne Skolesagen endes og med dets Ordning Clausen og Cantor Nissen bort; jeg har for skrevet til Dem om at anbringe Clausen ved det tydske Seminar. De vil tillade mig, Hr. Etatsraad, at jeg atter bringer Dem denne Sag i Erindring; bort maa han, det nytter ikke at beholde disse gamle levende Minder om svunden Storhed²³²)«.

Imidlertid bragte året 1854 kun gennemførelse af dansk religionsundervisning og dansk konfirmation. Først 16/4 1855 kunde

magistraten meddele kirkevisitatoriet, at sprogreformen var gennemført fra det nye skoleårs begyndelse.

I fortsættelse af denne meddelelse oplyste man i en skrivelse af 28. april, hvorledes man havde indrettet sig med hensyn til lærerspørgsmålet: C. F. Clausen og Nissen, »der var aldeles ude af Stand til at meddele nogensomhelst Undervisning i det danske Sprog«, havde fra påske måttet ophøre med at meddele undervisning i deres respektive klasser. Andenlærer Tranberg og den af skoleinspektoren efter dertil meddelt bemyndigelse antagne hjælpelærer Rosendal havde overtaget deres timer. Med hensyn til pensionsspørgsmålet for de to afgåede lærere lå det således:

For kantor Nissens vedkommende vilde man foreløbig vente og se, om han blev forflyttet til seminariet i Eckernförde. For Clausens vedkommende, der var 57 år og næppe vilde blive forflyttet, foreslog man, — for at lette udgifterne ved hans pensionering —, at han skulde forblive i embedet som degn, og håbede så iøvrigt, at staten vilde aflaste byen noget ved at overtage halvdelen af udgifterne til hans pensionering, idet han havde krav på ordentlig pension, da entledigelsen ikke var »fremkaldt ved hans egen Brøde²⁸¹⁾«.

Kantor Nissen søgte ganske rigtigt ansættelse ved det nye seminarium i Eckernförde. Han begrundede sin ansøgning med, at hans 20-årige virksomhed som lærer ved døtreskolen og som kantor ved Kristkirken måtte ophøre, da han som født i Frederikstad ikke var det danske sprog mægtig, som nu blev indført, samt med, at han siden Diekmanns død i fem år havde virket som lærer ved seminariet i flere fag, bl. a. kalligrafi. Endvidere bemærkede han, at han var sig bevidst, »die Worte meiner Lehrer-Bestellung: »Meinem Allernädigsten Erbkönig und Herrn treu, hold und gewärtig zu sein«, auch in den schwierigsten Zeiten gehalten zu haben²⁸¹⁾«. Nissen blev ansat som andenlærer i Eckernförde i 1858.

C. F. Clausen indgav sin afskedsbegæring. Den var dateret 26. juli 1855. Han skriver, at på grund af forandringen i skolesproget var hans snart 29-årige virksomhed som lærer ved byskolen til ende ved påsketid. Han havde gerne virket som lærer nogle år endnu. Han havde været lærer i 35 år. Gerne vilde han have været forflyttet til en anden virkekreds og indtil da hæve sin hidtidige

løn som ventepenge. Udtalelser af Dahl havde givet ham håb om, at dette kunde ske. Han kan jo nu »aus bekannten Gründen« ikke gøre fyldest, men er meget tilbøjelig til at fortsætte som degn. Nu søger han, »wie es mir aufgegeben ist« om afsked fra skoletjenesten. Idet han minder om, at han er forsørger for fem børn, at hans funktion ved seminariet er ophørt, og at privatundervisning er ham forbudt, beder han om at måtte beholde sin hidtidige løn som lærer. Hvis man ikke anser det for formålstjenligt at lade ham fortsætte som degn, beder han om, at man vil betænke ham med en dotation, der svarer til hans indtægter af dette embede.

Kirkevisitatoriet indstillede, at han også blev afskediget som degn, da han ikke kunde synge danske salmer, og støttede iøvrigt magistratens ønske om et tilskud af den kongelige kasse til hans pensionering. Biskop Boesen støttede kirkevisitatoriet i begge henseender. Men han afsvækkede rigtignok i høj grad indstillingen om støtte fra den kongelige kasse ved at tilføje: »dog maa jeg derhos ikke lade uberørt, at der gives vel neppe nogen Stad eller Commune, der er i Besiddelse af saa store Hjælpemidler formedelst Legater og Stiftelser saa at sige næsten i alle Retninger, som Tønder Kjøbstad«.

Ministeriet så sig ikke i stand til at skaffe noget tilskud fra den kongelige kasse. I den ved visitatsen 19. august 1861 afgivne visitationsberetning for Tønder by oplyses det, at »Degnen Clausen fungerer blot som Degn, men er fritaget for sine Funktioner ved Skolen, medens han dog oppebærer det fulde Gehalt som Lærer ved Skolen²³⁵)«.

Den for omtalte nye hjælpelærer *Jeppe Jeppesen Rosendal* (1828—78) var en gårdmandssøn fra Jernved. Som elev på Jelling seminarium meldte han sig i 1848 til krigstjeneste sammen med en flok kammerater under førerskab af den senere forfatter Chr. A. Thyregod — senere sluttede Kristen Kold sig også til denne kreds. De kom dog ikke til at deltage aktivt i krigen, og 1849 blev de dimitteret fra Jelling. Derefter var Rosendal lærer i Nørhus i Ballum sogn. I Tønder virkede han i årene fra 1855 til 1864. Hans foresatte giver ham de bedste vidnesbyrd for flid og nidkærhed, gode kundskaber og fortrinlige lærergaver. Provst Hjort kalder ham en ualmindelig dygtig og samvittighedsfuld

lærer. Han blev her gift med en datter af en skibskaptajn fra Rømø. Hun havde gået i skole hos ham i Nørhus og var altså meget yngre end han. Hender fader »vilde stene ham ud af landet derfor«, men slog sig dog siden til tåls.

Efter 1864 blev Rosendal — delvis på Tranbergs foranledning — lærer i Høve, hvor han døde 1878.

Rosendal var — måske fra sit samvær med Kold — en modstander af skoletvang, modstander af enhver menneskelig magts indblanding i forholdet mellem forældre og børn. Han erklærede, at hvis han havde et barn, som han af en eller anden grund lod blive borte fra skolen nogle dage, vilde han have sig frabedt at blive irettesat af nogen myndighed. I Høve støttede han oprettelsen af en friskole, hvis lærer, H. J. Hansen, fra Gjedved seminarium var kendt med Kolds friskoletanker²³⁴).

Dahl kunde være tilfreds. Sprogskriptet var gennemført i hele skolevæsenet. Han var tilmed gået i gang med den næste opgave, et forslag til en omordning af byens skolevæsen.

Forslaget, der den 2/3 fremsendes af skolekollegiet til kirkevisitoriet, efter at der er indhentet udtalelse fra skolepatronatet, har to formål.

For det første vil man — i overensstemmelse med den allerede den 15. marts 1851 af Kiær fremsatte plan — afskaffe klasse-lærersystemet og erstatte det med faglærersystemet. Man vil opnå, at børnene fra byens forskellige elementarskoler kan rykke op i hovedskolen, uden at nogen af dem skifter lærer i de enkelte fag. Derved mener man, at undervisningen vil få mere sammenhæng og ske med en mere ensartet fremadskriden.

Man vil dernæst udsondre de børn, som på grund af forældrenes økonomiske forhold må have fabriksarbejde eller arbejde som tyende og derfor ikke kan følge skolen regelmæssigt. De skal følge undervisningen i en såkaldt tvangsskole, hvis timetal er så begrænset, at man virkelig kan forlange regelmæssig skolegang. Den skal have to klasser med undervisning om eftermiddagen. For de andre børn indrettes en friskole med fire klasser. For de flinkeste børn i fjerde drengeklasse skal der være lejlighed til at erholde en videregående undervisning i naturlære, matematik, almindelig historie og engelsk, altså »en Undervisning med en inderlig Tilslutning til den ordinære Overklasse blot i en i visse

Retninger mere udførlig Natur«. Rektorklassen skal bortfalde som en særlig skole. For at undgå særlige betalingsskoler for de bedrestillede skal det være således, at uformuende forældre, der ikke kan ofre særlige skolepenge foruden skoleskatten, dog have en mulighed for, ved en afpasning af børnenes erhvervsarbejde efter undervisningstiden, at sende deres børn til den udvidede undervisning i friskolen.

Inspektoratet skal være hos arkidiakonen »som den af Byens Præster, der afholder den danske Gudstjeneste²³⁷)«.

Forslaget er udarbejdet af Dahl (jvfr. dennes brev til Regensburg 16/2 1855). Han følger Kiærs plan om indførelse af faglærersystemet. Ideen om at indrette en særlig skole for børn, der har arbejde, og at lade alle børn uden betaling få adgang til videregående undervisning, er et karakteristisk udtryk for Dahls interesse for de ubemidlede. Det er vel også dette, der har vakt fysikus Ulriks interesse for ham. Ulrik skriver den 11. juni til Regensburg, at han har hørt, at Tidemand vil søge ansættelse i Hostrup sognekald, men samtidig fortsætte som provst. Ulrik finder, at Tidemands meriter som provst er så ringe, som tænkes kan. »Han begaaer den ene Malconduite efter den anden og er coujoneret af de danske og de tydske Præster, og er han ene med Reventlow, da er han dennes eftergivende underdanige Tjener, idetmindste aldeles ude af Stand til at behandle denne Person.« En bedre provst vilde Dahl være. »Han er unægtelig en ganske overordentlig Mand, som man paaskjønner mere og mere, jo nærmere man lærer ham at kjende, han er en kraftig Karakter, der uagtet han er grundigen hadet af Tydskerne, dog respekteres af dem. Han vilde måske ikke være Provst og Hovedpræst ved Tønder Christkirke; men jeg troer at han vinder mere Interesse for Sagernes Gang hernede, jo længere han er her. Han holder Provsten saa nogenlunde i Furen og naar denne vil søge Hostrup, saa er det lige saa meget for at rende fra ham, som for det gode Kalds Skyld. Og skulde vi beholde Greven, da var han den rette til at behandle ham og gjøre ham Livet surt. Dahl har i denne Tid havt travlt med det private Skolevæsen, som var voxet til en utilladelig Størrelse i Strid med Sprogskriptet. En af disse Institutbestyrere har i denne Tid faaet sig bygget et nyt Hus, og Krandsen der i den Anledning blev ophængt, var forsynet med

mange røde, hvide og blaa Baand, den var foræret af Institutets Børn. Holm lod naturligtvis de blaa Baand borttage. Men naar Institutet avler en saadan Tendents, burde det vel egentlig lukkes. Hvad den offentlige Skoleplan angaaer, da ligger den nu paa 4de Maaned hos Provsten, som er for doven til selv at tage fat paa Sagen og for forfængelig til at unde andre Æren for Initiativet²³⁸)«.

Det er ikke rigtigt, at skolesagen endnu lå hos provsten. Den 5. juni sendte kirkevisitatoriet sit svar til skolepatronatet »til videre Bekjendtgørelse for Skolekollegiet«. Det fremsatte forslag kan i det væsentlige godkendes. Dog forbeholder kirkevisitatoriet sig indflydelse på forskellige nærmere betegnede områder, finder ikke, at inspektøren givetvis altid behøver at være arkidiakonen, og forlanger, hvis rektorembedet nedlægges, at en af lærerne skal være en »videnskabelig dannet Mand«, hvem det i tilknytning til regulativet fra 1834 skal gøres til pligt at give elever, der måtte ønske det, timer i latin og græsk. Iøvrigt må forslaget for dette punkts vedkommende indsendes til ministeriet, da rektoren er kongelig udnævnt.

Dahl var ikke tilfreds med, at kirkevisitatoriet havde sendt sine bemærkninger til patronatet, som om man derved vilde tilkendegive, at sagen burde have været indsendt af dette og ikke af skolekollegiet. Han var heller ikke tilfreds med, at kirkevisitatoriet forbeholdt sig så megen myndighed, men ønskede blot en indledende bemærkning om, at skolens tilsyn står »under Overbestyrelse af Kirkevisitatoriet²³⁹)«.

Sagen kom foreløbig ikke videre, men den afslører en spænding mellem de danske indbyrdes, som også lyser ud af et brev fra Dahl til Regensburg den 3. marts 1855: Dahl har modtaget et cirkulære fra kirkevisitatoriet, hvorefter ekstrakter af kirkebøgerne skal udfærdiges ordret efter og i samme sprog som kirkebøgerne. Men samme dag har han fra Tidemand modtaget en rundskrivelse, der går ud på, at da loven ikke fordrer, at attester udstedes som ekstrakter af kirkebøgerne, kan de formes som vidnesbyrd efter disse. »Provst Tidemand har altsaa i en Skrivelse paa egen Haand villet gjøre sin i Forening med Grev Reventlow udførte ringe Gjerning god ved at give en Slags Anvisning til ligesom at eludere sin egen Lov . . . Jeg for min Del har ikke villet

skrive noget Officielt til Ministeriet for ikke muligvis at faae min ejendommelige danske Stilling midt i et blandet Distrikt paa en eller anden Maade forandret, men jeg har heller ikke villet lade Hr. Etatsraaden være uvidende om Oplysninger angaaende danske Præsters Stilling under det nuværende Visitatorium i Tønder. Al videre Commentarer o. s. v. af hine Aktstykker er jo overflødig . . .²¹⁰)«.

Sagen i sig selv er jo ubetydelig. Men dette brev kaster dog lys over baggrunden for den situation, der opstod, da Dahl pludselig bragte helt nye momenter frem i den offentlige debat.

Dahls prædikener d. 20. maj og d. 7. august 1855

Den 20. maj 1855, 6. søndag efter påske, holdt Dahl i Kristkirken i Tønder en prædiken, hvori han brugte udtrykket »uchristelige og ubarmhjertige Love, som følges i Kirke og Skole«. Han kaldte de gældende love og skikke med hensyn til dåb, skolegang, konfirmation og altergang for »Tegn paa og Vidnesbyrd om den nuværende Menigheds sørgelige Tilstand og den nuværende Kirkeordnings Mangel og Brøstfældighed og Fjernhed fra det i Aand og Sandhed rette Herrens Kirkesamfund«, medens han på den anden side »ved at henvise til Herrens Naademidlers Nærværelse søgte at godtgøre, at Herren selvfølgelig dog var hos os — Alt efter hans eget Løfte«.

Den følgende fredag, den 25. maj, blev Dahl anmodet om at komme til Tidemand. De havde en samtale, hvorom Dahl beretter, at »Provsten bebudede mig en Skrivelse fra sig selv i Anledning af den af mig holdte Prædiken«, og at »nogle af vore Yttringer bragte Søren Kierkegaard paa Tale«.

Tirsdag den 29. modtog Dahl provstens embedsskrivelse. Men han åbnede den ikke. Derimod sendte han provsten et privat brev. Han havde fået skruper ved at tænke på deres samtale. Tidemand havde på en venlig måde bedt Dahl tænke på, at en suspension kunde få ubehagelige følger for ham og hans familie. Dahl havde svaret, at der kun burde ses på, hvad der efter prov-

stens mening tjente Guds rige bedst. Men nu var han bange for, at denne bemærkning havde været »kun altfor mat«. Han vilde ikke »ved en underfundig (»gavtyveagtig«) Tavshed« tilliste sig en mildere behandling for med urette at kunne blive i sit embede, »leve med Familie, jævnt avancerende«. Endvidere havde Tidemand under samtalen sagt, at Dahl jo ikke behøvede at vidne om verden, han kunde jo blot vidne om Kristus. Dette havde berørt Dahl på »en inderlig uhyggelig Maade«, fordi det bragte ham »hele den alt klart og tilstrækkeligt fordømte Fortielses- og Fortonings- og Tilsøringssteori« under evangeliets forkyndelse for øje. Dahl bad nu provsten overveje, om han skulde have taget for meget hensyn til de mulige ubehagelige følger for Dahl og for lidt hensyn til »Herren og Hans sande Menigheds Bedste«. Kun hvis han havde skrevet sit brev uden falske menneskehensyn, behøvede han ikke at lade høre fra sig. Dahl vilde da åbne brevet næste dag kl. 12.

Dahl handlede i denne situation helt under indtryk af Søren Kierkegaard. Udtrykkene i brevet er hentet fra artikler, han lige havde læst²¹¹). Ved denne tid læste og drøftede Dahl sammen med Appel og Tranberg og Rosendal ivrigt Kierkegaards skrifter, og »da »Øjeblikkene« udkom, indrullerede vi os alle i det Nedbrydningskor, »Øjeblikkene« fremkaldte²¹²)«. Kierkegaards optræden virkede som »et elektrisk Stød« på Dahl. Appel mener, at Dahl ikke var blevet præst, hvis Kierkegaards angreb på kirken var kommet i 1845 i stedet for i 1855²¹³).

Tidemand gik samme dag til Dahl og bad ham læse sin skrivelse. Denne er dateret 26. maj. Som statskirkens beskikkede tilsynsmand på stedet føler Tidemand sig forpligtet til i broderlig kærlighed at gøre Dahl opmærksom på, at de anvendte udtryk ikke kan tåles indenfor statskirken. Han gør Dahl opmærksom på den modsigelse, der er mellem et sådant vidnesbyrd fra prædikestolen og Dahls øvrige virksomhed i statskirkens tjeneste, og han lægger ham på sinde, at han fremtidig ikke bruger udtryk om statskirkens institutioner, der gør en indskriden nødvendig.

Med denne fredsommelige skrivelse håbede Tidemand, at han havde bragt sagen ud af verden. Men det kunde Dahl ikke være tilfreds med. For ham drejede det sig om noget væsentligt, der skulde siges. Den 9. juli sendte han derfor provsten et afvisende

svar. Han kan ikke se andet, end at han trues med afsættelse og anden straf, hvis han ikke tager hensyn til den nærværende kirkeordning uden tanke på, om han derved adlyder Gud mere end mennesker, og at han sigtes for af hensyn til den nærværende kirkeordning og sit eget timelige velvære at lade sig afskrække fra at vidne i overensstemmelse med sin tro om, »hvad der ej blot kan taales, men *fordres* indenfor Herrens Kirke«.

Men hertil må Dahl svare, at »jeg staaer i Kirkens, Jesu Christi Kirkes Tjeneste, er af Staten beskikket til at være Hans, min eneste rette Kirkekonges Tjener, er ene og alene Ham ansvarlig for mit Ord fra Prædikestolen, saa at jeg ene og alene af Hensyn til Ham og Hans Rige har at agte paa mig selv i Fremtiden med Hensyn til min offentlige Lære og Foredrag«. Da hele sagen »hænger nøje sammen med Tidens store brændende Stridspunkt i Kirken«, finder Dahl det forkert af Tidemand, at han ikke med eet eneste ord udtaler sig om, hvorvidt Dahls vidnesbyrd er sandt eller usandt, men kun siger, at statskirken ikke kan tåle det.

Dahl slutter derfor brevet med den erklæring, at provstens brev »maa, indtil jeg i Guds Ords Lys oplyses om mit paagjældende Vidnesbyrds Usandhed i og for sig eller for min Kirkeherre, for mig være, christeligt, fuldkomment død og magtesløs«.

Dahl søgte at stå som en tro discipel af sin store læremester.

Men vilde Dahl være sin læremester tro, vilde Tidemand være sit gejstlige embede tro. Han skrev den 14. juli til biskop Boesen. Han beklager dybt, at han må benytte sin myndighed som provst overfor »en Embedsbroder, der besjæles af megen Iver og Nidkærhed for sin Gjerning«. Men han føler det som sin pligt som tilsynsmand at modstå sådanne ytringer, der kan afstedkomme vildfarelse og forargelig misforståelse. Han har valgt det mildeste middel ved at tilstille Dahl sit brev, og han ønsker, at der må vises Dahl al skånsel og overbærenhed. Han kan også godt tåle, at hans ord kaldes døde og magtesløse, når de ikke er fremført på embedsvegne. Men for sit embedes skyld må han bede om, at det tilkendegives Dahl, »at slige Udtryk vil af ham være at kjende døde og magtesløse²¹⁴)«.

Provst Tidemand havde ganske rigtigt opfattet sagen som rent kirkelig og havde derfor i sin egenskab af provst henvendt sig til

sin biskop. Imidlertid var grev Reventlow også blevet opmærksom på Dahls optræden. Han troede, at Dahls angreb på de »uchristelige og ubarmhjertige Love, som følges i Kirke og Skole« gjaldt sprogeskripterne. Disse sorterede under kirkevisitationen, som han som amtmand var medlem af. Han følte sig derfor forpligtet til at sende en indberetning til ministeriet.

Hermed træder provst Tidemand ud af billedet. Ministeriet griber ind gennem tre henvendelser til Dahl. Da sagen opfattes som kirkelig, sendes de gennem biskoppen, men uden om provsten.

Først forlanger ministeriet gennem biskoppen en »ansvarlig Erklæring« fra Dahl. Som svar sender Dahl den 18. juli til biskoppen en afskrift af sin korrespondance med provst Tidemand og udtaler det håb, »at Deres Højærværdighed ikke, uden i det Ords Lys, hvis Forkynder jeg er, at overbevise mig om Vranglære, vil gjøre nogen Indskrænkning i mit Vidnesbyrd efter den Tro, som er *min* Naadegave af Herren«. I modsat fald føler han sig forvisset om, at Gud kan bruge ham »i hvilkensohelst Stilling udadtil som Sit — om end ringe — Redskab til, som hidtil med Ham for Konge og Fædreland, at virke til Hans Riges Fremme ved det levende Vidnesbyrd«.

Altså Dahl fastholdt det standpunkt, han havde indtaget overfor Tidemand: medmindre hans kirkelige foresatte »i Guds Ords Lys« overbeviste ham om, at hans vidnesbyrd var falsk, vilde han ikke lade sig foreskrive nogen indskrænkning i sin ret til at tale, som han havde gjort²⁴⁵).

Biskop Boesen indsendte den 20. august Dahls erklæring til ministeriet tillige med sine bemærkninger dertil. Han finder både Dahls erklæring og hans hele adfærd »saa uklar og forvirret, at jeg ikke ret veed, hvorledes jeg yderligere skal yttre mig desangaaende«. Dahl synes ikke at have tanke om, at han har sit embede på betingelse af, at han retter sig efter landets love. Han synes at ville ignorere sit subordinationsforhold og gøre sagen til genstand for teologisk kontrovers, og at »belave sig paa som Martyr at lide for sit saakaldte levende Vidnesbyrd og derved at gjælde for et Sandheds-Vidne i allernyeste Forstand«. »Af alt dette synes det mig udenfor al Tvivl, at de nyere Tidens kirkelige Bevægelser i Kongeriget, hvoraf saa Mange ogsaa Geistlige have

ladet sig henrive, have udøvet en saa forvirrende Indflydelse paa hans Opfattelse af de kirkelige Forhold og af hans egen Stilling i Kirken, at det synes næsten at være en Umuelighed for ham at indsee og begribe det Urimelige og Fordærvelige i hans Fremfærd«.

Da Dahls erklæring var afgivet så hurtigt, havde Boesen tænkt, at den muligvis var afgivet ubetænksomt. Han ventede derfor med at ytre sig, til han havde haft en samtale med Dahl under visitatsen i Tønder den 1. august. Han havde da også en »udførlig Samtale« med ham, men »uden at jeg udrettede det Allermindste«. Boesen spurgte, hvad det var for love, Dahl kaldte hårde, ubarmhjertige og ukristelige, men kunde ikke få ham til at nævne en eneste. »Kun yttrede han sig i Almindelighed med Utilfredshed over den ydre Kirkeordning, navnlig Kirkevisitoriet, hvorunder han følte sig trykket i sin Virksomhed, da han ikke kunde handle frit efter egen Overbeviisning. Ogsaa berørte han sin ubehagelige Stilling som Præst i Tønder, hvori han end ikke havde det Fornødne til sig og sin Families Underholdning, og ikke i de sidste Aar havde en eneste Confirmand eller en eneste Kommunikant at betjene m. m., og det synes, som om han ogsaa saae Skylden dertil i Landskirkens Love for Skole og Kirke. Dagen efter denne Samtale erklærede han mig reent ud, at han vilde gaae frem paa den engang betraadte Vei, hvortil han af Flere baade Embedsbrødre og Skolelærere blev opmuntret, trøstet og styrket«.

Boesen ventede endnu noget med at indsende sin erklæring i sagen for at give Dahl tid og mulighed for at komme på bedre tanker. Men så modtog han den 8. august indberetning fra kirkevisitoriet, at Dahl igen i en prædiken havde angrebet statskirken og havde søgt at indvirke på menigheden ved at gøre den bekendt med, at han blev forfulgt for sit vidnesbyrds skyld.

Nu sendte Boesen denne indberetning til ministeriet. Han vilde ikke gribe ind, før ministeriets afgørelse var ham bekendt, men han anså det for »aldeles nødvendigt, at der jo før jo heller sættes Grænser for Pastor Dahls vedvarende Misbrug af det ham tildeelte Embede . . .²⁴⁰)«.

Dahl havde altså med en udfordrende prædiken draget konsekvenserne af sit standpunkt.

Den 4. september sendte biskop Boesen ham da atter en skrivelse: Ministeriet havde gennem kirkevisitatoriet erfaret, at Dahl i en prædiken den 7. august (7. søndag efter trinitatis) »ved at skildre de Christnes Forhold til Statskirken, har omtalt denne som en Institution, der beforder og begunstiger den kjødelige Sikkerhed og saaledes forhindrer Tusinde i at opvækkes, hvortil han knyttede nogle Ord, hvis Mening var, at der for dem, der bestræbte sig for at udrive Menneskene af hiin kjødelige Sikkerhed, blev af Statskirken lagt Hindringer i Vejen, samt at Skridt i denne Anledning vare indledede imod ham, ligesom Pastor Dahl, der forovrigt flere Gange gjorde opmærksom paa den Lydighed, som Undersaatterne skyldte deres verdslige Konge og Herre, i Slutningen advarede mod den falske Lydighed og Underdanighed mod Mennesker og menneskelige Love«.

Ministeriet fandt disse udtalelser af en sådan beskaffenhed, at de måtte berettige til alvorlige forholdsregler, men da ministeriet »kun med megen Beklagelse vilde foretage saadanne Skridt mod en Embedsmand, hvis Forhold ellers ikke blot har været upaaklageligt, men endog i mange Henseender fortjener Paaskjønelse« vilde man give Dahl lejlighed til at tage sin adfærd »under fornyet og alvorlig Prøvelse«. Ministeriet anmodede derfor biskoppen om at tilkendegive ham, at hans udtalelser var ufornelige med hans stilling som embedsmand og med hans embedsed, og at fordre hans korte og bestemte svar på det spørgsmål, om han for fremtiden i sin stilling som gejstlig embedsmand i hertugdømmet Slesvig vilde vise lovene den skyldige agtelse og lydighed og afholde sig fra, hvad der kunde stride mod dem²¹⁷).

Den 5. september sendte Dahl biskop Boesen sit svar, at han i anledning af det stillede forlangende kunde »med største Redebonhed erklære, at jeg, ligesom jeg hidtil har bestræbt mig for efter Evne at rette mig efter og bringe til Udførelse i den mig betroede Virkekreds de angaaende Kirken og Skolen givne Love, saaledets ogsaa fremdeles, ihukommende saavel: »Du skal frygte Gud og ære Kongen«, som: »Man skal adlyde Gud mere end Mennesker«, for Fremtiden i min Stilling som gejstlig Embedsmand i Hertugdømmet Slesvig vil vise de angaaende Kirken og Skolen givne Love den skyldige Agtelse og Lydighed, og afholde mig fra, hvad der kunde stride mod samme²¹⁸)«.

Ministeriet fandt, at svaret ikke var affattet med den forlangte bestemthed, men tværtimod affattet med forbehold, der syntes beregnede på at ophæve erklæringens bindende kraft. Ministeriet krævede derfor en ny erklæring, og da det ikke vilde overlade affattelsen af denne til Dahl selv, sendte man gennem Boesen en formular til Dahls underskrift.

Den 27. september sendte Boesen denne formular til Dahl, udbad sig hans underskrift og gjorde samtidig opmærksom på, »at De, hvis der, som Deres Svar synes at antyde, kunde indtræde en Strid mellem de Pligter, Deres Stilling paalægger Dem, og Det, De efter Deres subjective Anskuelse anseer som Guds Bud, ikke paa anden forsvarlig Maade kan befrie Dem fra denne Collision end ved at søge Deres Entledigelse, og at Ministeriet i alt Fald ikke kan tage noget Hensyn til Deres vilkaarlige subjective Mening, der i Virkeligheden er uden al Berettigelse, men alene maa see paa, hvad der efter almindelige Regler paaligger en Kongelig Embedsmand og Tjener af Landets Kirke, og, naar De overtræder de Dem herefter paahvilende Forpligtelser, drage Om-sorg for, at De bliver fjernet fra Deres Embede²⁴⁹)«.

Den omtalte formular lød: »I Henhold til den Opfordring, som dertil indeholdes i Deres Højærværdigheds Skrivelse af 27de September 1855, afgiver jeg herved den Erklæring, at jeg erkjender mig forpligtet til i min Stilling som Kongens Embedsmand og Landskirkens Tjener i Hertugdømmet Slesvig at vise Hertugdømmets Love i Almindelighed saavel som de min Embedsstilling vedkommende i Særdeleshed den skyldige Agtelse og Lydighed, samt afholde mig fra Alt, hvad der maatte stride mod samme, og at det er mit oprigtige og bestemte Forsæt for Fremtiden ubrodeligen at holde denne Forpligtelse«.

Efter 3 ugers betænkningstid underskrev Dahl denne erklæring og sendte den til biskop Boesen.

Dahl havde føjet sig efter ministeriets forlangende. Men han folte det ikke som et nederlag. Det fremgår af en ledsagende, ret omstændelig skrivelse. (16. okt. 1855).

Han ironiserer over, at ministeriet ikke var tilfreds med hans første erklæring. De ord, som man havde forlangt strøget, var to skriftsteder, der blot indeholdt, hvad der er enhver kristens pligt. Han gør sine bemærkninger til Boesens ord: at ministeriet ikke

kan tage hensyn til hans vilkårlige og subjektive meninger. Det betyder i hans øjne, at kirkeregimentet fastholder en grundsætning, der »maa gjøre Indgreb i den enkelte Præsts personlige Christentro og personlige Ansvarlighed overfor sin Herre og Frelser«.

Han kan ikke se, at han har overtrådt sin embedseds forpligtelser. Der er forskel på at rette sig efter en lov og at vidne imod en lov. Han har »af yderste Evne og under megen Modstand« rettet sig efter loven. Men han tilhører samtidig det ikke ringe antal af gejstlige og lægfolk, som vel retter sig efter landets love, men samtidig vidner om, at statskirken ikke er den rette form for Kristi kirke, men tværtimod virker hæmmende på den, og som derfor stræber frem mod en udvikling i retning af kirkelige former, »der gjør det muligt for Herrens sande Kirkesamfund at virke paa en med sit inderste Væsen mere stemmende Maade«.

Trods det mangelfulde ved det kirkesamfund, hvori han endnu er præst, vil han dog anse det for »Herrens Kirke«, sålænge det har »min Herre og Frelseres hellige Sakramenter med det levende Troens Ord, som vi prædike«. Han fordrister sig ikke til at søge sin afsked, da han derved vilde falde fra og fornægte sin herre og frelser²⁵⁰).

Havde Dahl talt Kierkegaards sprog overfor provst Tidemand, så taler han her Grundtvigs sprog overfor ministeriet.

Det var Cornelius Appel, der bragte Dahl og hans venner »til Besindelse i den Kierkegaardske Rus²⁵¹)«. Appel var lærling af Grundtvig. Grundtvig lod sig ikke imponere af »Haarkløveren«, som han kaldte Kierkegaard. Grundtvig vidste fuldt så vel som Kierkegaard, at kirken led af kun alt for åbenlyse skrøbeligheder. Men Kierkegaard så ikke andet end dem, og derfor kom han til det resultat, at det nye testaments kristendom er ikke til²⁵²). Grundtvig derimod så andet og mere i kirken. For ham var den kristelige kirke »et velbekiendt historisk Factum²⁵³)«. For ham stod og faldt kirken ikke med de enkelte medlemmers større eller mindre fromhed og sandfærdighed. Den hvilede på dåb og nadver. »Det er Kierkegaards Synd til Døden, at han fornægter den christne Menigheds Existens«, erklærede han²⁵⁴).

Det var sikkert væsentlig gennem samtaler med Appel²⁵⁵), at Dahl — som Appel udtrykker det — fik øje på, hvad Kierke-

gaard overså: »Guds levende Menighed, der med ærlig Hu samles om Herrens Bad med »Troens Ord« i sit Hjærte og i sin Mund, og bænkes ved »Herrens Bord« med enfoldig Tro paa Ordet, »som det lyder.« Derfor kunde han i sin prædiken 20. maj »ved at henvise til Herrens Naademidlers Nærværelse« søge at godtgøre »at Herren selvfølgeligen dog var hos os«. Derfor kunde han i sit brev til ministeriet den 16. oktober skrive, at sålænge kirkesamfundet havde sakramenterne, så rummede det samfund trods alle ufuldkommenheder dog Herrens kirke.

Selv om han i meget måtte give Kierkegaard ret i hans voldsomme angreb på den officielle kirke, så gjorde hans nyerhvervede grundtvigske syn det dog muligt for ham at fortsætte som præst i denne kirke.

Men hans grundtvigske syn fik ham også til at følge Grundtvig i hans kritik af de kirkelige love. Det var grundtvigsk tankegang, at Kristi sande kirke og statens officielle kirkeinstitution er to forskellige ting. Men Grundtvig ønskede ikke at skille de to fra hinanden. »For godt Landsmandsskab« vilde han undgå en kirkelig skilsmisse²⁵⁰). »Som Danske Folk skal vi nemlig gjerne have saameget som mueligt tilfælles med alle vore Landsmænd²⁵¹)«. Kristi kirke skulde kunne trives indenfor den officielle kirkeinstitution. Kun måtte man ikke opretholde tvangslove, der fremelsker det hykleri, som Kierkegaard angreb kirken for. Ægte religiøst liv trives kun i frihed. Derfor måtte det være en pligt at arbejde for friere forhold indenfor kirken.

For en sådan frihedslovgivning kæmpede Grundtvig. Netop samtidig med Dahls strid med myndighederne drøftede man i rigsdagen et forslag om sognebåndsløsning. Grundtvig lykønskede i den anledning den danske folkekirke til dette første skridt til at gøre folkekirken kendeligere fra den gamle statskirke, som kun var et »Tugt- og Forbedringshuus«, der »maatte undergrave al Samvittighed og Sanddrøhed, og derved give blandt Andet de iiskolde Spottere, der altid hænge som Iistapper under Kirketaget, rig Anledning til fra Tagene at udraabe, hvad de ogsaa nu udraabe høit nok, at vi Allesammen maa være Løgnere og Hyklere²⁵²)«.

På baggrund af det sprog, som Grundtvig kunde tillade sig, fandt Dahl det urimeligt, at han ikke skulde have lov til »staaen-

de paa det Bestaaendes Grund« at stræbe efter en udvikling af de kirkelige former, »der gjør det muligt for Herrens sande Kirkesamfund at virke paa en med sit inderste Væsen mere stemmende Maade«.

Dahls erklæring blev opbevaret i ministeriet. Den skulde siden få sin betydning.

For Tidemand var sagen ubehagelig nok. Boesen havde korresponderet direkte med Dahl uden om provsten. Tidemand kendte ikke sagens udgang den 26. november! Da skriver han til Regenburg: »Med Pastor Dahls Sag er det jo heller ikke kommet videre. Jeg kjender ikke hans sidste Indlæg, men skal kun tillade mig at bemærke, at det forekommer mig, at hans [??] Betydning er bleven hævet ved hans Tilskrift, men jeg skylder mig selv at erklære, at skal han blive, maa jeg bort, thi det kan dog ikke taales, at han skal kunne erklære sine Foresattes Ord for døde og magtesløse at være, og saa derefter knipse dem paa Næsen som om intet var i Vejen. Jeg selv har jo intet andet gjort end min Pligt; det maa da være høiere Vedkommende overladt at vælge imellem Pastor Dahl og mig, thi saa blid eller fredelig er min Stilling sandeligen ikke, at jeg ikke hellere skulde ønske mig et lille Landsbykald end trykkes baade fra een og anden²⁴⁹)«.

Dahl var ikke bragt til tavshed. Frimodigt offentliggjorde han i »Dansk Kirketidende« de vigtigste aktstykker i sagen, bl. a. for at læserne kunde få noget at vide om, »hvor vi herovre i Sønderjylland befinde os i kirkelig Henseende under vor ny Biskop²⁵⁰)«.

Disse artikler blev nøje fulgt af lægprædikanten Niels Johansen. Han var søn af den fra den fynske vækkelse velkendte Johan Nielsen og var stærkt optaget af Søren Kierkegaard²⁵¹). Han udgav et blad »Brevbærer mellem Kristne«, og heri skrev han et par artikler om Dahls sag under overskriften: »Ildløs i den slesvigske Statskirke«. Han angriber heri Tidemand, der havde »den fornærmede Statskirkemagt« at støtte sig til. Han angriber Boesen: »hvem der ikke veed det forud, kan ikke tro, at det er en christen Biskop vi her har at bestille med, men en Politi-Assistent, der ingen Religion har«, som sender »fra Regeringen« en formular til en erklæring, der ikke indeholder nogen forpligtelse til at være Jesu Christi tro tjener og lyde hans love, men »desmere af noget ganske andet«. Artiklen slutter: »Og jeg krymper mig

ved at sige det — Pastor Dahl underskrev den«, men »det er mit Haab, at »Brevbæreren« ikke sidste Gang bærer Vidne i denne Sag²⁶²)«.

Artiklerne er sat op med udtryk fra Kierkegaard, der i en artikel i april 1855 havde brugt det udtryk om sig selv, at han havde sat ild på »en christelig Politi-Forretning²⁶³)«.

Nu gjorde Niels Johansen Dahl til brandstifteren og biskop Boesen til politiassistenten. Han havde dermed sagt, hvad han ventede sig af Dahl.

Men Dahl bevægede sig nu i andre tankebaner.

Næste nummer af »Brevbærer« indeholder et brev fra Dahl til Niels Johansen. Deri skriver han ufortrødent: »Lad os, hvor det fortælles, at Statskirken er den rette Herrens Kirkes Form og Tilværelsesmaade paa Jorden, fremdeles²⁶⁴), som Gud byder os, af al Magt vidne herimod«. Men iøvrigt advarer han imod at »gøre for megen Stads af Statskirken, som om Ulykken alene eller væsentlig kom fra dens bindende Love og dens Slendrian. og som om Frelsen kom fra dens løsende Love«. Når Gud engang spørger præsterne, hvor deres betroede hjord er, kan de dog ikke trøste sig til at svare, at de har arbejdet for statens og kirkens adskillelse, for en synodalforfatning osv., og hvis det var kommet i stand, »saa skulde jeg nok have vidnet og handlet anderledes« . . . »det er dog tilsidst ikke om Kirkens Forfatning, men om den enkelte Christnes, navnlig Præsts Hjerteforfatning og Vidne-maade det gjælder — og det strax i dette Øieblik! så skal den Kirkeforfatning som, trods alle ved Jorden klæbende Magter er den bedste, komme af sig selv, uimodstaelig som Herren selv²⁶⁵)«.

Det var Grundtvig, der havde lært Dahl, at vigtigere end de ydre former er præsternes besindelse på deres egen åndelige forfatning. »Der ligger hos os selv langt større Hindringer for den fulde Virksomhed af Herrens Nadver, end alle de Hindringer, den verdslige Øvrighed har lagt iveien, saa vi ogsaa her maa begynde Renselsen indefra, naar ikke den udvendige Renselse skal blive daarligt Arbeide«, skrev Grundtvig i december 1855²⁶⁶).

Gennem »Dansk Kirketidende« var Dahls sag blevet kendt i grundtvigske kredse, gennem »Brevbærer« i vækkelseskredse. Gennem »Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark« blev den ogsaa kendt i højkirkelige kredse.

Under mærket V angriber en indsender²⁶⁷) Dahl for hans standpunkt og kalder hans fremgangsmåde forvirrende for menigheden. Dahl har påtaget sig præsteembede. Dermed har han forpligtet sig overfor statens love. Er det siden gået op for ham, at der er en eller anden lov, han ikke med frelst samvittighed kan opfylde, bør han henvende sig til de myndigheder, han har anerkendt. Kan der ikke opnås overensstemmelse, da vil tiden være der, da han må forlade »et sådant Belials Samfund, hvis Love baade er uchristelige og ubarmhjertige«.

Dahl svarede i en særskilt pjece: Svar paa Hr. V.'s »Betragtninger«.(Kbh. 1856.) Her får man for første gang besked om, hvad Dahl ganske konkret har at udsætte på de kirkelige love i Slesvig. Det er tvangsdåben og »Tvangslove angaaende Undervisning i den *christelige* Religion, Tvangslove angaaende den hermed sammenhængende *kirkelige* Side af Confirmationen, angaaende et *helligt* Løftes Aflæggelse af 14—18 Aars Børn (der først ved Tvangsloves Hjælp ere underviste om *Jesus Christus*) dels paa Tvangs, dels paa Vane og dels overhovedet ifølge det menneskelige Hjertes Væsen og Udvikling paa Umodenheds Grundvold.«

Den retstilstand, Dahl sigter til, er i korthed følgende²⁶⁸): Ifølge en forordning af 1832 skulde alle børn døbes senest 6 uger efter fødselen. (Der var fra 1853 undtagelsesbestemmelser for baptister). Skolerne skulde ifølge skoleanordningen af 1814 danne børnene til retskafne kristne. Præsten måtte ikke konfirmere dem, før han havde forvisset sig om, at de kunde læse, og at der var lagt »ein hinlänglicher Grund im Christentum« hos dem. Konfirmationen bestod dels i en overhøring, (der således var en slags afslutning på skolegangen) og dels i aflæggelsen af et løfte (altså en rent kirkelig handling). Konfirmationen var forudsætningen for, at man kunde få adgang til nadveren, være fadder og opnå kirkelig vielse. Barnet blev ført i kirkens ledebånd fra fødselen og ind i det borgerlige liv og ind i ægteskabet. Junigrundlovens principielle bestemmelse om religionsfrihed var ikke gældende syd for Kongeåen.

Selv om Dahl finder denne retstilstand uholdbar, føler han sig dog ikke nødsaget til at nedlægge sit embede. Sålænge han i sit embede ikke har været stillet overfor den situation at måtte

udføre en tvangsdåb eller gennemtvinge et barns kristendomsundervisning mod forældrenes vilje, ser han sig ikke nødsaget til at udtræde af kirken. Han vil blive i kirken, sålænge han »endnu ikke tør eller behøver at træde ud«.

Dahl indtog altså en slags provisorisk holdning. Sålænge han kunde slippe for at bringe tvangslovene i anvendelse, vilde han blive i kirken i håb om at få tvangslovene ophævet.

Denne provisoriske holdning var Grundtvigs. I december 1855 skrev Grundtvig, at han vilde fraråde en »hovedkulds Udtrædelse« af folkekirken. Hvis præsterne ikke meget snart kunde vente »Fritagelse for at spille med i den Kirke-Komedie, man kun alt forlænge har opført«, så måtte de i Herrens navn træde ud af folkekirken med så mange eller få, som vilde følge dem. Men han håbede, at en videreudvikling af frihedslovgivningen vilde »blive Virkningen af den Kirke-Storm, vi nys har været Vidne til«. Øvrigheden vilde nemlig kunne afvæbne indvendingerne mod den »officielle Christendom« ved at give kirken en så fri forfatning, »saa at ogsaa Søren Kierkegaard kunde være Præst i Folke-Kirken, uden at være forpligtet til nogen anden Fremstilling, Indøvelse eller Udøvelse af Christendommen, end han, efter det fri Forhold, hvori han havde sat sig til Vorherre og det Ny Testamente, fandt sig indvortes kaldet og drevet til²⁶⁹)«.

Det mærkelige sammenspil mellem Grundtvigs og Kierkegaards indflydelse på Dahl kan sammenfattes således: Kierkegaards forfatterskab forårsagede en samvittighedskonflikt hos Dahl. I samme grad som han følte sandheden i Kierkegaards fordring om en inderlighed i det religiøse forhold, som ikke bekymrer sig om skik og brug, i samme grad måtte han føle usandheden ved sin stilling som præst under en kirkelig lovgivning, der krævede skik og brug fulgt af landets borgere. Men Grundtvigs forfatterskab overbeviste ham om, at en kirkelig frihedslovgivning vilde tage brodden af problemet. Statskirken stod dog stadig »klarest for ham i den Kierkegaardske Belysning« (Appel), og Kierkegaards optræden i foråret 1855 gjorde krisen akut, så meget mere som Dahl måtte arbejde under den slesvigske kirkes stramme love — den kongerigske frihedslovgivning gjaldt ikke for Slesvig. Med sin åbne natur måtte Dahl tale rent ud. »I saadanne christelige Ting at handle efter menneskelige Hensyn og

som Røret boie sig efter Omstændighederne, det var for ham feigt og ynkeligt; hvad mange Andre tænke, det var han ikke bange for at udtale, hvad Andre hviskede i Kamrene, det udraabte han paa Tagene, hvad Andre tilslørede under et Høfligheds Klædebon, det nævnte han uforbeholdent og uden Omsvøb ved sit rette Navn²⁷⁰)«. Når striden endtes uden brud, var det for en del, fordi Grundtvigs provisoriske holdning fik Dahl til at afvente udviklingen i håb om, at en frihedslovgivning skulde bringe mere sandhed ind i det bestående.

Det forbløffende er, at Dahl overhovedet ikke tænker på at kritisere sprogreskripterne. Det var dem, amtmanden troede han var ude efter. Og »V« havde ganske naturligt rejst det spørgsmål, hvorledes Dahl som skoleinspektør kunde være med til at tvinge forældrene til at lade deres børn undervise i en anden skole og i et andet sprog, end de ønskede, og samtidig fra prædikestolen tale om ukristelige og ubarmhjertige love. Af dette nærgående spørgsmål folte Dahl sig aldeles ikke generet. Han svarede, at der er forskel på det rent menneskelige, borgerlige område og så den kristelige side af skolen. »Lad os vel vogte os for at sammenføje, hvad Gud har adskilt, vel vogte os for at benægte en Regjerings Myndighed i det borgerlige Rige, med Hensyn til Sproget, Metoden, Tiden osv. for Skoleundervisningen«. Sproget er i Dahl's øjne ikke en samvittighedssag, men et rent borgerligt anliggende, som regeringen kan træffe bestemmelse om. På dette punkt er han lovens loyale og ret strenge håndhæver. Det er kun spørgsmålet om deltagelse i de kirkelige handlinger, der for ham er et samvittighedsanliggende, og hvor der derfor bør herske frihed. Det er kravet om denne frihed, han forbeholder sig ret til at fremsætte, og det skulde i den følgende tid volde myndighederne meget besvær, at han og hans meningsfæller ufortrødent blev ved at rejse dette krav.

Bispevisitatsen 1. og 2. august 1855

Den 1. og 2. august holdt Biskop Boesen visitats i Tønder. Provsten forelagde ham — som det var hans pligt — en ind-

beretning om de kirkelige tilstande, Dahl forelagde som skoleinspektør en tilsvarende indberetning om skoleforholdene. Efter Visitatsen skrev Boesen en indberetning til ministeriet. Disse indberetninger giver et godt samlet billede af tilstanden i sommeren 1855²⁷¹).

Om de kirkelige tilstande skriver Tidemand:

»Da de siden den i Tonder By sidst afholdte Generalvisitation forløbne 8 Aar indslutte de skjæbnsvangre og vistnok i alle Henseender sørgelige Op-rorsaar 1848—50, vilde det vist af den Grund allerede være at vente, at Kir-kens Tilstand for Tiden ikke er saa god som den i det Mindste efter de ydre Livsytringer: dens udvortes Skikkelse at dømme til den Tid har været. At enkelte Tilhørere fjernede sig fra Guds Hus, naar de der istedetfor den [sunde?] Lære hørte Ordet om denne Verdens Riger, deres Forfatning osv. kan ikke være paafaldende, men sorgeligt er det ikke desto mindre, at den Mistro til Ordets Tjenere, der dermed er kommen ind i deres Hjerter, ikke har kunnet vige for Tillid efter at den gamle Tingenes Orden er bleven gjen-indført. Mens imidlertid disse kun ere enkelte, saa er der destoværre Mange, om hvem det med hoi Grad af Sandsynlighed lade sig formode, at de af politiske Grunde holde sig tilbage fra Guds Hus, der langtfra hverken til den danske eller tyske Gudstjeneste, undtagen paa de store Festsdage, hvor Menigheden i Regelen indfinde sig ret talrig, besøges saaledes som man efter Befolkningens Antal skulde vente. Dog synes det som om Kirkegangen i den sidste Tid var noget i Tiltagende, eftersom Haabet om Forandring af det bestaaende glipper, muligen ogsaa, at navnlig de to sidst ansatte Præ-ster, Hovedpræsten og Archidiakonen tor antages at mode noget mere Tillid hos Befolkningen, efterhaanden som denne lærer dem noiere at kjende«.

Tidemand finder kommunikanternes antal (ca. 800) lavt i for- hold til menighedens størrelse. Den ene fjerdedel af dem søger til Tidemand eller Dahl, de tre fjerdedele søger Carstens. Det til- føjes, at under den sidste gruppe hører landmenigheden, der både med hensyn til kommunikanternes antal og med hensyn til deltagelse i gudstjenesten overgår købstadmenigheden. Tidemand har selv de tyske gudstjenester og kan derfor ikke katekisere på dansk. For Dahls vedkommende er katekisationerne bl. a. umu- lige på grund af børnenes »slette Kirkegang«. Afset fra det lov- befalede vilde Tidemand gerne have katekisationerne indført, og han kunde særlig ønske,

»at det kunde blive Hovedpræsten muligt at catechisere offentlig paa Dansk med de Born, han forberedte til Confirmation; for at dette imidlertid kunde blive muligt, maatte han sættes istand til at kunne prædike Dansk, hvilket

hidtil ikke har været Tilfælde, hvor skjævt end hans Forhold bliver, navnlig til hans Confirmander, hvilke han aldrig kan henføre til de af ham paa Tydsk holdte Prædikener. At Forholdet uden større Vanskelighed kunde ordnes bedst ved en eventuel Befordring af Archidiaconus, skal jeg kun her tillade mig at paapege, og dertil udtale det Ønske, at jeg af personlige Hensyn meget maatte ønske, at Initiativet til en sliq Forandring maatte tages af hoiere Vedkommende«.

Visitatsen i kirken fandt sted den 1. august på dansk. Der blev sunget dansk af »det saakaldte Adlerske Tillæg²⁷²)«. Der var — efter Boesens indberetning — en »just ikke stor Menigheds Forsamling« tilstede. Tidemand »holdt en vel disponeret og god Prædiken med gode Gaver«. Dahl »catechiserede godt og Ungdommen svarede godt«.

Boesen støttede i sin indberetning Tidemands ønske om, at der ved vakance i arkidiakonatet blev truffet en anden ordning med hensyn til brugen af tysk og dansk sprog, så også hovedpræsten kunde komme til at prædike dansk, især for hans konfirmanders skyld.

Om skolevæsenet giver Dahls indberetning udførlige oplysninger. Der var følgende skoler:

Rektorklassen	N. V. Müller	11 børn
Drengeskolens overklasse	Peter Tranberg	82 —
Pigeskolens overklasse	Jeppe Jeppesen Rosendahl	72 —
Vajsenhusskolens overklasse	Vilh. Hagerup	92 —
Vajsenhusskolens elementarklasse	Cornelius Appel	96 —
Vesterkvarterets elementarklasse	Asmus Tychsen	84 —
Desuden tre private skoler:		
Jespersens institut		20 —
Fr. Wildenradts institut		18 —
A. Sorensens institut		12 —

Dahl omtaler den påtænkte omordning af byens skolevæsen, som han forventer vil kunne træde i kraft inden årets udgang. Derefter skriver han:

»Hvad angaaer nævnte 6 offentlige Læreres Duellighed og Forhold, da glæder det mig at kunne give dem alle, i det Hele taget, Vidnesbyrd for Dygtighed og Nidkærhed i deres Kald samt for et, ifølge min Erfaring og Overbevisning, hæderligt og Skolens Vel tjenligt Forhold; skulde jeg dog paa den ene eller anden Maade omtale nogen Enkelt, da maatte jeg tillade mig at nævne Elementarlærer C. Appel som et dels med naturlig Forstand, dels med Læregave, Kundskaber og christelig Tro i ualmindeligt Maal benaadet Men-

neske; medens det derimod paa den anden Side forekommer mig, at Elementarlærer A. Tychsen, dels paa Grund af mindre Dygtighed i det danske Sprog, dels et i hans Character grundet noget strengt og afmaalt Forhold ligeoverfor Bornene, turde som Folkelærer staa under de 5 andre nævnte Mænd og navnlig, hvad det danske Sprog og — maaske — hans Sindelag overfor dette angaaer, for de her i Tønder nævnte Sprog- og andre Forholds Skyld.

Med Hensyn til de 3 private Skoler skal jeg slutteligen — næst ærbødigt at bemærke, at der, naar undtages Privatlærer Jespersens og Wildenraths Udygtighed i det danske Sprog samt fjendtlige Stemning derimod, ellers Intet kan være at udsætte saavel paa de 2 nævnte Privatlæreres som Institutbestyrerinde Frøken Sorensens Duelighed, — tillade mig at berette, at i oftnævnte Jespersens og Wildenraths Skoler bliver overensstemmende med Skrivelsen af 19de August 1853 fra Visitatorium for Tønder Amt, Undervisningen i Religion meddelt i det danske Sprog, i Jespersens Skole ved ovennævnte Elementarlærer A. Tychsen, og i Wildenraths Skole ved ovennævnte Elementarlærer C. Appel; hvorimod den øvrige Undervisning i disse tvende Instituter meddeles paa Tysk; og endelig at i Frøken Sorensens Institut, hvor ovennævnte J. J. Rosendahl underviser i Religion, hele Undervisningen er dansk.«

Boesen besøgte alle 6 offentlige skoler, undtagen vesterkvarterets elementarskole, »der ligger langt fra de andre« (den lå »Vest bag Staldene«, dvs. i den nuværende Allégade). Boesen skriver:

»Rector Müllers Skole synes at været ret god dog uden at kunne kaldes fortrinlig. De øvrige Skoler, som jeg besøgte, fremstillede sig alle ret gode uden dog at kunne kaldes fortrinlige. Mærkeligt nok, at de i det tyske Sprog tidligere underviste Born stode meget tilbage selv i Kundskab til Tydsk«.

Af de private skoler besøgte Boesen kun Wildenraths institut. Han

»fandt det ikke synderligt hverken i tydsk eller end mindre i dansk. I Religion underviser paa dansk Lærer Appel ret godt, men Wildenrath selv i dansk, som han ikke er mægtig. De fornodne Advarsler bleve givne og Bestyreren tilholdt at holde sig sin Concession noie efterrettelig, hvori det er paalagt ham at give Underviisningen i hans Institut i det danske Sprog med Undtagelse af 3 Læregjenstande. Concessionen er kun meddelt indtil videre og er forbrudt, naar der findes Anledning til Klage«.273)

Boesen fortæller tilsidst i sin indberetning:

»Flere Beboere i Tønder havde henvendt sig til mig med Besværing over, at de tyske Timer i Skolerne ikke bleve tilbørligen benyttede. Dette gav mig end mere Anledning til at prøve Bornene i Hovedskolerne og Middelklassen

i Tydsk. Uden at jeg fandt Grund til Utilfredshed troede jeg det dog hensigtsmæssigt offentligt i Skolerne i Nærværelse af Læreren, Skoleinspecturen og de tilstedeværende Borgere at udtale, at der i de tydske Timer ogsaa maatte anvendes nogen Taleøvelse med Børnene. Skoleinspecturen Dahl indvandt mig vel, at Sprogscriptet tilholdt, at al Underviisning skulde skee paa Dansk, men jeg gjorde opmærksom paa, at saadanne Taleøvelser ikke kunde være derimod saa lidt, som naar der holdes deslige Øvelser ved Underviisningen i andre Sprog eller i de tydske Skoler i Dansk, saasom i Flensborgs og Slesvigs Skoler, hvor dette blev anbefalet«.

Der var mere spænding i luften, end disse rolige bemærkninger lader ane.

I »Dannevirke« beretter en indsender (»H«) i januar 1856, at ved visitatsen året forud blev Boesen »formelig bestormet af Deputationer fra Borgerne, som med de mest rørende Jeremiader skildrede ham den ulykkelige Tilstand, hvorunder de sukkede, siden Dansk var bleven indført som Underviisningssprog i de her-værende Skoler, samt bade ham meget indstændig om at komme dem til Hjælp i denne Henseende«. En af borgerne skal have truet med at gå over til mormonismen, hvis sprogreskriptet ikke blev forandret. Det synes, at biskoppen ikke vilde berøve dem ethvert håb. Ved prøven i tysk opfordrede han læreren til at tale tysk med børnene. Læreren protesterede imidlertid ved at henvise til sprogreskriptet, der bestemmer, at undervisningssproget skal være dansk²⁷⁴).

Det var en udbredt misforståelse, at Boesen havde forlangt tyskunderviisningen givet på tysk. I februar 1857 påstod brændevinsbrænder Matthiesen fra Højer som deputeret i Slesvigs Stænderforsamling, at der i Tønder ikke blev taget hensyn til biskoppens pålæg til lærerne: »ikke blot paa det Alvorligste at tage sig af Underviisningen i Tydsk, men ogsaa i de dertil bestemte Timer at tale Tydsk med Børnene²⁷⁵)«.

Dahl svarede dertil, at Matthiesen var forkert underrettet og havde sin viden fra nogle borgere, som overværede biskoppens visitats, mænd, som med hensyn til spørgsmålene dansk-tysk hører »til de mest Forblindede og Demoraliserede her i Tønder — og det vil endda sige ikke saa ganske lidt«. Når der var foreskrevet dansk undervisningssprog, kunde man kun kræve en art taleøvelser, og saadanne taleøvelser blev drevet forsvarligt med henblik på de tønderiske borgerbørns evner i så henseende²⁷⁶).

Der fulgte en længere avispolemik²⁷⁷). De borgere, der havde overværet visitatsen, protesterede naturligt nok mod at blive stemplet som demoraliserede. I en fælles erklæring (signeret: I. P. Paulsen, And. Andresen jun., Lor. Berendsen, H. I. Angel, I. Schierning, N. I. Petersen) hævdede de, at Boesen klart havde udtalt, »at det tydske Sprog skulde bruges i de til tydsk Undervisning *fastsatte* Timer«, og havde indskærpet læreren nøjagtigt at rette sig derefter²⁷⁸).

Heroverfor står Dahls erklæring, at ifølge en skrivelse fra provsten²⁷⁹) havde biskoppen kun tænkt på taleøvelser på tysk og ikke på undervisning på tysk. Der er ikke tvivl om, at Dahls fortolkning af biskoppens ord er rigtig. De pågældende borgere, der ikke var fortrolige med det pædagogiske fagsprog, har let kunnet tro, at biskoppen med tyske taleøvelser mente tysk undervisningssprog.

Hertil kommer, at N. V. Müller har forstået biskoppen på samme måde som Dahl, og han skulde nok have bemærket det, hvis biskoppen var gået videre og havde forlangt tysk undervisningssprog. Det kan man slutte af hans fremstilling af sagen. Den giver et stærkt indtryk af den uhyggestemning, der hvilede over visitatsen: Inden visitatsen havde nogle borgere talt med bispen om skoleforholdene, og bispen »havde — mildest talt — lyttet utilbørligt til disse »velbekjendte« Borgeres Fremstilling af Skoletilstanden«. Nogle af disse borgere mødte for at overvære visitatsen »for — tør Dhrr. maaske benægte det?! — at kontrollere Hs. Høiærværdigheds Færd, navnlig ligeoverfor de danske og dansksindede Lærere, og paa anden Maade end netop under *Trykket* af en slig Kontrol kan intet fornuftigt Menneske forklare sig Hs. H. Udtalelser, der i og for sig vare forunderlige nok, uden at Dhrr. behøvede at paalyve ham Ord, han aldrig har sagt«.

Biskoppen havde forud for visitatsen privat bedt Müller eksaminere på tysk i faget tysk. Müller afslog det, da han ifølge sprogreskriptet ikke plejede at gøre det. Han vilde ikke give det udseende af, at han vilde stikke biskoppen eller de andre tilhørere blå i øjnene. Han bad biskoppen stille sin fordring højt, når de kom til faget tysk. Dette skete ikke. Men efter eksaminationen forklarede biskoppen, at det var sprogreskriptets hensigt

at give de dansktalende slesvigere lige stor færdighed i dansk og tysk, og han endte med at anbefale (ikke befale) at forbinde tyske taleøvelser med undervisningen i tysk, altså et pædagogisk vink, som læreren kunde følge eller lade være at følge. Müller slutter sin beretning med at erklære, at efter dette følte han ikke den mindste trang til at følge biskop Boesen på hans videre tog gennem byens skoler. —

Det er et broget billede, som visitatsindberetningerne giver af forholdene i Tønder:

Medens trediepræsten, den tyskorienterede Carstens havde den største tilslutning i menigheden, hæmmedes provst Tidemand i sin virksomhed derved, at han ikke kunde holde danske gudstjenester. Disse var alene overladt til Dahl, der havde brugt prædikestolen til mod den bestående kirke- og skoleordning at rette angreb, der let kunde opfattes som rettet mod de sprogreskripter, for hvis gennemførelse han som skoleinspektør var medansvarlig.

Ved visitatsen i skolen var biskoppen under lige vagtsom observation fra de tyske borgere, der krævede bedre undervisning i tysk²⁸⁰), og fra de danske lærere, der i hans henstilling om at bruge tyske taleøvelser så en uværdig eftergivenhed.

De af Dahl udarbejdede planer om en omordning af hele skolevæsenet omtaler Boesen ikke. Han modtog nogen tid senere en skrivelse fra lærer Tychsen, der bad om at måtte træde tilbage fra sit embede, med fuld løn og fri bolig, i anledning af den påtænkte indførelse af faglærersystemet. Den vilde medføre, at man vilde fratage ham religionsundervisningen, »den ved hvilken kuns Barnets Hjerte staaer til at vinde for alt det Gode, uden den taber Lære-Embedet al sin indre Værdighed«. Han vilde trættes og kedes ved at arbejde med et enkelt fag, han vilde blive fremmed for børnene ved kun at skulle undervise dem i enkelte timer²⁸¹).

Møderne i Møgeltønder d. 9. april og d. 1. juni 1856

Lige så broget som i sommeren 1855 er billedet i begyndelsen af 1856, da en indsender (»H«) holder bladet »Dannevirke« underrettet om stemningen i byen²⁸²).

Han beretter, at der (af værten i »Stadt Hamburg«) bliver klaget over, at magistraten kun udsteder sine bekendtgørelser på dansk. »Mange Borgere« prøver at forhindre, at deres børn lærer dansk, »skønt det næsten er umuligt«. De håber siden at kunne henvise til, at tysk falder børnene naturligt, og dermed at have et agitationsmiddel mod det danske sprog og for tyske privatskoler.

Samme indsender kommer med stiklerier til grev Reventlow og »den grevelige Fraktion«. Han minder om, at greven fik »en drøi Irettesættelse for sin Malconduite«, da han skred ind i anledning af Dahls tur til Møgeltønder. Han understreger, at det var grev Reventlow — og ikke Tidemand — der sendte indberetning til ministeriet om Dahls prædiken, og han finder det »mærkværdigt, at det bestandig er danske Embedsmænd, og det ingenlunde de mindst dygtige, der have det Uheld at udsætte sig for Grevens Mishag«. Han ved også at fortælle, at da visiatoriet skal præsentere kandidater til præsteembedet i Karlum, hvis præst (Lützen) på Tidemands bestemte forlangende er blevet fjernet, kræver grev Reventlow tysk, medens Tidemand kræver dansk valgprædiken, og at Tidemand får medhold af ministeriet.

Også Biskop Boesen er indsenderen ude efter, fordi det siges, at Boesen er imod den ønskede omlægning af skolevæsenet i Tønder på grund af et andragende fra lærer Tychsen »en af de forrige tyske Lærere, der endnu fungerer«.

Det var en ringe trøst for Tidemand, at indsenderen rettede kritikken mod grev Reventlow og biskop Boesen og derimod ydede ham en vis honnør. Han var ligefuldt fortvivlet over sin stilling. Lange breve med mange beklagelser skildrer hans pinagtige stilling²⁸³).

Skønt han er byens førstepræst har han kun 12 á 13 konfirmander, da de fleste ikke vover for hinanden indbyrdes at sende deres børn hen til ham, »der er Skyld i at de har faaet den afskyelige danske Confirmation«.

Samtidig foler Tidemand sig usikker overfor ministeriet. For-gæves havde han søgt at få »forskjellige odiøse Personer« bort. »Det synes dog ubilligt, at loyale, dansksindede Embedsmænd tages i Pligt på alle mulige Forfatninger, og ved Siden af dem vedligeholdes en Embedsstand, der uden Forpligtelser har samme

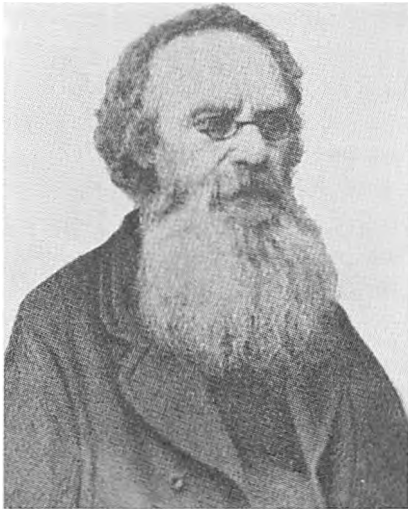
Rettigheder, ja som det synes endog Tilladelse til at kunne vove endnu mere end de forpligtede«. Han opregner navne på præster, der ubetinget burde bort, »istedetfor at de bliver siddende med fuld Nydelse af deres Indtægter og vi andre maa finde os i at blive afkortede i vore i Forveien ikke store Indtægter til bedste for utro Embedsmænd«. Tidemand selv havde måtte betale over 1000 Rdl. til sin »oprørske Formand«. Og endda er Tidemand kun konstitueret i sit embede. »Snart 3 Aar forekommer mig at være en tilstrækkelig lang Læretid«. Han finder sin stilling »enestaaende iblandt de slesvigske Provster«. Han har følelsen af, at han ikke er persona grata i ministeriet.

Endvidere finder Tidemand sin stilling i kirkevisitatoriet utålelig, idet »min vanskelige Collega naturligviis reiser Hovedet, hver Gang han mærker, at jeg tilsidesættes ovenfra«, og deri ser »en Bestyrkelse af sin udtalte Paastand, at Etatsraaden »ikke kunde lide mig«.« Daglig må Tidemand kæmpe med sin kollegas »Rænker«, han må tage ansvaret for, »hvad han muligen hemmeligt virker« og således »være Syndebuk for andres Feil«. Og dertil har han mere end nogen anden måttet føle sandheden af det gamle ord: »calumniare audacter semper aliquid hæret²⁸¹)«.

Til alt dette kom nu nye problemer med Dahl. Den 26. november 1855 søgte Dahl embedet i Laasby og Dollerup i Skanderborg amt, og Regenburg anbefalede forflyttelsen med den motivering, at det var ønskeligt, at Dahl »kunde faae Leilighed til at ombytte sin nuværende Stilling med en geistlig Embedsvirksomhed i Kongeriget²⁸²)«. Men Dahl fik ikke embedet.

Tidemand måtte da fortsat finde sig i at blive holdt ude fra de danske gudstjenester af Dahl, som han havde søgt at behandle så skånsomt som muligt, og som nu på Tidemands bekostning soled sig i rollen som den forfulgte uskyldighed og endda — uden at give Tidemand den mindste forklaring — indlod sig på nye foretagender, som kunde synes rettede mod sprogreskripterne.

Den 19. marts 1856 sender Tidemand et brev til Regenburg. Skønt hans stemme åbenbart er som en røst i ørkenen, føler han det dog som sin pligt rent privat — han har intet officielt at begrundede en indberetning på — at gøre opmærksom på, at Dahl og Appel »i næstforrige Uge« har indbudt til et møde på en gæstgivergård i byen. De har ikke blot indbudt adskillige danske præ-

Chr. Sigfred Ley (1806-74)
Huslærer i Forballum og siden i Visby

ster, men også »Slesvigholsteneren Carstens, som troede det var mit Spøg, at ville have dansk Confirmation i Tønder, og 3 en-ragerede Slesvigholsterene, deriblandt 2 deputerede Borgere«. Formålet med mødet var at »raadslaae om kirkelige Forhold i fri Retning«. De har altså ikke undset sig ved at slutte sig til Slesvigholstenerne for at sætte deres kirkelige anskuelse igennem. »Skal det blive ved i den Retning ville disse Folk jo nødsages til at fordre Sprogrescriptet hævet«. Tidemand henstiller derfor, at Regenburg gør alt muligt for at få Dahl forflyttet »hellere idag end imorgen²⁸⁶)«.

Møderne fortsattes på bredere basis. Den 29. marts 1856 averterer »Dannevirke« et møde på Vesterkroen i Møgeltonder²⁸⁷) den 9. april. I den lange og ordrige indbydelse henvises til Søren Kierkegaards beskyldninger mod den bestående kristenhed. Hvad man ellers vil mene om Søren Kierkegaard, må man indrømme, at der »er forsvarlig Grund til alvorlig at paatale Usandheden i de bestaaende kirkelige Forhold«. Der er ingen, der for alvor tror, at landets gejstlige alle har åndens kald til at være Kristi vidner. Og ingen tror, at enhver, der deltager i de kirkelige handlinger, gør det af omsorg for sit evige velfærd. Længe har der hersket en vis uskyldig godtroenhed angående disse forhold.

Men nu har »ikke blot Søren Kierkegaard, men mangen anden alvorlig og vægtig Stemme« talt så højt mod det herskende kirkevæsen, at man må blive opmærksom og føle det utåleligt at holde ud under en tingenes orden, der »kaster en saa stærk Skygge af Mistanke paa Ens Ærlighed i de helligste Anliggender«. Mange vil derfor finde det ønskeligt, at der holdes sammenkomster, hvor denne sag kan komme på bane. Det er til en sådan sammenkomst, man indbyder »Præster og Lægmand, hvem Sagen har tiltalt²⁸⁹)«.

Tre af underskriverne er velkendte: Appel, Dahl og N. V. Müller. Som den fjerde indbyder står C. S. Ley, cand. phil., lærer i Forballum.

Christian Sigfred Ley (1806—74) stammer fra København. Faderen, der var skræddermester, stammede fra Sønderborg. Af ham blev Ley tidligt forsynet med Grundtvigs skrifter. »Faa var trængt saa dybt ind i Grundtvig som han, der grandskede Grundtvig ved Dag og ved Nat«, fortæller Martensen. Da Ley tillige var personlig bekendt med Grundtvig, Rudelbach og J. Chr. Lindberg, faldt det naturligt, at han som student blev fører i en kreds af grundtvigske teologer, der omkring 1850 samledes i hans hjem til diskussioner, hvor Martensen glimrede ved dialektisk fægtekunst og Ley ved begejstrede deklamationer, og hvor man på gammel nordisk vis drak mjød. Kantet og stiv var Ley og gik ofte til yderligheder i sine standpunkter. Sin indflydelse i kredsen mistede Ley efterhånden, fordi hans tanker alt for ofte faldt i det tågede.

På sin egen sære måde søgte Ley at føre Grundtvigs tanker ud i livet. Sin teologiske embedseksamen fik han aldrig. En tid var han lærer i København, bl. a. for Grundtvigs børn. Efter treårskrigen kom han i 1851 til Vestslesvig, hvor grundtvigske tanker allerede var blevet kendt ved præsterne Hass (1835—40) og Hagen (1840—50) i Mjolden, og gennem Kristen Kolds virksomhed hos Knud Knudsen i Forballum. Ley blev — som tidligere Kristen Kold — huslærer hos Knudsen. Da Knudsen købte Trøjborg gods og flyttede ind på Visby Hedegaard, fulgte Ley ham og fik sin bolig på det ubeboede Trøjborg. Der gik sære frasagn om den mærkelige eneboer med Sokratesnæsen, det store skæg og

de hvasse øjne. Siden blev han huslærer hos den grundtvigske bonde Aug. Beck i Visby.

Noget referat af mødet i Møgeltønder den 9. april kendes ikke. Det fremgår af nogle ironiserende betragtninger i »Dannevirke«, at der ikke har været mange deltagere, og at der gik rygter om, at man vilde stifte en ny lære og en ny tro²⁸⁹).

Appel fandt derfor anledning til at udsende en nærmere redegørelse. Han imødegår her de »temmelig forvirrede Meninger«, der har været i omløb. Så snart man lukker munden op for at udtale ønsket om, at tvang i tros- og samvittighedsager må afskaffes, hedder det straks, at kristendommen skal afskaffes, troen udryddes og hedenskabet indføres!. »Er det dog ikke en fortvivlet Betragtningmaade, at Troe og Christendom hos os ene grunde sig paa verdslig Tvang og Lov«.

Han finder det betimeligt, at man ved offentlige sammenkomster drøfter, hvad der er Guds værk, og hvad der er menneskeværk, og hvorledes kristendommen kan få samme frie, åndelige stilling her i landet, som dens stifter i sin tid gav den i verden. Opgaven måtte være at få oprettet »en saadan borgerlig Anstalt til Varetagelse af Folkets religieuse Tarv, der paa den ene Side var saa rummelig og fri, at enhver aandelig og gudelig Retning i vort Fædreland kunde finde Rum og Ly indenfor dens Omraade, og paa den anden Side dog kunde være som et Baand, der samlede det Hele til en borgerlig eller folkelig Eenhed²⁹⁰«.

Et nyt møde i Møgeltønder, den 1. juni, havde samme sigte. Her var efter »Dannevirkes« oplysning »en betydelig Mængde Mennesker« tilstede. Der var åbenbart stadig vrang meninger om disse møders karakter. En almuesmand forsikrede ved mødet, at han »vilde holde fast ved sin Christentro«. Andre ventede, at mødet vilde blive afbrudt på en eller anden brat måde. Mødet endtes dog uden tegn til nogen forstyrrelse.

Appel indledte forhandlingerne. Han forsikrede, at indbyderne så langt fra vilde stifte en ny lære eller en ny tro, at de tværtimod vilde rense den gamle kristendom for de nyere menneskelige forvanskninger. Man vilde adskille det kirkelige og det borgerlige. Man ønskede en forfatning, hvorefter enhver kunde nyde fulde borgerlige rettigheder uden hensyn til hans trosbekendelse. Også pastor Sonne og pastor Dahl tog ordet for kirkelig frihed. De

prøvede ud fra historien at påvise, at udvortes tvang i kirken er ukristelig og uapostolisk²⁹¹).

Af det her anførte kan man nogenlunde slutte sig til modernes karakter. Man har haft det samme sigte som Dahl, da han i 1855 angreb de »ubarmhjertige og uchristelige Love«, i skole og kirke. Foruroliget ved Kierkegaards angreb på det bestående, har man — mærkeligt nok uden at nævne Grundtvigs navn — søgt gennem en virkeliggørelse af de grundtvigske frihedskrav at finde en vej ud af usandheden i »det herskende Kirkevæsen«. Man vilde gøre en adskillelse mellem, hvad Guds er, og hvad kejserens er. Man vilde gøre det klart, at folkekirken bør betragtes som en borgerlig anstalt, som et udtryk for det folkelige sammenhold, men ikke som Guds værk. Indenfor dens rammer burde der være så megen frihed, at ingen tvinges til at deltage i de kirkelige handlinger imod sin samvittighed.

Det er for nutiden velkendt grundtvigsk tale. Men velkendt var den dengang ikke i Møgeltønder, hvor den blev udlagt som en ny lære. Og velset var den ikke af provst og amtmand.

19. april sender Tidemand en kraftig opfordring til Regensburg om at arbejde for, at Dahl bliver forflyttet til Ry i Århus stift eller til Simmerbølle på Langeland, to embeder, som Dahl søger. Han skriver videre i dette brev:

»... Jeg vil ikke tale om det personlige; skjønt jeg med samme Ret som det engang blev sagt om og til Fordeel for Pastor Dahl, at der var ingen som havde faaet saadanne to Kirkevisitatorer som han, Pr. A. og Greve R., kan sige der er vist ingen Provst, som har saadanne to Mænd ved Siden af sig som jeg i Past. D. og Greve R! Men hele Sprogscriptets Fremgang beroer derpaa, om han bliver eller kommer bort; vel var Mødet i Møgeltønder kun sparsomt besøgt men de Principper, der udtaltes om Confirmationens Afskaffelse, Nødvendigheden af frie tydske og frie danske Menigheder o. s. fr. ere selv for Menigmand saa haandgribelige, at han let indseer, at naar de kunne gøres gældende, saa vil Sprogsagen falde af sig selv eller rettere, dens Fremgang kun beroe paa dem, som virkelig have Kjærlighed dertil; at disse med Tiden kunne blive ikke faae, staar vistnok til at haabe, men at de for Tiden ikke ere mange lader sig ligesaa lidet nægte. Der bliver endog af Folk her i Byen udtalt paa Forsamlinger, at disse Bevægelser ere ikke bedre men næsten værre end da Befolkningen i 1848 gjorde Oprør imod Kongen, og sandeligen ikke uden Grund. Enhver Befordring der saaledes kan blive Dahl til Deel, og som ikke kan faa Udseende af Lon for Fortjenester, som tilvisse ere [?] af hvad han senere har forbrudt, vil være en stor Vinding for Sagen, navnlig for Byen Tønder, saavel

i Henseende til Skolen som Kirken; enhver Dag han sidder her længere er den rene Ødelæggelse for Tønder. —« Tidemand slutter Brevet med at skrive: »Og hermed tillader jeg mig atter at lægge Deres Hoivelbaarehed Dahls Forflyttelse, ikke Befordring, varmt paa Hjerte. Der er meget at læge i Tønder, og det vil altsammen bedst heles paa den Maade; men som det nu gaaer, udstroes der en Sæd, af hvilken der engang vil fremspire en Host, der vil blive bitter og kan tjene til Tilintetgjørelsen af vor Gjærning i Henseende til Sproget i [?]»²⁰²).

Man forstår Tidemands bekymring, når man bemærker de to konkrete krav, som efter hans mening var fremsat i Møgeltønder.

Det ene er kravet om »frie tydske og frie danske Menigheder«. Frimenighedstanken har altså været drøftet. Skulde den blive realiseret, stod det Tidemand klart, at man vilde kunne omgå sprogreskriptets bestemmelser om, at der skulde holdes skiftevis dansk og tysk gudstjeneste. Man kunde jo blot oprette en fri menighed med udelukkende tysk sprog.

Det andet krav skulde være »Confirmationens Afskaffelse«. Der er nu næppe nogen, der har krævet konfirmationen afskaffet. Derimod har der været tale om at dele konfirmationen i en borgerlig og en kirkelig handling.

Grundtvig havde forlængst stillet forslag om en borgerlig konfirmation, »et Troskabs-Lofte til Staten«. Den skulde holdes »sogneviis uden mindste Hensyn paa Vedkommendes Tro« og i forbindelse med »en smuk national Høitidelighed til Optagelse i Borger-Samfundet»²⁰³).

Ley havde taget tanken op ved et konvent i Ribe 1851, hvor han angreb den bestående konfirmationspraksis, fordi børnenes lyst til at blive konfirmerede kun har sin grund i »Keiser Skik og Brug i Danmark«, og fordi den »lokker unge Mennesker aarlig i Tusindviis til at træde ind i det borgerlige Samfund med en Løgn under Helligheds Kaabe paa Læberne« og sender dem »meensvorne og forgjorte ud til et Borger-Liv, der er saa aandløst, falsk og fordreiet, at selv de nordiske Hedninger, vi har Historisk afmalede i Hedenskabets sidste og dødeste Dage vilde grue derved«. Han foreslog konfirmationen delt i en borgerlig handling, hvor de 15-årige ved en højtidelig handling i kirken lover at agte på samvittighedens røst, at sky det onde og vandre ærligt gennem livet²⁰⁴), og i en kirkelig handling, der skulde

bruges hvergang en kristen gør sit første skridt til Herrens bord²⁹⁵).

Dahl, der gennem Kierkegaard var blevet foruroliget i sin samvittighed over usandfærdigheden i de officielle kirkelige handlinger, fandt her en rent konkret løsning på problemet for konfirmationens vedkommende. Han greb Grundtvigs og Leys tanke om at gøre den kirkelige del af konfirmationen til en frivillig handling. Da han — formodentlig netop samtidig med møderne i Møgeltønder — skrev sit svar til »V«, angreb han tvangslovene angående »den kirkelige Side af Confirmationen, angaaende et *helligt* Løftes Aflæggelse af 14—18 Aars Børn . . . dels paa Tvangs, dels paa Vane og dels overhovedet ifølge det menneskelige Hjertes Væsen og Udvikling paa Umodenheds Grundvold«.

Nu var netop konfirmationssproget det mest omtålelige spørgsmål i Tønder. Tidemand havde bestemt hævdet, at konfirmationen var een samlet handling, der var at betragte som afslutning på skolegangen og derfor skulde foregå på dansk som hele skoleundervisningen. Han havde fået medhold og under megen og bitter modstand indført dansk konfirmation. Nu skabte Møgeltønderfolkene nyt røre om sagen. Når man skilte en del af konfirmationen ud som en frivillig kirkelig handling, måtte denne del også falde ind under sprogreskriptets bestemmelser for kirkelige handlinger, hvorefter sproget blev valgfrit. Skete det, vilde de med så meget besvær gennemførte sprogbestemmelser blive undergravet.

Ønsket om frie menigheder og om frivillig kirkelig konfirmation var fremsat af religiøse hensyn. Kun således mente man at kunne imødekomme Søren Kierkegaards krav om »Ærlighed i de helligste Anliggender«. Tidemand måtte afvise disse ønsker af politiske hensyn. Kun således mente han at kunne imødekomme regeringens krav om en dansk sprogpolitik.

Men Tidemand følte sig samtidig svigtet af ministeriet. Han følte sig stående overfor en bevægelse, der ikke blev standset i tide. Dahl havde fremsat bevægelsens ønsker fra prædikestolen i Tønder. Ministeriet havde prøvet at lukke munden på ham — men havde ikke støttet Tidemands ønske om at få ham bort. Nu

blev bevægelsens program fremsat ved møder i Møgeltønder, som Dahl ufortrødent deltog i. Ministeriet gjorde intet.

I maj 1856 sender biskop Boesen ministeriet meddelelse om, hvad grev Reventlow »som Amtmand«²⁰⁰) først skriftligt og siden mundtligt har meddelt ham »dels om et Møde i Møgeltønder Kro sidstafvigte 9'de April, som Archidiaconus ved Kristkirken i Tønder, Pastor Dahl i Forbindelse med nogle Skolelærere i Tønder har afholdt efter forudgaaet Indbydelse i nogle offentlige Blade, hvorved man skal have debatteret over en Kirkereform i en temmelig absurd Retning med mere, og dels om en Prædiken, som han derefter paa Søndagen Cantate har holdt i Kirken i Tønder, hvori han skal have udviklet og behandlet det ved hiint Møde i Møgeltønder Kro Passerede med Henviisning dertil«. Da grev Reventlow ikke selv har været tilstede ved de to lejligheder og altså kun har sine efterretninger fra andre, så vil biskoppen afholde sig fra at gå nærmere ind derpå og kun give meddelelse til ministeriet om, hvad der er kommet til hans kundskab, og så iøvrigt henstille til ministeriets afgørelse, om der skal foretages videre, i hvilket tilfælde han vil henvise til kirkevisitoriet i Tønder som den autoritet, der lettest vil kunne skaffe oplysninger²⁰⁷).

Ministeriet synes ikke at have foretaget sig videre i sagen.

Pinligt var det, at bevægelsen, der blev anset for næsten værre end oprøret i 1848, udgik fra byens skoleinspektør, under hvis førerskab lærerne kunde tænkes at svigte den nationale front. Denne sidste tanke er formodentlig forklaringen på det modsætningsforhold mellem Ulrik og lærerne, som Dahl omtaler i et brev til Regensburg.

Dahl søgte forflyttelse²⁰⁸), og herom skrev han til Regensburg:

»... De vil forhaabenligen af de af mig under den 4. d. M. igjennem mit Visitorium fremsendte tvende Ansøgninger have seet, at det er kommen dertil, at jeg maa og vil gjøre alt forat komme ud af min nærværende Stilling — snarest muligt. Om min økonomiske Forfatning skal jeg ikke tilfoie Noget, dels fordi *jeg godt* kan udholde at leve saa slet og mangelfuldt, som navnlig i sidste Vinter, i hvilken jeg nemlig f. Eks. ikke engang har kunnet byde en Gjæst eller et Menighedslem ind i en opvarmet stue; ligesom ogsaa mine Bekjendte havde vidst og rettet sig efter, at mit Bord ikke godt eller gjerne tilstødede Gjæster Adgang; dels fordi jeg ikke betvivler, at Hr. Etatsraaden engang, om Gud vilde, vilde holde mig ska-

desløs for mit Tønder Opholds økonomiske Følger. Men — der er væsentligere Grunde til at søge herfra: Mit Helbred lider under de herværende [Forhold]; mine 3 Born havde mod Slutningen af Vinteren alle paa engang skrofuløs syge Øjne, efter Lægens Ord en Følge af min Boligs Beliggenhed og fugtige Beskaffenhed. Skolen er vel min Trost, Glæde, og jeg staaer, trods al Logn og Bagvadskelse, med mine fem Lærere og deres velsignelsesrige Gjerning som en urokkelig Mur af sandt Venskab og Nidkjærhed. Men — medens de afgaaede Tyskere trække Lonnen i Lediggang, bliver de constituerede danske Lærere trætte af Arbejdet — omsider — under deres usle Lon. Min Præstegjerning er under disse Forhold altfor utilfredsstillende, Kjobstadslivet ligesaa. Det var med et inderligt tungt Sind, at jeg gav efter for Cancelliraad Holms Bøn om Tilladelse (for at tale saaledes) til at henvende sig til Ministeriet om et Gagetillæg, og nu ville det være mig umuligt at gaae ind derpaa. — Jeg vilde saa inderlig nødig efter et saa uroligt Liv, som her i Tønder, flytte oftere; men hvis jeg virkelig ikke skulde kunne naae efter fem Aars Virksomhed i Tønder, et Kald som Simmerbolle, ja da maa jeg jo tage tiltakke med de mindste Candidatkald, og altsaa bede Hr. Etatsraaden til en Begyndelse at gjøre, hvad der staaer i Deres Magt for, at jeg kan komme til Ry, et Kald, der ellers efter de almindelige Regler i økonomisk Henseende er endel under min Anciennitet osv. Simmerbolle ønskede jeg gjerne paa Grund af dets Beliggenhed, dets ene Kirke, ene Skole, faa Sognebeboere. Slutte vil jeg med den Bøn til Dem, Hr. Etatsraad, at De *ikke vil fæste Lid* til Folk, der have *Noget-somhelst* at indvende mod Skolens nævnte 5 Lærere, deres Virksomhed — ihvorvel Hr. Etatsraad! de snart trænge til den Anerkjendelse, jeg for talte om (Tyachsen taler jeg ikke om). Det er kun nogle Dage siden, at Skolelærer Hagerup saae sig nedsaget til at bemærke til Physicus Ulrich Følgende: »Hr. Physicus gjør vistnok Skolen og dens Lærere en ringe Gavn ved at gaae om i Byen og rakke Lærerne ned«. Vi havde aldrig kunnet forklare os dette Ulrichs Forhold, der kostede mig mit Venskabsforhold til ham, anderledes end som Følge af Jalousi over den Stilling, som Lærerne medrette indtage her i Byen, navnlig i mit Hus . . .²⁰⁰«.

Dahls foresatte støttede kraftigt hans ansøgninger om forflyttelse. Ikke blot Tidemand anbefalede forflyttelsen, men også Regenborg erklærede det atter for ønskeligt, at han fik et embede i kongeriget, og kirkevisitatoriet lagde ministeriet »varmt paa Hjerteret« at sørge for Dahls forflyttelse »ligesaa meget for Supplicantens som for de herværende Forholds skyld²⁰⁰«.

Vestslesvigsk Tidende

November 1856

Dahl blev betragtet som en farlig mand for sprogpolitikken. Det skulde ikke gøre det bedre, at han havde allieret sig med Ley.

Ley havde sit eget standpunkt i det slesvigske spørgsmål. Under sit arbejde med at samle folkeminder i Vestslesvig konstaterede han, at »der er neppe noget Sted i hele Slesvig, hvor Modersmaalet er blevet bevaret saa reent fra alle Tydske Stænk som dette, hvor de Plattyske høie Tal næsten er det eneste i Folkemunden, der minder om at Middelalderen gjorde Sønder-Jylland til »Dansk Holsten.«

Men heraf drog Ley ikke den konsekvens, at Slesvig burde inkorporeres i kongeriet. Han advarede mod at skrive »og Slesvig« på grundlovens titelblad. »Hvem der har været nærved at blive ædt gruer for et opspilet Gab. Kun en fri communal Udvikling, værnet af en stærk Konge-Magt, hverken efter Tydslands eller Nordens forgjorte Hoveder, men i den rigtige Heimdals, i Slesvigs egen Aand, kan frelse det og Norden . . .« Han sammenlignede Slesvig med den forklædte Kirsten i folkevisen, der tog plads som stalddreng hos Hr. Peder og fik tvillinger med ham. Disse tvillinger er den danske og den tyske Slesviger. »Gud give dem da sin Naade og Velsignelse til ret at forliges«. Det er synd og skam, når man enten fra tysk eller dansk side nærer den ulykkelige splid imellem dem. Man må ønske dem en fri communal udvikling hverken på holstensk-tysk eller på nørre-jysk, men »som Slesvigerne selv indbyrdes vil enes derom.« Derved kan der skabes et »evig udeelt Slesvig, mægtig til, vil vi haabe, ikke blot at forlige Danmark med Holsten, men til at stille Nordens Aand og hans Moder i saa klart et Lys, at Straalerne naaer over Tysklands Bjærge³⁰¹)«.

Ley, der senere blev kaldt »klosterbrødrenes pave«³⁰²), har i disse artikler fremsat tanker, der rummer spirene til klosterbevægelsen, hvis hovedtanker han i 1861 formulerede således: »Fried i Slesvig« vil være »Fred i Slesvig, eller rettere sagt, en Krig mellem Venner, som paa ingen Maade vil opgive Fællesskabet,

men vil ogsaa have Lov til at enes uden Indblanding af alle paa-trængende Indlemmelsesforsøg³⁰³)«.

Der fulgte flere artikler med samme sigte, men skrevet i »Vestslesvigsk Tidende«. Dette blad blev fra efteråret 1856 udgivet af bogtrykker P. Larsen i Møgeltønder³⁰⁴). Da Møgeltønder lå i de kongerigske enklaver, var bladet fritaget for censur. Allerede i marts havde »Dannevirke« bragt et rygte om, at »en Hr. Lassen«, der havde arbejdet i redaktør Kochs trykkeri i Haderslev, havde fået tilladelse til at drive bogtrykkeri i Møgeltønder og der udgive en politisk avis, og at denne skulde for det første nærmest beskæftige sig med vesteregnens industrielle og landøkonomiske forhold. Bladet vidste også, at man var tilbøjelig til at tro, at »det er bestemt til at skulle være Organ for den af Mange saa høit priste Forsonlighedspolitik³⁰⁵)«.

»Vestslesvigsk Tidende« satte sig som mål at følge frihedens udvikling i Danmark, være et organ for det forsømte Vestslesvig og i det hele i en »rolig og maadeholden Tone« fremhæve det mangelfulde i tilstanden i Slesvig³⁰⁶).

Det kan se ud, som om den senere klosterbevægelses folk har følt sig hjemløse i »Dannevirke« og i »Vestslesvigsk Tidende« har fundet et organ, hvorigennem deres tanker kunde komme til udtryk. I begyndelsen af 1856 var nemlig redaktionen af »Dannevirke« gået over fra P. Chr. Koch til Godske Nielsen, »en københavnsk Journalist, uden Forbindelse med Landsdelen og dens Befolkning . . . en fremmed Mand uden indre Kald« (Nicolai Svendsen). P. Lauridsen kalder ham en bitter fjende af al »Folkelighed« og en svøbe for Grundtvigianismen³⁰⁷).

Da Grundtvigs højskole »Marielyst«, blev åbnet, omtalte Godske Nielsen denne begivenhed i hånlige vendinger. Han kaldte skolen »dette folkelige Mikmakmak«, parodierede Grundtvigs åbningstale og omtalte med udsøgt hån skolens ledere, der skulde »føre de Unge an til Livets Hopsasa³⁰⁸)«. Appel angreb bladet for denne artikel og skrev ved samme lejlighed: »det Lidet, jeg er blevet med Hensyn til Danskhed, og overhovedet i aandelig Henseende, det er jeg væsentlig blevet ved det Grundtvigske . . . når jeg efter fattig Lejlighed kan med godt Haab og freidig Fortrøstning virke til folkelig Oplysnings Udbredelse i

og udenfor min Skole, da er det atter væsentlig den Grundtvigske Aand og Indflydelse, jeg skylder dette³⁰⁹⁾«.

På baggrund af dette modsætningsforhold til den »Bille'ske Københavneraand³¹⁰⁾« i »Dannevirke« bør man læse Leys og Appels artikler i »Vestslesvigsk Tidende«.

Ley fremhævede stadig Vestslesvigernes egenart: Vi tænker os en moder med mange børn, nogle kommet i fremmed og fornem besiddelse; men en af disse, »en sær Strandsidder paa de grønne Enge«, viser sig kold overfor det fremmede — men er også for stiv og tvær for de søskende, der blev hjemme. Denne særling er for Ley symbolet på den danskhed, der pludselig i fægtingen ved Brøns viste sin kærlighed til moderen, og som er kendelig på Rødning³¹¹⁾.

Standpunktet hos Appel, der også blev en flittig indsender i »Vestslesvigsk Tidende«, ligger på linie med Leys: Sønderjylland er som »en voxen Datter, der, ved i sine puur unge Dage at være bleven unddraget Familiens nærmeste Omgang, vel har faaet noget Fremmed i Sæder og Adfærd, Tankegang og Talemaade; men som ved at fornye det tidligere Forhold ikkedestomindre finder, at Livet og Tonen i Moderens og Sostrenes Kreds dog er det, der huer hende bedst, ihvorvel hun hverken vil eller kan lade sin vundne Eiendommelighed fare og slaae en Streg over hele sin hidtidige Udvikling«. Selv om Appel ønsker, en »ægte, loyal, folkelig-dansksindet Slesvigskhed« må lade sig høre gennem det nye blad, så ønsker han dog ikke Slesvigs fuldstændige »Gaaenop« i Kongeriget³¹²⁾.

Den kurs, som Ley og Appel styrede, måtte føre bort fra sprogreskripterens kurs. De vilde gøre konfirmationen til en fri kirkelig handling, hvor sproget følgelig var valgfrit, medens sprogreskripterne gjorde konfirmationen til en afslutning på den tvungne danske skolegang. De vilde vinde Slesvig ved at værne om dets egenart, medens sprogreskripterens mål var at vinde Slesvig ved at danisere det.

Stod det ikke Dahl klart, at han ved sit samarbejde med Ley og Appel kunde komme i modsætningsforhold til den sprogpolitik, som han i sit embede var forpligtet overfor? Han motiverer ikke sin ansøgning om forflyttelse med, at han følte et sådant modsætningsforhold. I sit svar til »V« giver han klart udtryk for,

at han med hensyn til sprogpolitikken føler sin samvittighed fri. Han placerer kort og godt sprogspørgsmålet under det rent borgerlige område, der ikke vedrører Guds og samvittighedens rige. Han skulde snart få lejlighed til at udtale sig offentligt om sit syn på sprogpolitikken.

Dahls afvisning af Carsten's danske skriftebørn

Efteråret 1856

Foreløbig skabte Dahl nye problemer ved at nægte at tage Carstens' skriftebørn til alters.

Forholdene lå således, at de tre præster hver havde en time om lørdagen til skriftemål. Altergangen fandt sted om søndagen — efter gammel skik altid kun ved højmessetjenesten. Carstens havde ingen højmessetjeneste. Hans tysktalende sognebørn måtte altså modtage nadveren ved Tidemands højmesse gudstjeneste. Men Carstens havde også dansktalende sognebørn, idet han betjente den dansktalende landmenighed i Emmerske. Da »Bedehuset« i Emmerske ikke havde noget alter, måtte menigheden derfra dog modtage nadveren ved den danske højmessetjeneste i Kristkirken i Tønder, altså hos Dahl.

Engang i efteråret 1856 sagde Dahl til Carstens, at han ikke vilde uddele sakramentet til de menighedsmedlemmer, som Carstens havde forberedt ved skriftemål. Den 15. oktober indberettede Carstens dette til kirkevisitatoriet.

Han mener, at der er gjort ham og hans embede uret. Embedet som diakon, trediepræst, var oprettet 1729 (H. A. Brorson var den første diakon i Tønder). Diakonen fik til opgave at prædike både på dansk og på tysk i byen. Da bedehuset i Emmerske blev oprettet 1733, skulde han tillige betjene den dansktalende menighed der. Da Dahl blev udnævnt, skete der efter Carstens' mening en dobbelt uret. Det daværende patronat »forsømte Præsentationen til den lovlige Tid«, og Dahl blev udnævnt »allerhøist umiddelbar«. Carstens fik pålæg om at prædike hveranden søndag eftermiddag på tysk, medens det blev overdraget Dahl at holde de

danske prædikener »paa en Tid, hvor just dette Sprog begyndte at udbrede sig her i Menigheden«. Carstens blev derved afskåret fra at holde dansk altergang. Da en del af embedets indtægter efter tidens skik bestod i de såkaldte accidenser (dvs. ydelser for de enkelte kirkelige handlinger), betød det for Carstens en væsentlig nedgang i hans indtægter. Carstens henstillede til kirkevisitatoriet at værne om diakonatets rettigheder, idet han iøvrigt foreslog forskellige løsninger på problemet og også nævnte den mulighed, at han blev forflyttet³¹³).

Dahl fik sagen til erklæring. Han mente ikke, han havde »christelig Ret« til at meddele nadveren til mennesker, der var ham vildtfremmede. Det havde altid været et kors for hans samvittighed at tage andres skriftebørn til alters, »og det et af de Kors, der i Tiden, Gud være lovet ikke bliver lettere, men tungere at bære for en Christen«. Åbenbart under indtryk af de ideelle fordringer, som han havde modt hos Kierkegaard, tegner det sig for ham som ubetydeligheder, hvad Carstens skriver om fremgangsmåden ved hans egen udnævnelse og om nedgangen i Carstens' indtægter. Han finder, at Carstens »hovedsageligen bevæger sig paa timelig og materiel Grund i en saa aandelig og hellig Sag.« Det har forbavset og bedrøvet ham at møde sådanne udtalelser »af en i saakaldet gejstlig Embedsvirksomhed værende Mand«. Også han kommer med flere forslag til en løsning af det rejste problem.

Tidemand så i denne sag en mulighed for at skaffe sig adgang til at holde dansk gudstjeneste. Den 4. marts 1857 skriver han til Regensburg: »... Om nogen Tid vil Ministeriet formodentlig modtage den ved Pastor Dahls Vægning ved at modtage Carstens' Skriftebørn til Alters foranledigede Indberetning med Forslag til at der overdrages Hovedpræsten den ene danske Høimesse-Gudstjeneste om Maaneden; den er bleven holdt tilbage, fordi vi stadig ventede at see Dahl befordret og saaledes denne Sag ordnet i Fred og Ro³¹⁴); imidlertid haaber jeg, at det maa blive bevilliget, da jeg ellers derved berøves al Leilighed til dansk Altergang og dansk Gudstjeneste, hvad der i og for sig jo er et skjævt Forhold, men bliver det end mere, efterhaanden som der dog samler sig en Ungdomsmenighed af de Confirmerede . . .³¹⁵)«.

Man ventede åbenbart længe på Dahls forflyttelse. Af en kla-

geskrivelse fra bedehusforstanderne i Emmerske af 12. april 1858, ses det, at man havde ordnet sig således, at Carstens om lørdagen efter skriftemålet kl. 10 straks holdt altergang, men at man var misfornøjet, fordi den blev uden »Sang eller Klang« og meget kort, da Dahl skulde have skriftemål kl. 11. En utilfredsstillende ordning var det også, at Carstens, da han ikke havde højmesse-tjeneste, henlagde sin konfirmation for landmenigheden til middagstimerne mellem de to gudstjenester eller til en onsdag. Det var en krænkelse af gamle traditioner, at altergang og konfirmation ikke fandt sted ved en højmesse.

Dahls optræden i denne sag har ikke noget nationalt sigte. Dahls senere optræden viser, at Carstens for ham kom til at stå i nogen måde som repræsentant for den officielle kristenhed, og at Carstens ikke var ham rigoristisk nok. Derfor ønskede han ikke at tage mennesker til alters efter forudgående skriftemål hos Carstens¹⁶⁾.

Dahls forsvar for sprogpolitikken

I december 1855 blev sprogsagen fremdraget i den overordentlige stænderforsamling i Flensborg. Stemningen var dog ret afdæmpet, måske fordi man vidste, at Carl Moltkes afløser som minister for Slesvig, H. I. A. Raasløff, var modstander af sprogreskripterne. Der blev stillet et forslag til et andragende til kongen om ved næste samling at forelægge forslag, hvorved reskripterne »maatte blive forandrede paa en til Rets- og Billigheds-hensyn som og til Beboernes Ønske svarende Maade«. Drøftelserne blev afbrudt, da den kongelige kommissarius erklærede, at der på højere sted ikke vilde blive taget hensyn til det stillede andragende¹⁷⁾.

Langt skarpere lå modsætningerne ved stænderforsamlingen i vinteren 1856—57. Den nye fællesforfatning af 2. oktober 1855 var af oppositionen i rigsrådet i foråret 1856 forlangt forelagt for stænderforsamlingerne. Amtmand Wolfhagen, der gik ind for sprogreskripterne, havde i februar 1856 afløst Raasløff som minister for Slesvig. Dette må tages som baggrunden for de stærke

angreb på sprogordningen, der fremførtes på stændermødet under kraftig tilslutning fra Angelbønderne, der fyldte tilhørerpladserne.

De kendte argumenter blev ført frem: Det tyske sprog var fra gammel tid beboerne kært »som det, i hvilket deres høiere Begrebsverden fandt sit bedste og klareste Udtryk«. Det tyske sprog var af anerkendte autoriteter betegnet som »det værdigste af de tre Universalsprog« (Hansen, Grumby). De tyske gudstjenester gik tilbage ved det danske sprogs opsving, og »det vilde vist see meget sørgeligt ud med Religionen, hvis der ikke i mange Huse fandtes tyske Opbyggelsesskrifter og religieuse Blade« (Hinrichsen, Meden).

Brændevinsbrænder Matthiesen fra Højer fremførte en skarp kritik af sprogordningen i Tønder. »... Tønder laae paa Grændsen mellem tyske og danske Districter, og Kundskab til og Brugen af det tyske Sprog, paa Grund af den stadige og livlige Samfærdsel med Syden, navnlig med de frisiske Districter, var nødvendig for Enhver.« Han kritiserede tyskundervisningen i de offentlige skoler i Tønder. Den »i Forfatningen indeholdte Forskrift, at der skulde anvendes indtil 4 Timer ugentlig til det tyske Sprog, blev ligesaa lidt factisk overholdt, som man tog noget Hensyn til det Paalæg, som Biskoppen ved den sidste Visitation af Skolerne i Tønder havde indskærpet Lærerne, ikke blot paa det Alvorligste at tage sig af Underviisningen i Tydsk, men ogsaa i de dertil bestemte Timer at tale Tydsk med Børnene. Paa denne Maade afskar man Børnene enhver Leilighed til grundigt at lære det tyske Sprog, som dog var dem absolut nødvendigt, og kun de Formuende saae sig istand til ved at antage Privatlærere at skaffe deres Børn denne Kundskab, vel at mærke deres egne Børn, da Børn af andre Forældre ikke fik Lov til at deeltage i denne Underviisning, og det hidtil aldrig var blevet tilladt at oprette Privatskoler. Vilde man saa siden efter, under Paaberaabelse af den anførte Forfatningsbestemmelse, lade sine Børn confirmere paa Tydsk, erholdt man paa denne Begjæring det staaende Svar, at Confirmationen ikke var nogen kirkelig Handling...« Matthiesen henviste endnu til, at »Skole- og følgelig ogsaa Religionsunderviisningen var tidligere i Tønder altid og udelukkende bleven meddeelt paa Tydsk, og man forstod der-

for den tydske Prædiken ulige bedre end den danske. Hertil kom endnu, at kun meget faa Indvaanere i Tønder vare istand til skriftligt at udtrykke sig paa Dansk, og at man ved Correspondance, saavidt han vidste, udelukkende brugte det tydske Sprog³¹⁸)«.

Da det her offentlig blev påstået, at man hverken holdt sig lovens bestemmelser eller biskoppens pålæg efterrettelig, henvendte biskop Boesen sig til provst Tidemand og bad ham indhente Dahls erklæring i sagen. Boesen korrigerede dog selv i sit brev Matthiesens føromtalte misforståelse af hans optræden ved visitatsen, idet han bemærkede, at der var blevet sagt, »at der hensigtsmæssigst måtte forbindes Taleøvelser med Undervisningen i det tydske Sprog«.

Dahls svar er dateret den 6. april. Han afviser begge de anklager, der var rettet mod skolevæsenet.

Med hensyn til timetallet oplyser han, at i mellemdrengklassen var der indtil efteråret 1856 (dvs. i 3½ år) anvendt 5 ugentlige timer til tysk, og derefter 4 ugentlige timer. I de højere drengklasser var der aldrig siden 1851 anvendt mindre end 4 ugentlige timer dertil. I pigeskolen, der havde 18 ugentlige timer i formiddagsskolen og 18 i eftermiddagsskolen, blev der af disse 18 timer anvendt 3 til kristendomsundervisning, 3 til tysk og 3 til dansk. Hvad dette punkt angår fastslår Dahl, at Matthiesens foredrag »lider altsaa efter min Overbevisning af faktisk Usandhed«.

Hvad det andet punkt angår, hævder Dahl, at det vil være i strid med den i forfatningen givne forskrift, hvis læreren taler tysk med børnene, da forskriften lyder: undervisningssproget er dansk. Han oplyser herom iøvrigt: »De af Biskoppen ved nævnte Leilighed indskjærpede »Taleøvelser« derimod bleve i nogen Tid forsøgte af den Lærer, Skolelærer Hagerup, der som Faglærer nu — ved ogsaa i den nedlagte Afdeling af Pigeskolen at overtage Undervisningen i Tysk — efter indeværende Paaskeferies Slutning er Lærer i dette Sprog igjennem hele den offentlige Skole i Tønder, men selve disse Øvelser vare, hvad jeg selv havde Leilighed til at overbevise mig om, den Gang i det Hele taget en Umulighed. Naar nemlig Borgerbørnene her i Tønder begynde at undervises i Tysk, ere de, paa faa Undtagelser nær, naturligvis aldeles ligesaa ukyndige i dette dem fremmede Sprog,

som Børnene i hvilkensomhelst By i Kongeriget. Skolelærer Hagerup har derfor foreløbigen *maattet* indskrænke sig til at lægge et saa godt grammatikalsk Grundlag, som gjørligt og fornødent er, og haaber saaledes at kunne opfylde Biskoppens Indskjærpelse idetmindste i den senere Del af Børnenes Skoletid«.

Dahl erklærer til sidst, at han ved af erfaring, at »den offentlige Skole her i Tønder i høi Grad tilfredsstiller den herværende Befolkning i Almindelighed, det vil sige med Undtagelse af de flere eller færre Individuer, der enten ikke ville eller ikke kunne give Sandheden Æren³¹⁹⁾«.

Dahl nøjedes ikke med dette svar til sine foresatte. I »Vest-slesvigsk Tidende« offentliggjorde han nogen tid senere et svar til Matthiesen.

I dette svar tog han konfirmationsspørgsmålet op. Han skriver, at det kan forhåbentlig ikke vare længe, »inden navnlig Christenfolket iblandt os i den christelige, ja ligefrem i den folkelige Sandheds Interesse kræver en Adskillelse mellem Guds og Keiserens Rige, mellem den kirkelige og den borgerlige Confirmation, en Adskillelse mellem det hellige Løftes Aflæggelse, som er *Daabspagtens* bevidste *Bekræftelse* af Enhver, der maatte findes eller finde sig moden hertil, og en almindelig afsluttende *Overhøring* til Vidnesbyrd om, at Vedkommende er i Besiddelse af de fornødne *Kundskaber*.« Iøvrigt tilføjede Dahl, at det var en ikke uvigtig omstændighed, at undervisningen i kristendom både i private og offentlige skoler i Tønder foregik på dansk.

Mogeltøndermødets tanke om en deling af konfirmationen i en borgerlig og en kirkelig del var altså her fremsat af den mand, der særlig var sat til at forsvare og gennemføre sprogpolitikken — og vel at mærke fremsat i et direkte offentligt svar til en af sprogpolitikens modstandere.

Dahl går derefter i svaret til Matthiesen over til skolesproget. Han giver de samme konkrete oplysninger, som han har givet sine foresatte, og derefter imødegår han Matthiesen på to punkter.

Han erklærer, at det er »vormärzlicht« opkog, når Matthiesen tror, at man kan tale tysk med de børn, der kommer fra elementarklasserne. Børnene står ved begyndelsen af undervisningen i tysk på samme trin som børnene i en hvilkensomhelst by i kongeriget. Han håber, at denne erklæring kan rive det bind fra »det

stakkels forhultede og demoraliserede Folks Øine, hvormed utro og oprørske Embedsmænd gennem en lang Aarrække har faaet dem tilbundet«.

Dernæst kalder han det indbildning, når Matthiesen tror, at det er nødvendigt, at bornene i Tønder lærer grundigt tysk »paa Grund af den stadige og livlige Samfærdsel med Syden, navnlig med de frisiske Distrikter«. Matthiesens ord er avlede af den fordom, der »af jordiske og *verdslige* Hensyn satte *fremmed* Uret og Vold paa Højsædet og traadte *Modersmaalets* Ret — og dermed Menneskehjertets Ret til sand Dannelse — under Fødder«. Man må gøre det forførte og vildledte folk klart, at der »er *højere* Egne og af uendeligt større Betydning end — »de frisiske Distrikter«; at der er *højere* Væsener og af uendeligt større Betydning end »Sydens« Studeprangere; og at der derfor er højere Hensyn ved Bornenes Undervisning og Opdragelse at tage, end Hensynet til Frisere og Hamborgere; og at det *alene* er *Modersmaalet*, der formaaer baade »grundigt at læres« og grundigt at stille og styre et Menneskes Hjerte og Øje ret overfor de timelige og evige, de synlige og usynlige Egne og Magter³²⁰)«.

I spørgsmålet om konfirmationssproget, hvor Tidemand stod med ansvaret, erklærede Dahl sig for en ændret kurs. I spørgsmålet om skolesproget, hvor han selv var den ansvarlige, meldte han hus forbi overfor angrebene.

Begrundelsen for det sidste er karakteristisk. Det er ikke den begrundelse, Regenbug vilde have givet.

Tankegangen hos Regenbug og Wegener var — som tidligere nævnt —, at efter soldaternes erobring ved Istedslaget måtte der følge en fredelig erobring ved udbredelsen af dansk sprog, kultur, sæder, skikke og indretninger. Det gjaldt at hoste af det i jorden nedlagte gode danske blod. Det var et politisk mål, man havde i sigte.

På denne linie førtes også forsvaret for sprogordningen i stænderforsamlingen 1856—57. Hans Krüger henviste til, at i 1848 havde sproget været et vigtigt agitationsmiddel, idet man havde forstået, fra oprørernes side, at oprøret kun kunde trives under den betingelse, at stormagterne anså Slesvig for et tysk hertugdømme. »Hvorledes kunde man da undre sig over, at Regjeringen søgte at dæmpe Spiren til saa statsoplosende Tendent-

ser? Man maatte meget mere undre sig over, at Regjeringen ikke havde flyttet Sproggrænsen ned til Eideren, hvilket vilde have været det sikreste Værn mod Gjentagelsen af saadanne Oprørs-scener«. Laurids Skau udtalte sin frygt for agitationen i denne sag fra den anden side, og »i Sprogsagen saa han Tønderet til den anden slesvigske Krig, som vistnok vilde blive værre end den første²¹⁾«.

Sprogsagen var her — som P. Hjort udtrykte det²²⁾ — en ren politisk sag, hvor man fulgte »en ophøjet politisk Teoris Bud« og behandlede sagen fra »den højere Regjeringskonsts altover-skuende, altovervejende Standpunkt« uden hensyn til den eller de enkeltes krav, selv om en eller anden så måtte »lide for For-fædrenes Brøde«. Når Hjort kaldte de danske præster og skole-lærere i Slesvig for »Missjonærer«, var det efter hans mening i den gode sags tjeneste, nemlig for sprogligt at bevare Slesvig for Danmark.

Dahls tankegang er en anden. Han vil lede folkets tanker hen på højere hensyn end Frisere og Hamborgere og gennem moders-målet vække det til at stille hjerte og øje ret overfor det timelige og det evige.

Denne tankegang var også Flors. Han vilde gøre sit til at frelse slesvigernes »andelige og hjertelige« liv for tid og evighed. »Det var min faste Overbevisning, at naar et Folk mister sit Modersmaal, maa nødvendig Hjertet hos de enkelte blive koldt og egoistisk, og ingen Folkeand vil kunne finde Bolig til Ophold hos dem. Jævnlig stod det mig derhos levende for Øje, hvorledes hos Slesvigs af Naturen velbegavede Befolkning det andelige, altsaa det egentlig menneskelige Liv mer og mer udslettedes, alt efter som det danske Modersmaal blev opgivet, saa at endog Er-faringen (Følelsen) og Bevidstheden om, at der gives en anden Velvære end den fysiske, det er dyriske, og andre Interesser end de materielle, tilsidst gik tabt«. Han fandt, at den åndelige og moralske fortyskning af sydslesvigerne havde ruineret hans landsmænd i tusindvis, og fortsatte sin »græsselige Morder-vandring« mod nord. Tanken herom lod ham ikke ro, førend han besluttede sig til at blive missionær, kun at han gik til sine landsmænd, ikke til fremmede, og tilsyneladende mere i menneskelig-hedens end i kristendommens tjeneste. »Men Maalet er det sam-

me; det er kun virkelige Mennesker, der kan blive vakte Kristne³²³)«.

Her er sprogkampen ikke set som et politisk anliggende, men på grundtvigsk vis som et menneskeligt og kristeligt anliggende.

Det er et menneskeligt anliggende. Man kan ikke være menneske uden at være det inden for et bestemt folk og med dette folks præg. »Paa Jorden finder man aldrig Menneskelighed uden Folkelighed«. Det er derfor »kun paa Modersmaalet, Ordet om det Usynlige faaer Liv og Kraft for os³²⁴)«. Folkene bliver åndløse, hvis de taber deres frihed og glemmer deres modersmål³²⁵). »Modersmaalet er under alle Himmelegne Folkeaaendens Legeme, saa hvis Nordens Kæmpeaand igien skal give Folkelivet Skikkelse og Kraft, Glands og Klarhed, da maa Modersmaalet hæves fra Dørtærskelen, hvor det endnu er bænket iblandt os som en selvbudne Gæst, hæves til Høisædet, hvor »de døde Sprog« bryste sig³²⁶)«. Det alene i mund og bog kan vække et folk af dvale³²⁷)!

Det er også et kristeligt anliggende. »Førend Christendommen kan blive rigtig forstaaet af et Folk, maa baade dens Forkyndere have Folkets Modersmaal fuldkommen i deres Magt, og maa Folket være levende inde i sit naturlige Billedsprog, hvorpaa Christendommens levende Forkyndelse nødvendig maa begynde . . .³²⁸)«.

Regenburg og hans fløj følte sig som missionærer i en politisk sags tjeneste, Flor og Dahl som missionærer i den menneskelige og dermed også den kristelige sags tjeneste. Der måtte derfor let opstå en kløft mellem de to retninger. Begge parter følte det også således.

Flor havde håbet at få den opgave, som blev Regenburg betroet. Han fandt ikke Regenburg folkelig nok, mente ikke, han havde forstand på, hvad der skulde gøres i kirke og skole. Han blev ganske vist siden klar over, at der ved Regenburgs styrelse var sket reformer, som han måtte tilstå, at han ikke selv havde vovet at begynde på. Han kunde dog endnu 1860 ønske som omrejsende skoleinspektør i Slesvig »med mit levende Ord« at komme Regenburg til hjælp hos befolkningen, »men selv nu, efter 10 Aars Erfaring, kan han vel alligevel ikke tro paa Nyttens deraf«. Nej, det kunde Regenburg næppe. Endnu i 1884 skrev

han: »er det mulig en ung Enthusiast, som har troet ved det levende Ord paa grundtvigsk Vis at gjøre Mirakler, saa forstaar man saa godt, at han er bleven skuffet³²⁹).«

P. Lauridsen bruger stærke ord om forskellen mellem de to retninger. Han betragter det som en ulykke, at Flor faldt for den doktrinære Embedsmands-Danskhed, og han retter stærk kritik mod Tillisch og Regenburg: »Med Tillisch og endnu i højere Grad med Regenburg kom et Embedsmandsvælde til Roret, der bittert hadede den national-demokratiske Bevægelse, den »levende Oplysning«, som hidtil havde behersket Nordslesvig — mere eller mindre bevidst baaren og farvet af Grundtvigs Vækkelsestanker. Hele dette folkelige Væsen med dets Frisind, dets højt-svungne Taler og Sange, dets Forenings- og Oppositionslyst, af og til forbunden med udskejende Særheder, var dem inderlig imod. For Aandsmagten i det havde de ikke Øje. Ogsaa de vilde Danskheden, men deres Danskhed var en lovlydig, beleven, danebrogssmykket Kongetjener, der efterkom det mindste Vink fra Regeringskontoret i Flensborg. Ogsaa de vilde Oplysning; men det var en nøje reguleret, forstandig og nøgtern Kathederkundskab om den religiøse Moral og Statsborgerpligterne . . . Danskheden blev en Statssag og kom som Statsfordring til Maserne . . . men overfor den uvakte eller genstridige, ethnografisk-danske Befolkning i Mellemslesvig . . . havde den kun eet Midde: Magten, og een Udvej: Sprogtvangen«³³⁰).

Efter dette ser det ud, som om man indenfor Flors grundtvigske fløj ikke gik ind for sprogtvangen. Dette synes dog vildledende. Dahl forsvarede netop sprogtvangen. Han anså den for en velgerning mod befolkningen. Han betragtede indførelsen af dansk sprog som en nødvendig betingelse for folkets åndelige vækkelse.

Han var endda særdeles nidkær i tjenesten.

Han frabad sig, at biskoppen ved næste visitats — som i 1855 — skulde indskærpe kravene til undervisningen i tysk. Det skete i en klageskrivelse til ministeriet af 25. juni 1857.

Boesen havde ved visitatsen alvorligt indskærpet, at man skulde anvende taleøvelser ved undervisningen i tysktimerne. Dahl beklager sig over, at det var sket »paa en saadan Maade, at det for alle Tilstedeværende maatte faae . . . Udseendet af en

temmelig alvorlig Irettesættelse med Hensyn til vor Behandling af det tyske Sprog i Tønders offentlige Skoler«. Endvidere blev irettesættelsen givet, »efterat Biskoppen havde modtaget en Deputation af de mest fremragende ildesindede Borgere her i Tønder«, og den blev givet »i Overværelse og Paahør af flere af de mest formaående og mest ildesindede Mænd af det illoyale Parti, der selvfølgelig var tilstede hovedsagelig forat erfare, hvilket Hensyn Biskoppen vilde tage til den nævnte Deputations Ord«. Dahl tilføjer bittert: »Det er i Sandhed kun igjennem Kamp og Strid, at det tønderske Skolevæsen har naaet sit nuværende gode Standpunkt«. Som vidnesbyrd anfører han, at der for 6 år tilbage var 3 private tyske instituter med hvert 20 elever, medens der nu kun er eet, der ved den sidste påske havde 20 elever, men efter påske var 3 pladser ubesatte (det drejer sig om Jespersens skole). Det er »et Resultat, som man i 1851 ikke havde ventet at se i Aaret 1857, men hvortil forøvrigt den af det nuværende Visitationarium i Tønder trufne Foranstaltning, at Christendom og Dansk skulde i de private Instituter meddeles med dansk Undervisningssprog, ikke har bidraget Lidet, men som dog aldrig kunde være bleven naaet, dersom det offentlige Skolevæsen her i Tønder ikke havde godt Lov paa sig i Befolkningens Omdømme i Almindelighed«. Dahl beder ministeriet med henblik på den forestående visitats i 1858 at træffe de fornødne foranstaltninger »til Sikkring af den tønderske offentlige Skoles rolige Udvikling og Fremgang i Overeensstemmelse med Sprogreskriptet af 7. Februar 1851«.

Tidemand indsendte klagen, »hvor ubehageligt det end er mig«, uden at »jeg paa Sagens nærværende Standpunkt finder det passende for mig at yttre mig nærmere desangaaende³³¹⁾«.

Det ser ikke ud til, at der kom mere ud af denne sag. Men den gør det muligt at afgrænse det grundtvigske element i Dahls tankegang.

Grundtvigs navn blev nemlig inddraget i diskussionen om skolesproget. På stændermødet 1856—57 var Laurids Skau gået stærkt imod tanken om at lade sprogspørgsmålet komme til folkeafstemning som »en af de vanvittigste Tanker, der kunde opstaae i en menneskelig Hjerne³³²⁾«. Fra modsat hold havde Hansen, Grumby, henvist til Grundtvig, der dog havde »forbe-

holdt sig at høre de jydsk-slesvigske Enclavers Beboeres Mening, før han kunde samtykke i, at frie danske Statsborgere skulde lægges ind under slesvigsk Ret og Lovgivning og derved miste deres Friheder³³³)«.

Grundtvigs navn udløste ingen reaktioner hos Dahl i sprogsagen.

I skolesagen skyder han roligt »Sproget, Methoden, Tiden osv. for Skoleundervisningen« ind under regeringens myndighed som et rent borgerligt anliggende. Det har intet med det kristelige at gøre. Her gælder intet krav på den frihed, som gælder på kristeligt område.

I konfirmationssagen følger han Grundtvig i hans adskillelse mellem den borgerlige del, der er underkastet tvang, og den kristelige del, der kræver frihed. Men denne frihed kræver han i den personlige ærligheds navn, og aldeles ikke for at sikre valgfrihed med hensyn til sproget. At denne valgfrihed måtte blive konsekvensen, var en helt anden sag.

Groft sagt, kan man om Dahls forhold til Grundtvig på dette tidspunkt sige, at han følger Grundtvig i hans adskillelse mellem det borgerlige og det kirkelige. Han skelner mellem kirkelige og borgerlige love, mellem den borgerlige og den kirkelige del af konfirmationen. Som Grundtvig kræver han i den personlige ærligheds navn frihed på det kirkelige område. Alle kirkelige handlinger — altså også den kirkelige del af konfirmationen — bør være en frivillig sag. Han deler Grundtvigs tro på, at modersmålet alene kan vække et folk af dvale. Men modsat Grundtvig nærer han ingen skrupler ved at påtvinge befolkningen det sprog, som skal vække det af dvale. Tværtimod betragter han sprogreskripterne som en velgerning mod det forførte og vildledte folk, fordi de vil hjælpe det til den rette indstilling overfor det timelige og det evige.

Overfor dette standpunkt følte Dahls tyske modstandere sig desorienteret. Det fremgår af et indlæg i »Vestslesvigsk Tiden« , hvor der skrives: » . . . Man havde ventet, at Hr. Dahl som altid vil bære Skin af at være Taler og Arbejder for den aandelige Frihed, ogsaa tillige vilde tale og stride for den Frihed, at Folket turde lære, ære og tilbede sin Gud i hvilket Sprog det ønsker, og saa meget mere i det Sprog, i hvilket det i Aarhundreder her i

Byen har lært sin Christendom og dyrket sin Gud . . . Hr. Dahl med sine Disciple eller Apostle see vi af og til vandre ud af Byen, for at holde, som han kalder det, »kirkelige Møder« i Krohusene her i Omegnen og hvor der rigtignok tales meget om aandelig Frihed og Kirkens Adskillelse fra Staten, og hvor de ville bilde Folk ind, at vor Religions Udøvelse er en Ruskumsnusk, og at Regjeringen tvinger os til at lyve o.s.v.«. Men, skriver indsenderne, man øver sig vel blot i dansen for at få »tyske Frøken« af dansen³³⁴).

Kirkemøderne i sommeren 1857

De kirkelige møder i omegnen af Tønder var blevet fortsat. I juli 1857 oplyser Appel i »Dansk Kirketidende«, at der »i rigelig et Aar« i de såkaldte »blandede Distrikter« har været afholdt nogle små kirkelige møder med Appel, Dahl, Ley og rektor Müller som indbydere. Efterhånden beskæftigede man sig næsten kun med konfirmationsspørgsmålet, og man vedtog at foretage sig noget i denne sag. Ley tilbød at forfatte en skriftlig udtalelse. Den blev drøftet med deltagerne, og man vedtog på et møde i Visby at lade den trykke og uddele ved det forestående store danske kirkemøde i Slesvig.

Foruden Ley skrev også Dahl og Appel under. »Enige i Udtalelsens hele væsentlige Indhold underskreve vi samme, ihvorvel den, som Alt fra Leys Haand, bærer et stærkt individuelt Præg«.

Angrebet på konfirmationen er lige så skarpt som Leys angreb i 1851. Den kaldes en indretning, der »undergraver Løftets Paa-lidelighed« og »fjaser med det«. Den var oprindelig påbudt ved en befaling, nu er den tillige blevet borgerlig skik, og således er det sket, at »det første Skridt fra Barsedagene ind paa Jordlivets Bane betegnes ved en Voldsgjerning mod Hjertets Ret og Frihed, udøvet i Kirken af Aandelighedens Embedsmænd«.

Leys forslag går ud på, at man lader præsten modtage de unge, lære dem det bedste, han ved, og fremstille dem på kirkegulvet for at gøre regnskab for, hvad han har lært dem, men uden at

tage noget lofte af dem. »Føler derimod Nogen, i hvilkenksomhelst Alder, Trang til sin Daabspagts Bekræftelse af en Præst, da lad dette være en Sag mellem Gud og dem, aldeles uvedkommende kongelige Forordninger, ministerielle Magtbud, borgerlig Folkeskik og Sæder«.

»Vi indsee, siden Dr. Kierkegaards Optræden, at, hvis Statskirken ikke skal revolutionair omstyrtes, men en Folkekirke udvikle sig af den, da maa Folket ogsaa have Deeltagelse for, at aandelig Frihed kan afløse det paatvungne Væsen, og aabenbar Logn og Falskhed bortskaffes af Folkets offentlige Gudelighedsanstalt«. Man beder de af »den ravende Statskirkes Embedsmænd«, der er af sandhed, om at medvirke til, at dette må ske.

Det var meningen, at Dahl og Ley skulde forelægge denne erklæring for kirkemødet i Slesvig den 24. juni, — Appel var forhindret i at komme med. Der var gjort anmeldelse til mødet, Dahl og Ley var rejseklare, »men i den ellefte Time modtog vi Underretning om, at man ikke vilde have den Sag frem, og Pastor Dahl opgav Reisen, hvorimod Ley følte Tilskyndelse til at forfølge Sagen noget yderligere og æske Forsamlingens Kjendelse og — fulgte Tilskyndelsen. Han blev imidlertid paa selve Mødet afviist med sit Æmne³³⁵).«

Dramatisk er Fr. Hammerichs skildring fra mødet.

»Ley havde . . . mældt foredrag om konfirmationens afskaffelse. Det måtte af alle i Sonderjylland blive opfattet som et fjendligt skridt mod kirken og den danske skole, og jeg havde derfor stærkt frarådet ham det. . . Når han havde sat sig noget i hovedet, lod han sig imidlertid ikke tale til rette, altså modte han og krævede sagen forelagt. Det kom da til et ejendommeligt lille optrin på rådhuset i Slesvig.

Laurent³³⁶) havde holdt et åndfuldt foredrag om S. Kierkegaard; derpå fik Ley ordet og talte meget skarpt, idet han, efter gammel vane, rokkende med hele overkroppen, rykkede mig tæt ind på livet. For de andre så det ud, som han vilde brydes med mig, også mig faldt det samme ind, og uvilkårligt valgte jeg mine ord efter det indtryk. »Den ærede taler«, sagde jeg, »står med en kniv i hånden, han véd det ikke selv, men den vil såre den danske sag foleligt. Jeg gor kun min pligt, idet jeg fratager ham ordet og dermed slår ham kniven af hånden!« »Godt gjort!« råbte Laurent og forsamlingen stemmede i med.

Ved bordet rejste Ley sig igen i sin misforståede iver for friheden og ytrede, »det kunde dog være, de herrer præster i sprogsagen trådte almuens ret for nær; selv det bædste burde man ikke påtvinge nogen.« Han fik

svar på stedet, idet de angelske præster indstændigt bad os følge med omkring i sognene og skolerne og selv se os om dér i den virkelige tilstand. Det skete også, så tvivlerne fik syn for sagn . . .³³⁷).«

Ley »står med en kniv i hånden, han véd det ikke selv, men den vil såre den danske sag føleligt«, skal Hammerich have sagt. Det er nok muligt, at Ley ikke har tænkt meget over de sprogpoltiske konsekvenser af sit ærligt mente krav om frigørelse fra konfirmationstvungen. Men indirekte rørte Ley alligevel ved sprogspørgsmålet.

På stænderforsamlingen 1856—57 havde Hansen, Grumby, bitert klaget over, at konfirmationen blev holdt på dansk med det resultat, at »Forældrene paa denne saa hellige Dag maatte blive hjemme og med tungt Hjerte og Taarer i Øjet kun i Tankerne kunde see deres Børn træde for Alteret for at aflægge det i sine Følger saa vigtige Løfte³³⁸).«

Når nu Ley krævede konfirmationen delt op i en borgerlig og en kirkelig handling, gav han sådanne modstandere et våben i hænde, så de i naturlig konsekvens heraf kunde kræve i hvert fald den egentlige kirkelige del af konfirmationshandlingen udført på tysk. Dette vilde være et tilbageslag for sprogreskriptets folk.

Hvad Ley krævede i Kierkegaards og den religiøse ærligheds navn, det afviste man altså fra den anden side i sprogreskripterne og den nationale kamps navn på grund af kravets konsekvenser.

Denne afvisning bojede Dahl sig for. Han blev borte fra mødet i Slesvig. Senere skrev en indsender i »Dannevirke«: »Hr. Ley blev saa eftertrykkelig afviist af et stort Kirkemøde i Slesvig, da han vilde paatrænge det sine Confirmationsanskuelser, at han vel maatte see, disse fandt idetmindste intet Forsvar der³³⁹).« Hertil svarede Dahl: Kirkemødet forsvarede aldeles ikke konfirmationen. »Afviisningen skete netop af en heelt anden Grund end Overbeviisningen om Fortræffeligheden og Sandheden i den for Øieblikket bestaaende Confirmations Forening af Kirkeligt og Borgerligt med paafølgende Altergang for Alle de Confirmerede³⁴⁰).«

Der ligger heri mellem linierne, at Dahl anerkender det religiøst berettigede i Leys krav, men samtidig anerkender det politisk

berettigede i, at Hammerich afviste sagen af hensyn til sprogpolitikken.

Senere på sommeren blev der — også under Fr. Hammerichs ledelse — holdt et skandinavisk kirkemøde i København. Der blev på dette møde oplæst et brev fra den evangeliske alliances møde i London, hvori man bl. a. kom ind på sprogsagen i Slesvig. Man fandt, at det var en »uundskyldelig streng Forholdsregel«, at »man har berøvet mange tusinde kristne Mennesker deres Gudstjeneste, deres offentlige Bønner og Lovsange og Ordets Forkyndelse, ved at fastsætte, at Tjenesten i Herrens Hus skal skee i, hvad der for dem er et fremmed Tungemaal.« Man henstillede til forsamlingen at andrage den danske regering om at afskaffe denne foranstaltning³¹¹).

Det faldt selvfølgelig Hammerich let at formulere et svar på denne henvendelse, der korrigerer fejlene deri og oplyser, at danske og tyske i de blandede distrikter havde lige adgang til at høre evangeliet forkynde og deltage i gudstjenesten på deres modersmaal³¹²).

Under diskussionen om denne sag erklærede Grundtvig, at der var een ting, han, hvis omstændighederne forholdt sig, som han troede, vilde bede regeringen om, skulde det så end være een gang om ugen, nemlig »ikke at nægte Befolkningen, enten at sørge selv for deres Børns Religionsunderviisning paa Tydsk, hvor de ønskede det, eller at sende dem til tydske Præster for at blive konfirmerede. At dette nægtedes dem, var en virkelig Forurettelse, for hver Mand skulde have Lov at dyrke Gud paa sit Modersmaal³¹³«.

Dahl var tilstede ved mødet. Det hedder i referatet: »Pastor Dahl havde kun to korte Bemærkninger at gjøre: 1) i Tønder blev intet Barn tvunget til dansk Konfirmation, og 2) en Tønderaner havde i Vidners Overværelse udsagt for ham, at der kunde Borgerbornene akkurat ligesaa godt undervises i Skolen og konfirmeres paa Engelsk, som paa Høitydsk³¹⁴«.

Udtalelsen er mærkelig. Der var netop i 1854—55 fremført en række klager over indførelsen af dansk konfirmation. Selvom Dahl ikke havde med ekspeditionen af disse klager at gøre, så kan han umuligt have været uvidende om, at de var indsendt. På den anden side kan referatet, selv om det ikke er stenografisk,

næppe tænkes at være så unøjagtigt, at det ikke i det væsentlige gengiver, hvad Dahl har sagt. Det drejer sig om et officielt referat af drøftelsen af et spørgsmål, som også udlandet var opmærksom på. Hammerich må have sikret sig, at referatet var korrekt.

Det bliver vel rimeligst at forstå Dahl således, at efter at forandringen nu engang var indført, var der ingen klager indløbet, og sådanne klager kunde heller ikke ventes, eftersom børnene ikke kunde mere tysk end engelsk, så det vilde være urimeligt at forlange tysk konfirmation.

Er denne fortolkning rigtig, har Dahl altså indirekte givet Grundtvig ret i, at tvungen dansk konfirmation ikke bør finde sted. Han har i så fald principielt taget afstand fra sprogpolitikens bestemmelser om konfirmationen. Alligevel har han ikke draget de praktiske konsekvenser deraf. Formodentlig har han — som i sin tid overfor »V« — indtaget en »provisorisk« holdning og trøstet sig med, at sålænge han ikke modtog en konkret klage, var spørgsmålet ikke aktuelt for ham, — og så samtidig forbeholdt sig ret til på linie med Grundtvig og Ley at arbejde for at gøre den kirkelige del af konfirmationen til en frivillig kirkelig handling, så sprogsprogsområdet dermed også vilde finde en naturlig løsning.

EN LÆRERANSÆTTELSE

Efteråret 1857

Dahl søgte bort fra Tønder i alt 15 gange³⁴⁵). Men han begrundede det aldrig med, at han følte sig generet af sprogreskripterne. Han begrundede det med de private forhold, der tidligere er nævnt — i 1858 kunde han yderligere tilføje, at han havde mistet et af sine børn. Desuden talte han om »de herværende slette Forhold³⁴⁶«.«

Udtrykket findes i et brev til Regensburg. Dahl henviser summarisk til artikler i de senere numre af »Dannevirke« og »Vestslesvigske Tidende«. Han sigter formodentlig til den polemik,

Kapt. *L. de Thura*, R. af Dbg.
Lærer og seminarielærer i Tønder
1856-64.

der blev fort om tyskundervisningen. Endvidere sigter Dahl vel til avisernes førnævnte angreb på grev Reventlow i anledning af hans optræden ved en barnedåb.

I denne spændte atmosfære stod Dahl overfor en ny lærerudnævnelse. Rektor Müller var i 1856 blevet bestyrer for Thisted realskole og Tranberg lærer samme sted. Rektorklassen og den øvre drengeklasse blev ved vinterhalvårets begyndelse forenede og fik til lærer cand. theol., kaptajn *Laurits de Thura* (f. 1825). Han var præstesøn fra Ribe, hvor han havde haft Ludv. Chr. Müller til lærer. Som student kom han i Grundtvigs hjem og var medlem af Danske Samfund. Han deltog begejstret i Skamlingsbankemødet 1843 og i det nordiske studentermøde 1845. Han blev teologisk kandidat 1847, meldte sig som frivillig i 1848 og blev efter krigen afskediget med kaptajns rang. Minder fra krigen har han offentliggjort i »Dannevirke«³¹⁷). Han boede efter krigen i 5 år hos sin fader i Tommerup, kom i forbindelse med vakte kredse og prædikede ofte selv. I 1852 søgte han præsteembede i Broager³¹⁸).

I Tønder gik han med energi og begejstring op i det nationale og folkelige arbejde. »Jeg elsker en kraftig Ensidighed fremfor en fad og flau Alsidighed; og jeg har hverken glemt, hvorfor Dan-

mark kæmpede i tre lange Aar, eller hvem der var mit Fædrelands Fjender og er saa endnu«, skriver han et sted. Han havde næret betænkeligheder ved sprogreskripterne, idet han ikke mente, at befolkningen i Angel forstod dansk. Men han kom under en indkvartering i det sydlige Angel til den overbevisning, »at der ogsaa udenfor Sproglinien findes danske Rester, som man maatte ønske fredet om³⁴⁹).«

Thura blev allerede fra 31. august 1857 andenlærer ved seminariet i Tønder i dansk, historie og geografi. Hans embede blev overtaget af Rosendal, og en ny lærer måtte da søges til »Cantor-klassen i Smedegade«, som pigeskolen blev kaldt. Da kantor Nissen samtidig blev andenlærer i Eckernförde, skulde den nye lærer tillige fungere som kantor.

Der blev efter sædvane præsenteret 3 til embedet. Blandt disse tre var *Jørgen Nielsen* (1832—64). Han var gårdmandssøn fra Lemb, mistede tidligt sin svagelige fader, og da moderen atter giftede sig, tænkte han en tid på at slå sig ned i en købstad, rejste ogsaa til København med tanke på at emigrere til Amerika. Dette opgav han dog og blev elev på Jelling seminarium, hvor undervisningen ikke behagede ham, men hvor han — mere ved gode evner end ved flid — i 1855 opnåede afgangskarakteren: meget duelig. Han blev lærer ved skolen i Jelling, hvor kort efter, i 1856, den grundtvigske H. J. M. Svendsen blev præst og seminarieforstander. »Det livlige ved denne mands fremtræden såvel som hans kraftfulde prædikener, men især hans ægte danske sind bidrog til at åbne Nielsens øjne for, at skolen har en langt højere og større gerning end at udvikle enkelte begreber og lære dem mekaniske færdigheder«. Derefter var han lærer ved en privatskole i Kolding og en kort tid degn i Vrads³⁵⁰).

Sagen gav anledning til et kraftigt sammenstød i skolekollegiet mellem Carstens og Dahl. Dahl følte sig foranlediget til at sende Regenburg en udførlig beretning derom:

»De herværende slette Forhold — navnlig i de sidste Tider, — der, blandt Andet ifølge Artikler i de senere Nummere af Dannevirke og Vestslesvigske Tidende, ikke kunne være Deres Højvelbaarenhed ubekjendte, ville, haaber jeg, undskylde, at jeg tilsender Dem efterfølgende Linier:

For noget over otte Dage siden holdt det herværende Skolekollegium (bestaaende for Tiden, foruden af Hr. Cancelliraad Holm, Pastor Carstens og Undertegnede, af de to deputerede Borgere Guldsmed Haas og Kirkeværg

Simonsen) Møde i Anledning af Præsentationen af tre Candidater til den ledige Cantor- og Pigelærer-Post, i hvilket Møde Pastor Carstens paa en, omend med de sidste Tider overenstemmende, saa dog paafaldende klar og bestemt Maade offentlig udtalte altfor stærkt illoyale Anskuelser og Sympatier, til at jeg tør fortie dem for Hr. Etatsraaden. — Da Mødets Forhandlinger om Ansøgerne kom til at dreje sig om en Skolelærer og Kirkesanger Nielsen fra Vrads ved Silkeborg, hvem Hr. Canc. Holm og jeg gave vore Stemmer, opponerede Pastor Carstens temmelig bestemt mod denne Mand. Da dette foranledigede mig (os) til at udsperge Pastor C. nærmere om hans Grunde, eftersom Nielsens baade Examenscharakter og samtlige baade officielle og private, til mig afgivne Anbefalinger vare mere end tilfredsstillende, saa meddelte Pastor C., at Nielsen, som havde opholdt sig nogle Dage i Byen, »ikke havde gjort Visit hos ham, medens han derimod strax havde været hos Pastor Dahl«. Da jeg nu anede Uraad, udtalte jeg det Utilraadelige i at give og nægte sin Stemme paa en slig Grundvold. Derpaa forklarede Pastor C., øjensynlig i stærk indre Bevægelse, at han i Nielsens nævnte Forhold »saae en Retning«. Nu katekiserede jeg lidt strengt med C. over disse Ord, og i en temmelig høj Grad af Hidsighed fremkom han, blandt Andet, med Yttringer som disse: »Nielsen vil være Missionær her-nede«, »han (N) vil ogsaa komme og gjøre Spektakel og bringe Forvirring«! Da jeg derpaa hjalp ham med at fortolke disse Udtryk, forklarede han, at »N. vilde være med at udrydde, hvad her er og skabe noget Nyt i national Henseende, omskabe Folkets Charakter, Nationalitet osv., men det kunde ikke Andet end bringe Forvirring«! C. meente nemlig fremdeles, at N. og alle vi Andre fra Kongeriget »vare og bleve Fremmede her i Landet«, »Folket fremmed for os, vi fremmede for Folket«, at vi »alene af Egen-nytte vare komne her til Landet«! og, sluttede han, »jeg stemmer ikke paa N., førend jeg er *nodt* dertil«. Og dette »førend jeg er *nodt* dertil« fik jeg ham da til at forklare saaledes: »saalænge der er nogen Kandidat fra Slesvig eller fra Holsten med lignende Kvalifikationer forovrigt«. Derpaa talede han endog om Kiel som det i national Henseende rette Universitet at hente Præsterne fra, dog indrømmende, at »der ej var bleven gjort Nok for det danske Sprog ved Kiels Universitet«. Efterat jeg saavel som Hr. Canc. Holm flere Gange havde, efter dertil given rig Leilighed, beskyldt ham for »separatisme«, komplet Illoyalitet«, »Delagtighed i den efter 1850 alene mulige Fortsættelse af Oprøret« osv., viste jeg ham, at han altsaa med den af ham omtalte »Retning« hos N. meente en »national dansk Retning«, hvilket han ligefrem *bejaede!* »Altsaa,« sagde jeg, »erklærer De selv, at De horer til dem, der sætter Foden for Døren mod Folk fra Kongeriget«. »Ja«, svarede han, »saalænge jeg ikke bliver *nodt* til« osv. (jvfr. ovf.). Da jeg nu omsider følte mig opfordret til, i de to med C. ej at stemme paa N. enige Deputeredes Nærværelse, at tale lidt Sandhed til Manden, sagde jeg: »*det* er altsaa Lønnen, som Kongen faaer for sin Naade mod Folk herovre!« »Hvilken Naade?« spurgte C. »At De sidder i Deres Embede, Pastor C«, svarede jeg, for at være kort og forstaaelig. »Ja«, svarede C.

»det er Kongens Skyld, men det har Intet med Kongeriget (3: Folk, Ansøgere fra Kongeriget) at gjøre! Da nu navnlig Canc. Holm havde tilrettevist og belært ham i Anledning af hans sidste Ytringer, svarede han ikke-destomindre: »det eneste Gode, jeg veed af Kongeriget, er, at det tager vore Penge!« — Mere har jeg ikke anseet det fornødent at berette af den i det nævnte Mode forte tre Timer lange Forhandling. — Nielsen blev forovrigt præsenteret derved, at Formandens Stemme gjorde Udslaget. De to andre præsenterede ere en With fra Sønderborg en Konstmand fra Aabenraa, og imorgen finder Valghandlingen Sted. --

Det er visseligen meget paafaldende og lidet heldbringende, at der i en By med — ifølge Regjeringens i Folkets Sprog velgrundede Foranstaltning — dansk Folkesprog findes — i Medfør af den *samme* Regjerings Villie syv Embedsmandshuse med tysk Familiesprog, til hvilke syv endnu kommer Degn og Organist og fem Læger. Det kan overfor den herværende Befolkning i dens Forhold til Sprogeskriptet kun være, mildest talt, lidet »heldbringende«, at jeg, hvad engang var og saare let atter kan blive Tilfældet, var Inspektør for paa een gang tre kongelige *danske* Embedsmænds Born i det *tyske* Privat-institut. Vist er det fremdeles ogsaa, at af alle Embedsmændene her i Byen er ingen til en saa ubodelig Skade, som Amtmanden, altsaa den *øverste* Embedsmand, der jo navnlig i den senere Tid med en forargende Dristighed træder aabent op til *Fordel for og Styrkelse af det illoyale Parti*. Men — hvorom Talen her *nærmest* er — det er ligesaa vist, at efter Grev Reventlow gjør Ingen større Skade her i Byen, end Pastor Carstens, der med sine daglige Ministerialia osv. osv. i Husene indpoder og vedligeholder i Befolkningen de slet og ret separatistiske Anskuelser og Sympathier, som han end ikke skyede at vedkjende sig i et offentligt Kollegiums Mode, og som Forældrene, hvad vi noksom erfare, atter paafore Ungdommen, saaat Gjærningen i Skolen (om hvilken dertil Pastor Carstens for faa Dage siden paastod, at den »ikke var saa god, som før«, nemlig før 1851 med tysk Undervisningsprog) for en altfor stor Deel maa blive trøstesløs fremfor Alt i national og sproglig Henseende trods den bedst mulige Organisation af Skolevæsenet! Pastor Carstens er i mange Henseender en brav Mand, ærlig og oprigtig, og paa flere Maader en nidkjær Embedsmand, ligesom han ogsaa er loyal *paa sin Viis*. Men det er ogsaa aabenbart, at denne »Viis« kun berettiger — efter mit Skjon, — til at anvise ham Embedsvirksomhed om ej sondenfor Ejderen, saa dog sondenfor Slien. Den nylig udkomne herlige Bog af Allen om det danske Sprog osv. i Sønderjylland — en Bog, som Hr. Etatsraaden selv, efter hvad man vil vide, mere end kjender — fælder en lige haard og retfærdig Dom over de forgangne Tider. Men naar man fra Bogen vender Øjet mod Nutidens Fremgangsmaade i Sønderjylland, og maaske navnlig i Tønder Amt og By; og naar man dertil tænker paa den sidste treaarige Kamp for Sandhed og Ret, tænker paa den *Oplysning*, der finder Sted hos de Mænd, der *nu* staar for Styret, og paa den Opgave, som de vedkjende sig, da maa man — efter Undertegneds Skjon — komme til at spørge, om ikke Historien engang vil fælde en ikke stort mindre haard, retfærdig Dom over Aarene

1851—1857. — Ja jeg har let ved at tale frit ud efter mit »Skjon« og efter min Kjærlighed til den gode Sag, eftersom jeg jo veed, at jeg i ethvert Tilfælde Intet kan vinde personligt — overfor min høje Regjering — herovre, hvordan jeg end handler. —

Det skulde forovrigt gjøre mig ondt, om Hr. Etatsraaden skulde føle Dem i en altfor høj Grad ilde berørt ved at have modtaget Breve fra Undertegnede. Men uagtet det tilvisse kun kan forhøje Utilfredsheden og Trykket at tie og ikke faae Lejlighed til, i en god og kjær Sag at kunne sige: »dixi et salvavi animam«, saa troer jeg dog at turde udtale, at jeg næppe havde fremkommet med Ovenstaaende paa den her skete Maade, hvis Hr. Etatsraaden selv ikke personlig havde været i mit Hus nu i den sidste Sommer³⁵¹).«

Denne temperamentsfulde fremstilling må suppleres med Carstens' egen begrundelse for sit standpunkt i sagen. Den fremsættes i en skrivelse til kirkevisitatoriet. Carstens fremhæver, at Nielsen ikke kan tysk. Ganske vist skal han undervise på dansk, men det vilde dog være godt, om han »var i Stand til under Omstændigheder at undervise i Tydsk«, da af de andre lærere kun Hagerup er i stand til det. Endvidere bør han som kantor kunne tysk. Carstens anser Nielsen for »ganske upassende, aldeles uduelig.«

Tidemand skulde som provst prøve Nielsen. Han skriver i sin erklæring, at Nielsen har ingen heldig udtale, oversætter ikke uden stort besvær og mange fejl, »men vil med Flid og Øvelse kunne naa til at forestaa de tyske Psalmer«.

Trods disse udtalelser valgte patronatet den 10. november Nielsen til kantor og pigeskolelærer³⁵²).

Af det citerede brev fremgår det, at Dahl nærede ingen skrupler ved »Regjeringens i Folkets Sprog velgrundede Foranstaltning«, men troede fuldt og fast på »den gode Sag«.

Dahl indviklede sig ved denne tid i en uheldig polemik for »den gode Sag«. En lærer Witt i Sønderborg udgav en lærebog i dansk, skrevet på tysk. Dahl angreb bogen, fordi den kaldte dansk et fremmed sprog, idet han tilføjede, at da forfatteren var uddannet under Bahnsen i Tønder, kunde han ikke have sans for, hvad der var sømmeligt på dansk grund.

Da Witt svarede, at bogen var bestemt for de tysksprogede skoler i Slesvig, hvor der blev givet lovbefalet undervisning i dansk, måtte Dahl trække sig ud af debatten med den indrømmelse, at hans artikel hvilede på, hvad der var blevet ham fortalt,

og at han blot havde ønsket at påtale den almindelige skødesynd: at behandle sønderjyder som tyske¹⁵³).

Dahl havde heller ikke nogen heldig hånd i en anden sag. I december 1857 søgte en lærer Borchert om tilladelse til at oprette en privatskole. Borchert anførte, at han havde indført dansk sprog i 3 skoler i provstiet (Læck, Agtrup og Veesby), men havde lidt »mange Mishandlinger og Forfølgelser« og »sat en Del af sin Sundhed til.«

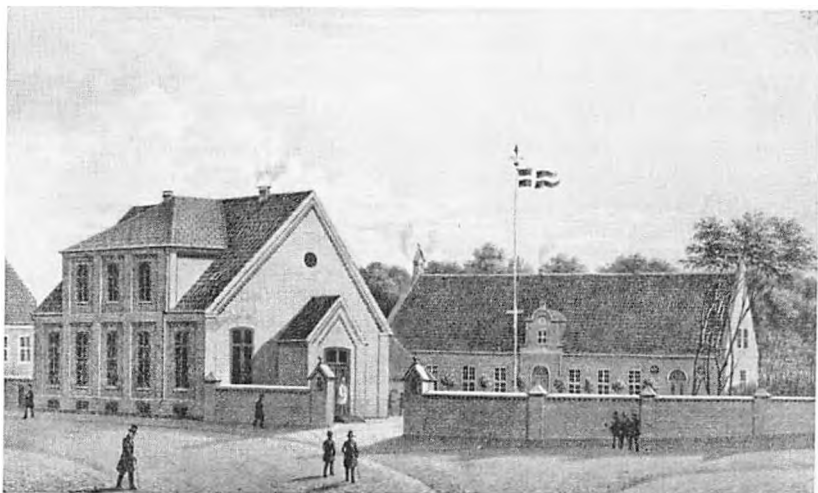
Dahl anbefalede ansøgningen og oplyste, at ulykkelige familieforhold og andre omstændigheder havde gjort det umuligt for Borchert at fortsætte, hvor han var.

Kirkevisitatoriet modtog sagen til erklæring. Det oplyste, at Borchert havde måttet afskediges på grund af voldsom og ustyrlig adfærd, og da forældrene alene var henvist til at sende børnene til ham, havde han ikke kunnet blive i embedet. I Tønder vilde det derimod stå forældrene frit for, om de vilde sende børnene til ham. Man vilde derfor overlade det til patronatet at afgøre, om man skulde imødekomme hans ansøgning.

Borchert fik tilladelsen. Da timeplanen blev forelagt Dahl, viste det sig, at der var ansat 10 timer til tysk, 1 til dansk, 2 til fædrelandshistorie og 1 til geografi. Dahl måtte da bede om, at der blev taget 5 timer fra tysk til fordeling på dansk, historie og geografi, fordi »Øvrigheden næppe tør bidrage til at grunde nogen Lærers Existens ved at gaa ud fra og bygge paa den herværende Befolknings Ønsker med Hensyn til det tyske Sprog og Undervisningen heri, saalænge som Sprogskriptet staaer ved Magt«. Standpunktet er stadig det samme: Sprogspørgsmålet er et borgerligt anliggende, hvor de grundtvigske frihedskrav ikke bør gøres gældende imod gældende øvrighedsbestemmelser¹⁵⁴).

Det var vel Dahls gode hjerte, der fik ham til at anbefale Borcherts ansøgning. Men det var ingen værdifuld forbunds-fælle, han her havde fået i sprogsagen.

Nu forestod bispevisitatsen.

Tønder Seminarium. Litografi fra 1860.

ÅBNINGEN AF DET DANSKE SEMINARIUM I TØNDER

7. januar 1858

Efter at seminariet var rømmet i sommeren 1855, kunde man tænke på oprettelsen af det danske seminarium i Tønder. Det trak dog ud. Først den 11. juli 1856 forelå udnævnelsen af den nye forstander.

Det blev *Arnold Magdalus Andreas Kühnel* (f. 1821). Han stammede fra Odense, havde taget teologisk embedseksamen den 5. juli 1845 — dagen efter Dahl —, var til 1851 adjunkt i Odense, derefter kollaborator ved Flensborg lærde skole, til han fik embedet i Tønder. Teologisk var han af H. N. Clausens skole, pædagogisk blev han højt beundret for sine kateketiske evner, nationalt var han sprogreskripterens mand. Han erklærede i en tale på torvet i Tønder, at »Grundloven, Dagene ved Frederits og Idsted samt Sprogreskriptet for Slesvig, det var Frederik den Syvendes Mindesmærker, stolte som følgerige«, og han opfordrede seminariets elever til »at trolove deres beskedne Gjer-ning i Skolen med den kongelige Daad, hvormed Frederik VII

A. M. A. Kühnel.
Seminarieførstander i Tønder 1858–64.

har givet Sønderjylland dets Modersmaal tilbage³⁵⁵).« Han indkvarterede kun sine elever hos dansktalende værter, der flagede med Dannebrog på kongens fødselsdag. Efter stændervalget 1860 gav han de elever ordre til at opsigte deres logi, hvis værter havde stemt på tyske kandidater³⁵⁶). Han søgte ekstra bevillinger til afholdelse af fester på seminariet for at give det »en afgjort og udpræget national dansk Character³⁵⁷).« Han gjorde seminariet bemærket ved flittigt at lade seminaristerne optræde samlet på nationale festdage, så det endogså blev referenten ved »Dannevirke« for meget³⁵⁸), — for ikke at tale om hans tyske modstandere i byen, der kaldte ham »Professor Wurzelreisser«, fordi han skulde have sagt, at han vilde rykke tyskheden i Tønder op med rode³⁵⁹).

Seminariets lærerstab blev helt fornyet. Kopp var død i 1854. Den 19. december 1854 havde seminariets direktion fået besked på at give hjælpelærerne C. F. Claussen, kantor Nissen, H. Claussen og Andresen deres opsigelse³⁶⁰). Kantor Nissen blev andenlærer ved seminariet i Eckernførde, Hans Claussen var for gammel til at genansættes, og C. F. Claussen kunde af sproglige grunde ikke bruges. Det var på tale at lade gartner Andresen fortsætte, men Kühnel fandt det ikke ideelt, da han var temmelig

aldrende (67 år) og manglede en del teoretisk viden, selv om han iøvrigt var en brav personlighed og i 25—26 år havde vejledet eleverne i havekultur. En ny musiklærer behøvede man også. Hverken organisten eller nogen af borgerskolens lærere kunde meddele musikundervisningen på tilfredsstillende måde, skrev Kühnel i en indberetning — uden at hentyde til Junckers nationale indstilling.

Som andenlærer ansattes L. de Thura. Han fik undervisningen i modersmål, i historie og i geografi. Hans indstilling lå helt på linie med Kühnels. For at sikre sig hans forbliven ved seminariet bad Kühnel i 1863 om gageforhøjelse til ham, idet han skrev, at det måtte betragtes som Thuras fortjeneste, »naar Eleverne forlade Seminariet med saa levende en Kjærlighed til det danske Sprog og saa klart og sundt et Blik paa Fædrelandets Historie og Forhold«. Den senere frimenighedspræst L. B. Poulsen skrev om ham, at han var »den Lærer, der havde mest Indflydelse paa Eleverne og ved sin livlige Maade at fortælle paa gav Seminariet en vis poetisk Glands³⁶¹).«

Endvidere ansattes lærer ved Petri tyske realskole *Hans Hansen Andersen Meier* (1829—1891). Han var lærer søn fra Brendstrup ved Gram, havde været huslærer på Gram, boede hos biskop Tage Müller under sin skoletid i Ribe. Han blev teologisk kandidat 1855 og var derefter lærer i dansk og dansk historie ved Petri skole. Som seminarielærer udøvede han — ifølge L. B. Poulsens oplysning — ved sit jævne, fordringsløse og i høj grad elskelige væsen en gavnlig indflydelse, og hans undervisning gav — skønt ikke inde på det grundtvigske — et »velgørende og oplysende Indtryk«. Han og Hagerup var de af byens lærere, som provst Hjort satte mest pris på. Hagerup satte også stor pris på Meier og savnede ham, da han forlod byen. »Han var en prægtig Mand. Om Tonen i vor Kreds yttrede han, og vist med Rette, at den var stærkt fremtrædende kritiserende.« Meier var »et stille, roligt Menneske, der passede sin Dont og kom Ingen for nær; han gjorde paa overfladiske Iagttagere Indtryk af at være et »skikkeligt« Menneske, men var ligesaa alvorlig og bestemt, naar der handlede om en alvorlig Sag, som han var passiv og lod sig byde Meget i Smaating.«

Meier måtte af helbredshensyn forlade byen. Han blev præst

i Keitum på Sild, hvad provst Hjort fandt var en »stor Acquisition.« 1864 blev han afsat og havde derefter forskellige præstembeder, sidst i Ødis, hvor han døde 1891³⁶²).

Efter Meier ansattes *Julius Nicolai Jensen* (1833—98). Han var en snedkerson fra Hammer i Præsto amt. Han var opdraget hos sin morfader, lærer Julius H. Schou, blev dimitteret fra Jonstrup 1853 med karakteren: meget duelig. Han var lærer på Als til 1858, var derefter lærer ved den Classenske Legatskole i København, hvor han samtidig fulgte det Monrad'ske kursus. Han var, som Hagerup udtrykker det, en af »Monrads Studenter«, der »paa Landets Regning har ligget 3 Aar og hort matematiske, fysiske, naturhistoriske Forelæsninger i København.« 1861 blev han lærer ved Tønder seminarium, fortrinsvis i fagene naturvidenskab og matematik. Samtidig fik han timer ved den nyoprettede realskole i Tønder³⁶³).

Musiklærer blev *L. Jastrau* (f. 1823). Han stammede fra Odense og var en tid musiklærer i Sønderborg. Her redigerede han ugebladet »Den danske Slesviger«. Det var hans hensigt, skrev han ved sin overtagelse af redaktionen, at give en kort fremstilling af, hvad der rørte sig i fædrelandet og i udlandet, »navnlig hvad der har Hensyn til den gode Sags Fremme i vor Provinds, og at bringe de Tegn paa aandeligt Liv, der sees i vor Egn, til et større Publikums Kundskab, Noget, der er saa bydende nødvendigt, ikke blot ligeoverfor den fjendtlige Presse, der ikke bliver kjed af den Paastand, at vi Slesvigere ere Tydskere³⁶⁴«. 1856 blev han sanglærer ved latinskolen i Flensborg, hvor Kühnel vel har lært ham at kende. I sin indstilling af Jastrau skriver Kühnel, at han »er mig personligt bekendt som en Mand, der forener en sjælden musikalsk Dannelse med heldige Gaver til at vejlede Andre«.

Til undervisning i havebrug ansatte man gartner *Carl Theodor Nyegaard* (f. 1820 på Møen), der havde gartnereksamen og i 11 år havde bestyret en planteskole i nærheden af Næstved, så Kühnel mente, han havde både teoretisk og praktisk dygtighed. Tegneundervisningen fik en malermester *M. M. Schmidt* i Tønder. Han stammede fra Møgeltonder, men havde i 1852 fået borgerbrev i Tønder og havde aflagt borgereden på dansk (sproget

var ved denne lejlighed valgfrit³⁰⁵). Gymnastikundervisningen fik politibetjent, tidligere vagtmester *Jens Nielsen Mørup*³⁰⁶).

Skriveundervisningen blev overdraget Cornelius Appel. Der var tale om at knytte ham nærmere til seminariet. Det er ikke klart, om han i så fald skulde have undervist i matematik eller i historie og religion, heller ikke, hvorfor han ikke blev ansat. Var det fordi ministeriet frygtede hans indflydelse på de slesvigske seminarister, eller fordi Kühnel frygtede »den frisindede Grundtvigianer³⁰⁷».« I hvert fald gik det således, at medens Appel i begyndelsen holdt læserne af »Vestslesvigske Tidende« underrettet om begivenheder på seminariet, kom han siden i et modsætningsforhold til Kühnel. Kiær oplyser i 1861, at der var stærk stemning for at afskedige Appel, »ialtfald fra Seminariet; han gaar jo ogsaa og ødelægger de Seminarister, som bo hos ham³⁰⁸».«

Det er rigtigt, at en gruppe seminarister havde deres gang hos Appel, og at Appel øjensynligt åbent drøftede Kühnells kvalifikationer med dem. L. B. Poulsen lod kritikken komme frem på tryk. Poulsen havde tidligere i Hygum holdt til hos folk, der var udgået fra den fynske vækkelse. Hans pietistiske indstilling får ham til at kritisere Kühnells religionsundervisning, fordi den fritager eleverne for »at blive ubehageligt berørt af Guds Rige og belyst af Lyset i det.« Men det er nok Appel, der har inspireret ham til den kritik, der — som et afbleget »Kirkens Gjenmæle« — blev fremført af den unge seminarist mod hans forstander af H. N. Clausens skole: hans undervisning var uden værdi efter kristelig målestok; han forsømte at vise, at livet ikke skal søges »ved at læse Bibelen og faae den forklaret«; han forsømte at vise, at »Guds Riges sande Borgere have kun været der, hvor man har søgt Livet og Lyset ved den rette Livs- og Lys-Kilde, ved Daaben nemlig.«

Nogle af Poulsens kammerater gav ham et kraftigt svar. De udtrykte deres tilfredshed med Kühnel. De frabad sig — med henblik på Poulsen — at blive dannet til »religiøse Hængehoveder, der under Skinhellighedens Maske med foldede Hænder og himmelvendt Blik løbe omkring og skrigte om Verdens Fordærvelse.« De bemærkede — med henblik på Appel — at en af timelærerne »desværre« bidrog sit til at give seminariet karakter »saavel i som udenfor Seminariet³⁰⁹».«

Poulsens artikler gør det klart, at det er på det grundtvigske kirkesyns vægt, at Kühnel blev vejet og fundet for let i kredsen omkring Appel. Derimod er der intet, der tyder på, at Kühnells nationale kurs har stødt Appel. Man skal ikke af Appels særdeles veltilfredse referater af seminariets første fester med Kühnells aggressive taler ane, at de er skrevet af en af klosterpolitikens mænd³⁷⁰).

Lærersættelserne gav seminariet et mere kongerigsk end slesvigske præg. Seminariets sprogpoltiske sigte blev markeret, da det den 7. januar 1858 blev åbnet ved en fest i det største undervisningslokale. Vinduessprosserne var smykket med berømte danske navne og årstal. Frederik 6.'s og Frederik 7.'s navne var forsynet med årstallene 1810 og 1851, altså årstallene for de to reskripter, der var grundlaget for sprogpolitikken. Kühnel erklærede i sin tale: »Fra denne Læreranstalt bør ingen udgaa, som ikke kan udgaa med et dansk Sind og et dansk Hjerte, med Kærlighed til Kongen, Fædrelandet og Fædrenes gamle Sprog.« Seminariets kurs var proklameret.

Eleverne fulgte parolen. De deltog begejstret i de nationale fester — de sang ved Istedløvens afsløring³⁷¹) —, og følte det som deres fremtidsopgave at opdrage skolebørnene til »kristne og ægte danske Mænd.« De så det som deres pligt at sørge for, at »det tydske ikke skjuler sig ved Seminariet i Kroge, hvor man mindst aner det.« De så med mistænksomhed på de elever fra Sydslesvig, der ikke magtede det danske sprog, ja det gik så vidt, at 14 elever protesterede mod, at en bestemt navngiven kammerat, der blev anset for tysksindet, søgte embede i Angel³⁷²).

At der så også fandtes »et tydske Parti af haabefulde Ynglinge fra Flensborg, Angel og Frisen«, er en anden sag. De kan ikke have gjort sig stærkt gældende. Kühnel synes ikke at have opdaget dem³⁷³). Da provst Valentiner efter byens besættelse i 1864 holdt afgangseksamen, meldte der sig kun 3 af de 26—28 elever, der skulde afslutte deres uddannelse³⁷⁴).

Schurmann havde betvivlet, at et slesvigske seminarium kunde blive en »Planteskole for dansk Aand.« Hans tvivl viste sig ugrundet. Seminariet blev en særdeles iøjnefaldende planteskole for dansk national-liberal tankegang. Sprogpolitikken havde på demonstrativ måde fået et nyt kraftigt støttepunkt i Tønder by.

Tidemand var yderst utilfreds med sin stilling. I sommeren 1857 håbede han at få embedet i Broager og samtidig at blive provst for Sønderborg-Aabenraa provsti. Han skrev til Regensburg: »... Mit Ønske er vistnok at være og blive Præst, og det er ikke min Skyld, om jeg ikke er det mere end jeg er, eller rettere har nogen større Menighed end jeg har i Tønder, forsaavidt Flid kan udrette det ...³⁷⁵).«

Mindre utilfreds blev Tidemand ikke, da seminariesagen endelig blev bragt i orden og Kühnel blev det danske seminariums forstander. Seminariets direktion havde hidtil bestået af amtmanden, provsten, byens præster og borgmesteren. Uden at være spurgt skrev Tidemand i marts 1857 til Regensburg, at han vilde finde det passende, om seminariets bestyrelse »ligesom i Kongeriget underlægges Biskop og den respektive Amtmand og Provst«, hvorimod en fuldkommen isolering af seminariet fra den øvrige kirke- og skolebestyrelse forekom ham mindre rigtig³⁷⁶). Senere skrev han, at det vilde være ham ubehageligt, hvis amtmanden kom ind i direktionen og provsten ikke. Hans stilling til det udstrakte provstis skolevæsen og skolelærerne gjorde det ønskeligt for ham at være medlem af bestyrelsen. Det var ham en hjertesag at lære de unge aspiranter til lærerembederne at kende³⁷⁷).

Afgørelsen blev ham en skuffelse. Han fik intet med seminariets ledelse at gøre. Seminariet blev stillet direkte under ministeriet. Direktionen fik kun til opgave — som det er den dag i dag — at forvalte »Provst Petersens Stiftelse«, dvs. bestyrelsen af gården »Gorrismark«, og forvaltningen af dens midler³⁷⁸).

Også på anden måde rykkede Kühnel ind i billedet på en måde, som Tidemand følte som en tilsidesættelse. Den plan, som Dahl i 1855 havde udarbejdet for skolevæsenets nyordning blev sendt til Kühnel til erklæring.

Den 20. november 1857 sendte Kühnel ministeriet et udkast til et nyt regulativ for skolevæsenet i Tønder og skrev samtidig til Regensburg, at planen var tiltrådt af Holm, Dahl og Carstens, så skolekollegiet vilde nok godkende den. Men man burde ikke vente for længe, »thi vel er jeg for Øieblikket sikker paa Car-

stens, men dersom der gaaer for lang Tid hen, og han muligviis blive bearbejdet fra anden Kant, tvivler jeg paa, at han saa beredvillig og ubetinget vil tiltræde Planen³⁷⁰).«

Kühnel går i sit forslag til ministeriet imod det tidligere forslags krav om faglærersystemet, fordi undervisningen i elementarklasserne ikke skal være egentlig fagundervisning, men det overvejende hensyn til opdragelsen kræver hele undervisningen forenet så vidt muligt i een mands hånd. Den foreslåede »Tvangsskole«, som han kalder »Friskolen«, bør efter hans mening optage ikke blot de forsømmelige børn, men børnene af de forældre, der ikke bidrager til skolernes udgifter, fordi det skader undervisningen, at børnene medbringer »saa saare forskjellige sædelige og intellektuelle Forudsætninger.«

Den egentlig radikale ændring i Kühnels forslag er imidlertid det, at han udskiller en særlig drengeskole med 5 to-årige klasser for derved at »hæve Drengeskolen til »en høiere Borger-skole« og derved afhjælpe Savnet af en dansk, paa det høiere Borgerlivs Fornødenheder beregnet Dannelsesanstalt, et Savn, som ikke blot føles her i Tønder, men i hele den dansktalende Deel af Slesvigs Vestkyst og føles saa meget stærkere, som der allerede siden 1853 i Husum bestaaer en saadan Skole for Vestslesvigs tydsktalende Befolkning.«

Samtidig med dette nationale hensyn er det tillige Kühnels hensigt med denne skole, som han kalder »Normalskolen«, at skabe en ovelsesskole for seminariet med seminarieforstanderen som skoleinspektør.

I en særlig paragraf fastsættes, at privatskolerne »skulle, ligesom alle Byens offentlige Skoler, have dansk Underviisnings-sprog³⁸⁰).«

Forslaget gik til erklæring i skolekollegiet, hvis betænkning er dateret 5. januar 1858. Den går ud på, at hvis der af den kongelige kasse kan opnås de fornødne tilskud, kan man tiltræde Kühnels forslag i det væsentlige. Der er dog uenighed om den foreslåede bestemmelse, at alle privatskoler skal være dansksprogede, idet Carstens, Haas og Simonsen holder for, »at den hidtilværende Frihed for Privatskoler til at benytte Tydsk Underviisnings-sprog ogsaa for Fremtiden bør bibeholdes, idet de gaae ud fra, at denne Frihed er hjemlet i de gjældende Bestemmelser

om Sprogenes Ligeberettigelse.« Holm og Dahl kunde slutte sig til udkastets bestemmelse. Altså den i religiøse spørgsmål frihedskære Dahl gik ind for et forbud mod tysktalende privatskoler i Tønder³⁸¹).

Imidlertid var deputeretkollegiet blevet forurologet og indsendte en forestilling til kongen.

De beder sig fritaget for den af Kühnel foreslåede ordning af skolevæsenet, fordi den vil fratage borgerskabet al indflydelse på skolevæsenet og lægge den i hænderne på en mand, der er dem ganske ukendt, men hvis »einseitige extreme Richtung in nationaler Beziehung« er ganske klar. Desuden vil den — i strid med al humanitet og kristelig næstekærlighed — isolere de fattiges børn i en særlig skole.

Samtidig beder de deputerede om tilladelse til at oprette tyske privatskoler. De klager over, at det er kommet så vidt, at mange forældre ikke kan gøre sig forståelige for deres børn i livets højeste og helligste anliggender, i religionen, og de beder om, at det må blive tilladt, at såvel konfirmationsforberedelsen som konfirmationen foregår på begge sprog efter de pågældendes egne ønsker. De beder endelig om, at det må blive indskærpet myndighederne at sørge for en bedre og mere omfattende undervisning i tysk³⁸²).

Medens skolesagen således gik sin gang, skrev Tidemand til Regensburg, at hans ønske om at komme bort er blevet endnu inderligere

»siden det Mistillidsvotum Ministeriet har givet mig ved at tilstille Seminarieforstanderen et Andragende om at komme med Forslag til at ordne Tønder Skolevæsen; skulde det af ham indbragte Forslag, hvilket jeg principielt maa være imod, navnlig forsaavidt det angaaer Visitoriets Unddragelse fra Tilsynet med Skolevæsenet og dettes Bestyrelses Overdragelse til Seminarieforstanderen, gaae igennem, saa kan jeg jo ikke andet end betragte mig som overflødig og unødvendig, og skal ikke undlade at benytte dette Mistillidsvotum til i al Beskedenhed at søge en anden Mark for min Virksomhed, hvor intet ville blive mig givet, som senere skal unddrages mig for at tilfredsstille en enkelts ærgjærrige Ideer. Min Mening vil Ministeriet jo iøvrigt erfare af Visitoriets Erklæring, der vil afgaae saasart jeg kan faa den corrigeret efter at Sagen, der for Tiden beror hos Skolecollegiet, er kommen tilbage til Visitoriet . . .³⁸³».

Det blev dog først efter bispevisitatsen i juli, at Tidemand ind-

sendte kirkevisitatoriets erklæring. I mellemtiden søgte han atter at komme bort fra Tønder. Den 23. februar 1858 rejste han overfor Regenburg det spørgsmål, om han muligvis kunde komme i betragtning som provst i Haderslev provsti, hvis H. P. Kofoed-Hansen forlod embedet³⁸⁴). Den 24. juli nævnte han sit ønske om at få Glostrup sognekald³⁸⁵).

Kort efter kom biskoppen på visitats og med ham har Tidemand vel så drøftet mulighederne for forflyttelse.

Bispevisitatsen — Generalvisitationen, som det hed — fandt sted den 28. og 29. juli. Situationen var altså den, at provsten søgte bort, Dahl havde klaget over biskop Boesens optræden ved forrige visitats, en ny kirkeordning var tiltrængt, og forslaget om en ny skoleordning havde sat sindene stærkt i bevægelse.

Biskop Boesen modtog ved sin ankomst de anordnede skriftlige indberetninger fra byens gejstlige.

»Ikke uden en nedtrykt Følelse« havde Tidemand skrevet sin fremstilling af kirkens tilstand. Vel mener han, at den stadige tilhørerkreds ved hans gudstjenester snarere er i tiltagende end i aftagende. Vel må han også give sine »vel ikke mange, men dog adskillige« konfirmander det vidnesbyrd, at de ved deres flid og lærelyst, andagt og opmærksomhed har gjort timerne kære og uforglemmelige for ham. Men han beklager sig meget over, at han aldrig har lejlighed til at prædike på dansk, skønt han er provst i et provsti, hvor kirke- og skolesproget overvejende er dansk. Hans menighed består kun af »de ikke mange ikke altfor ildesindede tydskdannede Indvaanere, de tydsktalende Embedsmænd og de faae danskdannede, der ikke finde sig tilrette eller opbyggede af den danske Prædiken«. Hans konfirmander kan ikke komme til hans prædikener, medmindre de forstår tysk. Landsognet er ganske udelukket fra dansk altergang ved højmesse-tjenesten. Tidemand kunde ønske at prædike dansk i hvert fald hveranden gang. Han vil dog nødig selv tage initiativet i denne sag, men ønsker, at der ovenfra søges truffet en ordning, hvorved både menighed og præst kan ske sin ret.

Tidemand kan tilsidst oplyse, at der i hospitalskirken hver onsdag prædikeres af byens præster afvekslende i begge sprog, og at nadveren dér to gange årlig ordentligvis uddeles afvekslende i

begge sprog. Kirkebesøg og andagt ved disse gudstjenester »er glædelige«.

Dahls indberetning er ikke mere optimistisk end Tidemands: »Hvad Kirken angaaer, da maa jeg desværre, efter min Erfaring, udtale, at der iblandt Indvaanerne her i Tønder, i det Hele, hersker stor Vankundighed og Vantro, saaat Vorherre Christus vistnok har en forholdsvis kun lille Menighed her i Byen. Hvad forøvrigt Herrens Kirkes Sag for mit Vedkommende angaaer, da tør jeg ydmygt og taknemligt udtale, at den christelige og kirkelige Bevidsthed, saavel som Samfundslivet i Herren, er i en glædelig Fremvæxt, omend Kredsen om mit Vidnesbyrd og min Forvaltning af Vor Herres Sakramenter endnu maa kaldes liden.«

Carstens har et lysere syn på tilstanden. Han mener, at det kirkelige liv i Tønder ikke er ringere, snarere lidt bedre end i de andre kobstæder. På højtiderne er kirkebesøget ved hans gudstjenester talrigt, på de andre søndage vekslende, »i det hele ret godt, dog har det, efter Krigen, taget af.« I landsognets bedehus er det ret godt. Af konfitter har han haft: i 1855: 513, i 1856: 600 og i 1857: 599, skønt han kun sjælden har lejlighed til at uddele sakramentet. »Til Kjærligheds-Gjerninger er man i Almindelighed her meget beredt, især i Kjøbstadens Menighed, ikke alene ved offentlige Leiligheder, f. E. for Brandlidte osv., men, paa mine Embedsvegne, erfarer jeg med Fornøielse, at der skeer ret meget i Stilhed. For Bibel- og Missions sagen ydes der temmelig meget. Jeg dirigerer en Missionsforening der har rigelig 50 faste Medlemmer. Af Provst Walds »Hausfreund« kommer der mere end 20 Exemplarer til Byen, flere holder »Sønntagsboten«, nogle Budstikken, foruden de specielle Missionsblade.«

Blandt skyggesiderne nævner Carstens, at der findes aldeles ukirkelige mennesker, »omendskjønt faa vil gjælde derfor«, og hos mange stor lunkenhed. »Dog er Menigheden i det hele ikke uden religiøs-christelig Aand. Hvad jeg savner og ikke har kunnet tilveiebringe efter Ønske, er: en ret levende Bevidsthed om Kirken.«

Carstens gør opmærksom på, at sprogreskriptet har medført væsentlige forandringer, så der trænges til en ny kirkeordning. Han minder om, at han for to år tilbage har indgivet ansøgning derom, og at landmenighedens forstandere har henvendt sig til

kirkevisitatoriet angående konfirmationen og altergangen. »Vi længes efter lovlige Bestemmelser.«

Det samlede billede af tilstanden kan afrundes med de oplysninger, som biskoppen siden indsendte til ministeriet, og som vel beror på en gennemgang af kirkebøgerne: »Diaconus Carstens har langt de fleste Ministerialia, de fleste Confirmander og Communikanter, Dahl saagodt som ingen med Undtagelse af circa 100 Communikanter, uagtet han forøvrigt har den hele danske Gudstjeneste at besørge.«

Angående skolevæsenet giver Dahl en udførlig indberetning om de foregaaede forandringer indenfor lærerstanden. Han oplyser, at gennem hele skolen med undtagelse af den vestre elementarklasse er der delvis fagundervisning. Siden foreningen af rektorklassen med øvre drengeklasse »er der til de Born, der ønske det, givet i Extratimer Undervisning i Engelsk ved Hagerup, i Mathematik og Physik for Tiden ved Appel.« Han nævner de tre private skoler: Borcherts danske, »der dog kun har liden Fremgang«, Jespersens tyske og frk. Sørensens danske.

Skont Carstens ikke havde del i skolevæsenets bestyrelse uden som medlem af skolekollegiet, »hvilket kun sjælden holder Møder«, havde han dog også et og andet at sige om skolevæsenet. Han understreger i sin indberetning, at skolevæsenet trænger stærkt til en ny organisation, men at han ikke kan stemme fuldkommen overens med de planer, der er indgivet af skolekollegiet og seminarieforstanderen. Han har gennem sin konfirmationsforberedelse konstateret, at skolens tilstand ikke er så god som tidligere. »Konfirmanderne i sidste Aar havde slet ingen Bekjendskab med den forordnede Lærebog af Balslev; kunde ikke engang den lille lutherske Katechismus udenad, — en stor Deel af dem havde svær ved at faae den lært, — de havde ikke lært en eneste Psalme af en Psalmebog, ikkun et Par enkelte »Festpsalmer« og Boisens Sangbog. Derimod vidste de ret god Beskeed i den bibelske Historie. Angaaende dansk Skrivning eller Stil præsterede de uhyre lidt.«

Disse bemærkninger, der tydeligvis har brod mod Dahls grundtvigsk prægede lærerstab, hæftede Boesen sig ved. Han indberettede dem til ministeriet og skrev så iøvrigt om sit eget indtryk fra visitatsen: »Jeg lod Rosendal, der egentlig er Lærer

for Drengeskolens Overklasse catechisere over Confirmationen i dens Forbindelse med Daaben, hvorover han i dens nærværende Tilstand skal yttre sig paa en upassende Maade; han gjorde det uden at lægge nogen synderlig Dygtighed for Dagen med megen Uklarhed, idet han betonedede stærkt det frie Valg og Ophør af al Tvang. Forøvrigt bleve Børnene prøvede i de forskjellige Skoler og Klasser i Religion, Indenadslæsning, Fædrenelandshistorie og Geographie, Arithmetik, Tydsk i begge Overklasser ved Hagerup, Hovedregning m. m., ligesom Skrivebøgerne bleve fremlagte. — I det hele fandt jeg Udfaldet af de aflagte Prøver ret tilfredsstillende, men uden at spore noget fortrinligt i nogen Henseende. Da jeg i øverste Dreng- og Pigeklasse (Lærerne Rosendal og Nielsen) forlangte at høre nogle Bønner, som Børnene havde lært, erklærede begge Lærerne mig, at man ikke havde befattet sig dermed i Skolerne. Kun udmærkede Tychsen sig i sin Elementarklasse ved sine klare og methodiske Spørgsmaal og ved Børnenes store Opmærksomhed og Livlighed. Ogsaa Jespersens Institut med 20 Børn af begge Kjøen, befandtes ret tilfredsstillende, kun saae jeg mig foranlediget til at paalægge ham, at Børnene ogsaa maatte lære at skrive dansk, som jeg savnede.« Borcherts undervisning i hans privatskole med nogle få born af begge køn, var »høist maadelig«.

Det var altså ikke tyskundervisningens problem, der lå i luften. Nu var det ånden fra Møgeltønder, som biskoppen var på vagt overfor, idet han efterprøvede Rosendals »upassende« mening om konfirmationens frihed, og mærkede sig Carstens' klage over den manglende indlæring — og så forresten fremhævede den gamle lærer Tychsen, som Dahl ved forrige visitats havde talt noget nedsættende om.

Tilbage stod Emmerske skole. Det blev det sørgeligste ved den visitats. Carstens indrømmede, at lærer Maasbol var gammel og skolen stod lavt. Der var ikke meget for Boesen at stille op. »Manden er over 60 Aar og skal tidligere have været en dygtig Skolelærer. Jeg lod ham efter Visitatsen komme til mig og opfordrede ham til at søge sin Afsked, hvad han ogsaa har gjort og som er blevet ham tildeelt af det Kongelige Ministerium med Pension¹⁸⁶⁰).«

Der er grund til at tro, at Tidemand ved visitatsen har drøftet

de løbende sager med biskoppen. I hvert fald blev både skolesagen og den nye kirkeordning taget op.

Den 13. august indsendte kirkevisitatoriet sin indstilling i skolesagen til ministeriet.

Visitatoriet tager stærkt afstand fra Kühnells forslag. Man kan ikke gå med til, at noget af tilsynet skal unddrages den autoritet — kirkevisitatoriet —, som provstiets hele skolevæsen er underlagt. Man benytter lejligheden til — som tidligere — at beklage sig over uklarheden i forholdet til de lokale skoleautoriteter, og udtaler det ønske, »at Forholdet maatte blive endelig bestemt imellem Kirkevisitatoriet og de locale Autoriteter, under hvilke Skolevæsenet sorterer«. Visitatoriet håber, at den Selvfornægtelse, hvormed samme i en Række af Aar har fundet sig i at være Overbestyrelse efter Loven uden derfor at kunne gribe ordnende ind, hvor det kunde synes ønskeligt, tør tale tilstrækkeligt for, at ikke Lyst til at usurpere større Myndighed, men kun et levende Ønske om, at denne for alle Parters Skyld maatte finde sin bestemte Begrænsning, er det Bestemmende for os.«

Visitatoriet finder det også ganske forkasteligt, at gøre »den højere Borgerskole« — den af Kühnel foreslåede »Normalskole« — til øvelsesskole for seminariet med seminarieforstanderen som skoleinspektør. Man kan i det hele ikke bifalde denne »Stræben efter at ordne Byen Tønders Skolevæsen saaledes, at en Deel af samme ved den forestående Ordning ikke maa blive Byen Tønders Skolevæsen, men det kongelige Skolelærerseminariums Skolevæsen, hvortil Byen Tønder har at bidrage en vis Sum aarlig.« Man finder det overhovedet misforstået, at den højere borgerskole skal anvendes som øvelsesskole. Seminariet skal ikke gøre læreren til »et Slags, om man saa tør sige, Realstudent eller til Lærer for højere Borgerskoler, men til Almueskolelærer.« Det maa derfor være rimeligere at benytte børn, der enten ved deres evner eller kundskaber tør antages at fordrere mere anstrengelse fra lærerens side til undervisningsøvelserne.

Grev Reventlow går imod Kühnells forslag om, at eventuelle privatskoler skal være dansksprogede. Han finder det ikke stemmende med »den lovlige Frihed, der stedse er bleven indrømmet den private Underviisning«. Provst Tidemand derimod følger Holms og Dahls indstilling, endda med den tilføjelse, at hvor der

holdes huslærer eller -- lærerinde, skal det pålægges vedkommende at undervise i religion på dansk og desuden give 4 ugentlige timer i dansk.

I anledning af de deputeredes forestilling til kongen udtaler visitatoriet sig for dansk konfirmationsforberedelse, men amtmanden med den tilføjelse, at ved konfirmationshandlingen som en kirkelig handling skal sproget være valgfrit.

Den indsendte klage over tyskundervisningen giver amtmanden anledning til at bemærke, at byens lærere ikke formår at undervise i tysk på tilfredsstillende måde, og han foreslår en særlig lærer i tysk ansat³⁵⁷).

Meget står at læse mellem linierne i denne indstilling. Amtmand og provst er enige om, at Dahl som skoleinspektør handler alt for egenmægtigt, og at Kühnel nu truer med at tiltage sig for megen indflydelse. Men uenige er de forsåvidt, som Reventlow går imod og Tidemand går ind for en kraftig sprogpolitik.

Også spørgsmålet om den nye kirkeordning blev taget op efter visitatsen. Dahl foreslog, at han på de søndage, hvor Carstens skulde have konfirmation, kunde nøjes med at holde en kort indledende prædiken og så derefter overlade Carstens at fortsætte gudstjenesten og udføre konfirmationshandlingen. Det afviste Carstens: »Det Forsøg vi hermed engang have gjort³⁵⁸), fraaader aldeles at tage Tilflugt til denne Udvei.«

I oktober 1858 trængte Carstens på overfor visitatoriet for at få en snarlig ordning. Mange bliver borte fra nadveren, hævder han, når de hører, at den skal uddeles lige efter skriftemålet og ikke ved en rigtig gudstjeneste, eller på en hverdag eller af Tidemand. »I to Aar plages jeg ideligen saaledes. Derfor, hoie Foresatte, beder jeg: Hjælp! !«.

Tidemand var selv utålmodig, men hans erklæring blev dog først indsendt til ministeriet hen i marts 1859. Det blev begrundet med, at man havde ventet, at Dahl skulde blive forflyttet.

Tidemand's forslag går ud på, at Dahl afgiver nogle danske højmesse-tjenester til Tidemand, og at denne afgiver et tilsvarende antal tyske højmesse-tjenester til Carstens, endvidere at Tidemand afgiver nogle højmesse-tjenester til Carstens »i den Tid, hvor Landmenigheden plejer at søge Herrens Bord«, mod at Carstens overlader ham et tilsvarende antal tyske gudstjenester. Hoved-

præst og diakon kan altererende holde konfirmation søndag og onsdag.

Biskop Boesen støttede i det væsentlige Tidemands forslag. Men iøvrigt kom sagen ikke videre. Den besværlige Dahl skabte nye problemer³⁸⁰).

Kirkevisitoriet blev i efteråret 1858 udsat for angreb i »Vestslesvigsk Tidende« i anledning af besættelsen af de bedre aflagte degne- og skolelærerembeder i amtet. Det blev påstået, at disse embeder blev besat med personer, der enten var kompromitterede eller tvetydige i national henseende, medens »pålidelige nationaldanske Mænd hensidde i Embeder, hvor de neppe have det tørre Brød, og lader dem Valget imellem at sulte af Hengivenhed for deres Fædreland eller, saa snart Leilighed gives, at ty til Kongeriget.« Man gjorde opmærksom på, at Hostrup degneembede snart vilde blive ledigt. Man hævdede, at grev Reventlow havde ansvaret for den uheldige kurs, og opfordrede Tidemand til at ignorere greven i alle politiske og nationale spørgsmål og — hvis han ikke fik ministeriets understøttelse — da at ofre sit embede for sin overbevisning og sit fædreland³⁸⁰).

Der fulgte en række indlæg for og imod indsenderen. Tidemand skrev, medens denne avisdebat stod på, til Regensburg:

»... Vore tonderiske Skolelærere have da havt travlt med deres lognagtige Insinuationer og Bagvaskelser i Vestslesvigske Tidende, hvilke da ogsaa allerede have fundet deres Giendrivelse af mig ubekjendte Forfattere. Det er en sorgelig Forfaining her med disse Folk; de giøre sandelig ikke meget godt. Jeg behøver jo vel ikke at forsikkre Deres Hoivelbaarenhed om, at det hele Inserat [?] er et Væv af Usandhed, foranlediget ved Misundelse eller Frygt for at Hostrups fede Degnekald skulde undslippe en eller anden Client af den Clique³⁸¹).«

Dahls lærerstab havde altså atter forbitret tilværelsen for Tidemand.

Under alt dette søgte Tidemand bort. Umiddelbart efter visitationen, den 4. august, havde han indgivet ansøgning om embedet i Glostrup. Den blev videresendt af biskop Boesen, der anbefalede Tidemand som en »tro, paalidelig og nidkjær Embedsmand«, og af Regensburg, der anbefalede ham som »en særdeles dygtig, nidkjær og samvittighedsfuld Geistlig — særdeles fortjent til Befordring«. Men Tidemand fik dog ikke embedet³⁸²).

I sin nytårshilsen til Regenburg skriver han, at han er så træt af sin gerning, at han end ikke har lyst eller kraft til at tænke sig et sted, hvor han kan finde hvile. Han klager over »denne Kamp og Strid, som ved hvert nyt Dagskifte kaldes paany til-live³⁰³).«

Den 18. januar 1859 søgte Tidemand Lyderslev og Frøslev på Sjælland, og den 2. april søgte han Søllerød³⁰⁴). I anledning af den sidste ansøgning skriver han til Regenburg, at forholdene i Tønder gør det til pligt for ham at søge »enhver passende Befordring.« Han miskender ikke, hvad der er gjort for ham, »skjont jeg jo ikke kan nægte, at der kunde og burde være gjort endeel mere for mig, for at lette min Stilling og gjøre den i det mindste taalelig.« Han har ikke »tabt Interessen for Sagen«, men »lider altfor meget ved at være her«, og det forekommer ham, »at det Slags Prøvelser, jeg her hemsøges med, mindre ere vor Herres end Menneskers Prøvelser³⁰⁵).«

Få dage efter skulde Dahl bebyrde ham med nye prøvelser.

Først nåede Dahl dog at skille sig af med den forbundsfælle, han fejlagtigt havde troet at finde i Borchert.

Den 6. april 1859 indberettede han til skolepatronatet, at han ved sit tilsyn i Borcherts privatskole havde konstateret, at Borchert var mindre duelig som lærer og ikke overholdt de stillede betingelser. Børnene blev tiltalt på tysk, og de talte tysk indbyrdes. Ved visitatsen 1858 var der en dreng, der ikke kendte trosartiklerne uden på tysk. Timetabellen blev ikke overholdt — Borchert kendte den ikke engang. Børnene læste og skrev tysk i timer, der var afsatte til andre fag. Dahl mente, at øvrigheden burde skride ind og lukke skolen.

Dette skete da også. Den 9. april 1859 tilbagekaldtes tilladelsen til Borcherts privatskole. Dens virksomhed skulde ophøre fra 1. maj.

Denne optræden i sprogreskripterens ånd har formodentlig været en af Dahls sidste embedshandlinger som skoleinspektør³⁰⁶).

SAGEN MOD DAHL I ANLEDNING AF HANS UDTALELSER
OM CARSTENS' KONFIRMATION

April 1859 - februar 1861

Den 13. april 1859 havde Carstens konfirmation. Under overhøringen forlod organist Jastrau og kantor Jørgen Nielsen kirken. De forregnede sig med tiden og kom ikke rettidigt tilbage. Man måtte fortsætte gudstjenesten uden dem.

Episoden vakte forargelse, såmeget mere som Jastrau og Nielsen tilhørte byens danske fløj, Carstens den tyske.

Dagen efter indeholdt byens ugeblad et indlæg, skrevet på tysk, undertegnet »Mehrere Bürger«. Det er en forespørgsel til myndighederne, hvorvidt det er tilladt kirkens tjenere at forlade kirken under prædikenen og derved forsømme deres pligter og foranledige en forstyrrelse, der grænser til forhånelse³⁰⁷).

Samme Dag kom episoden på tale mellem Dahl, Rosendal, Nielsen og Hagerup under den offentlige eksamen i en af skolerne. Den flotte måde, hvorpå kantor Nielsen omtalte sin pligtforsømmelse, fik Hagerup til at bemærke, at det dog »mildest talt var uheldigt«, at noget sådant var passeret. Dahl svarede, at vist var det uheldigt, men man måtte gøre sig klart, at uheldet egentlig bestod deri, at hverken Jastrau eller Nielsen kunde have respekt for den handling, der blev foretaget. Han sagde det så højt, at bornene kunde høre det. Hagerup tyssede derfor på ham. Men Dahl vendte sig til børnene og sagde, »at de gjerne maatte høre og hjemme fortælle, at den danske Præst havde sagt, at den Handling, hvorom Talen var, var et Skuespil, en Comedie, naar man tænkte paa, at den Mand, der foretog den, ikke undsaae sig ved i sine Ligtaler i Flæng at prise Alle salige tværtimod Guds rene klare Ord. Vi bleve tiltalte og straffede, naar vi forandrede det Mindste ved Kongens Lov, men Guds Lov og Ord kunde ustraffet forandres saa meget det skulde være uden Ansvar.«

Efter dette gik tre af børnenes fædre til Dahl for at beklage sig. Hagerup vil vide, at de kom »wühlende« til ham. Men han tog roligt imod dem, talte længe med dem, og de forlod ham stærkt bevægede. Dahl gav dem et trykt eksemplar af Leys erklæring om konfirmationen fra 1857. Da der blev efterspørgsel efter er-

klæringen hos boghandleren, overlod Dahl ham nogle eksemplarer til gratis uddeling.

Amtmanden gik til Tidemand, der ikke så sig i stand til at fatte nogen beslutning. Amtmanden indberettede sagen til ministeriet med anmodning om, at der snarest blev gjort en ende på den forargelse og forstyrrelse, der blev anrettet ved pastor Dahls og flere skolelæreres (dvs. Appel og Rosendal) formentlig uforvarlige fremgangsmåde, for at forebygge stor forvirring og megen ulykke, hvis følger ikke lod sig overskue.

Tør man tro borgmester Holm, så har Tidemands position ikke været stærk nok, til at han kunde træde kraftigt op mod Dahl. Holm skriver den 25. maj til Regensburg i anledning af sagen. Han hører ikke til Dahls »blinde Tilhængere og Beundrere.« Han kender Dahls pirrelighed og »Tilbøielighed til ved enhver Leilighed at gaa til Yderligheder.« Han indrømmer, at Tidemand kan have berettiget grund til at ønske Dahl fjernet. Men han protesterer bestemt mod amtmandens påstand overfor ministeriet, at Dahls præstelige virksomhed i byen vækker forargelse og skandale. »Dette er saa langt fra Tilfældet, at Dahl uimodsigeligt er den af de herværende Præster, der afseet fra Politik nyder størst Anseelse og Agtelse blandt Befolkningen, saavel for hans i enhver Henseende pletfri Vandel, som for den ægte christelige Tro, den han med ualmindelige Gaver bekjender, og det er tilvisse et Udtryk af den almindelige Stemning i saa Henseende, naar det forleden af en Borger blev yttret, at hvis Dahl ikke var dansk, vilde de 2 andre Præster blive aldeles overflødige.« Holm tilføjer, at hvis Dahl fjernes og Tidemand overtager den danske præsts funktioner, vil ikke få familier afsondre sig fra menigheden og benytte omegnens præster. »Jeg for mit Vedkommende vilde idetmindste aldrig kunne bekvemme mig til at lade Provsten forrette nogen kirkelig Handling for mig og min Familie og det er mig bekjendt, at der ere Andre, der tænke ligesom jeg.« Han erklærer til sidst, »at der, hvis Dahl fjernes og Tidemand bliver dansk Præst, vil afstedkommes megen Forstyrrelse i de herværende kirkelige Forhold³⁰⁹).«

Imidlertid tog nu også biskop Boesen affære, foranlediget ved, at provst Carstens sendte ham en pjece: »Von der kirchlichen Confirmation und für dieselbe³⁰⁹).« Med sin solide teologiske

ballast førte Carstens i denne pjece et sagligt og værdigt forsvar for konfirmationen, og i fortalen omtalte han kort — uden skarpe udfald — hvad der var sket i forbindelse med hans sidste konfirmation.

Biskoppen sendte den 19. juni denne pjece til ministeriet med en skrivelse, hvori han anmodede om en undersøgelse af sagen og eventuelt en suspension af Dahl. Han slutter skrivelsen:

»Kun maatte det være mig tilladt endnu at tilfoie, at jeg anseer det for aldeles nødvendigt, at der jo for jo heller sættes Grændser for Pastor Dahls vedvarende Misbrug af det ham tildeelte Embede som Præst i Landets Kirke, da det umucligt kan tilstedes, at han selv fra Prædikestolen hensynslos vedbliver uden at ville afstaae derfra at angribe Landets kirkelige Love og Indretninger, og derved bringe Menigheden og vel Flere end den i Uro og Forvirring, ikke at tale om de Følger, der ikke vilde udeblive af, naar denne unge Mand, der synes at være greben af Fanatisme, kunde upaaagtet hæve sig over alt Hensyn til de vel alvorlige, men jeg tor sig det, derhos broderlige og venlige Formaninger, der ere blevne ham givne, først af hans Provst og dernæst af hans Biskop, i den Grad at han endog ved første Leilighed derefter ikke engang troer at burde undsee sig ved offentlig ligesom at desavouere dem fra Prædikestolen.

Ved Siden deraf bor jeg ikke tilbageholde, at jeg ved min Nærværelse i Tønder sidstafvigte 1 og 2 August er kommen til den Overbeviisning, at Forholdene i Tønder i Henseende til Kirke og Skole næppe ville stille sig fredeligere eller blive bedre, saa længe Pastor Dahl er der, især under den ophidsede og fanatiske Stemning, der for nærværende Tid har grebet denne mørke og uboelige Charakter, og under det spændte Forhold, hvori han har sat sig navnlig til den const. Provst Tidemand, der efter mit skjønnende udfører sit Embede med Samvittighedsfuldhed og Nidkjerhed, men som maa, da han ikke er istand til at foie Pastor Dahl i Alt, taale meget, og ved de der destoværre stedfindende Partier iblandt de Trosindede indbyrdes synes snarere at udvise for megen Eftergivenhed end det Modsatte, vel nærmest af Frygt for at blive fremstillet enten offentlig, som allerede oftere er skeet og som man horer af 2de Skolelærere i Tønder, eller hemmelig som lunken og uvirksom i sin Gjerning.

Da jeg imidlertid tilfulde anerkjender Pastor Dahls tidligere Fortjenester af Sprogreformens Gjennemforelse i Tønder, saa tor jeg udtale det Ønske, at der ved Siden af den fornødne Indskriden imod hans fordærlige Fremfærd tages Hensyn til, hvad han har udrettet for at fremme Regjeringens Hensigter og Villie.«

En dobbelt aktion var sat i gang mod Dahl. Biskoppen krævede såvel af hensyn til Carstens som for den betrængte Tidemand's skyld en undersøgelse af Dahls forhold og eventuelt hans

suspension, dog med tilbørlig hensyntagen til Dahls fortjenester ved sprogreskriptets gennemførelse. Boesen tænker sig formentlig den forflyttelse, som såvel Dahl som hans foresatte længe havde ønsket. Amtmanden som medlem af kirkevisitatoriet krævede blot rent summarisk, at der blev gjort ende på den forstyrrelse, som blev anrettet af Dahl og, som han bemærkede, også af lærerne. For begge parter drejede det sig ikke blot om den aktuelle begivenhed, kritikken mod Carstens. Det var på længere sigt, man fandt situationen utålelig.

Foreløbig blev der af ministeriet gennem kirkevisitatoriet afæsket Dahl en erklæring.

Dahl lod sig ikke rokke. I sin erklæring til kirkevisitatoriet fastholder han med Kierkegaardsk konsekvens, at det er en kristens pligt »paa den paa een Gang med Sandhed stemmende og bevidst for Sandhed virksomste, om end maaskee for hans eget timelige Vel farligste Maade, i Tide og i Utide at vidne om Christus og hans rene Lære, hvor denne sees at anfægtes og Ligegyldighed og Sløvhed i christelig og kirkelig Henseende at tage Overhaand.« Han beskylder Carstens for ved en begravelse at have erklæret »et vitterligt i fremragende Betydning fortabt og i og af sin Synd bortdød Menneske« for salig, samt for at konfirmere, give afløsning til og tage til alters »ligefrem Fjollede, der ikke engang kunne i mindste Maade lære at læse indeni.«

Om den trykte konfirmationserklæring påstår han noget sofistisk, at den er affattet på kongerigsk grund (enklaverne) og sigter på den danske folkekirke og ikke på slesvigske forhold.

Som i 1855 hævder han, at det kun er hans hensigt at udbrede oplysning, for at folket kan blive modent til en forandret lovgivning. Han kan med en vis virkning henvise til Grundtvigs og P. A. Fengers stærke angreb på konfirmationen.

Endelig oplyser han, at han gennem sin optræden er kommet i et bedre forhold til flere af byens tyske borgere, og at hans optræden var »til Gavn og Velsignelse og det ikke alene for Kirkens men ogsaa for Fædrelandets Sag i Tønder.«

Denne erklæring blev indsendt med kirkevisitatoriets ledsagende bemærkninger.

Amtmanden hævdede: 1. Ifølge en forordning af 1646⁴⁰⁰) skulde Dahl have fremført eventuelle klager over en kollega overfor

provsten og ikke udlevere hans embedshandlinger til offentlig kritik og latter og forargelse. 2. Når Dahl påstår, at den trykte erklæring om konfirmationen kun tager sigte på kongerigske forhold, beror det på hårkloveri og udflugter. Når man kritiserer konfirmationen i kongeriget, kritiserer man den også i hertugdømmerne. 3. Dahl prædiker kun for en forsamling, der ikke overstiger 20 personer. Amtmanden betvivler ikke, at Dahl er en god og samvittighedsfuld sjælesørger for dem, der står ham nær, men som præst og sjælesørger for Tønder menighed har han efter amtmandens mening virket så godt som intet. Det er muligt, at han kan vinde nogle proselytter, og at ideerne om en fri kirkelig forfatning, skolens emancipation fra kirken o. desl. i Tønder som overalt vil vinde tilhængere. Men det vil nok vise sig, at de, der går ind på Dahls tanker, forfølger andre formål, end han tænker, nemlig at befries for skoletvangen eller at emanciperes fra sognebåndet og de dermed i forbindelse stående institutioner. Befolkningens overvejende masse er sikkert afgjort mod Dahls anskuelser. Man kan kun beklage, at Dahl, som vistnok ikke mangler iver og interesse for kristendommen og sin præstelige gerning, kan lade sig skuffe og vildlede på denne måde, hvad der forøvrigt er en følge af hans eksalterede mening og af det gejstlige hovmod, hvorpå han så ofte har givet beklagelige prøver. Amtmanden andrager på, at der træffes foranstaltninger til at gøre en ende på den forstyrrelse og forargelse, der i Tønder menighed og i den slesvigske kirke forvoldes ved Dahls mod den kirkelige lære og den kirkelige orden stridende handle måde.

Provst Tidemands udtalelse er mere afdæmpet. Han indrømmer, at selv om et vidnesbyrd synes at stå i modstrid med bestående love, bør regeringen kunne drage sig det til nytte, hvis det fortjener at påagtes. Med hensyn til de enkelte punkter erklærer Tidemand: 1. Han kan ikke fordømme Dahls udtalelser til lærerne, medmindre det er bevist, at de er i strid med sandheden. 2. Han beklager Dahls forbeholdenhed, at han ikke åbent beklender, at han ikke sigter til slesvigske forhold, idet konfirmationen ikke er en tvangssag i Slesvig. 3. Da ingen har henvendt sig til Tidemand i anledning af sagen, kan han ikke tale om forargelse. Til velsignelse har han intet sporet, for han kan ikke afgøre, hvorvidt den ild, der enkelte steder er blevet tændt, er

tændt med gløden fra herrens alter eller ikke. Han frygter dog, at meget bliver taget for hellig begejstring, som ikke er det. Han konkluderer derhen, at det er såre nødvendigt, at der engang ved en forflyttelse af Dahl åbnes lejlighed til en fredelig og rolig udvikling af de kirkelige forhold i Tønder. Men han kan ikke anse det foreliggende forhold, sålænge intet videre er oplyst, for tilstrækkeligt til derpå at begrunde en entledigelse, der kun vilde i øjeblikket give anledning til ny forvirring.

Den 6. juli overdrog ministeriet det derefter til biskoppens skøn, om han i henhold til §§ 4 og 12 i instruktionen for generalsuperintendenten af 14/12 1739¹⁰¹) vilde finde det rigtigt at suspendere Dahl fra sit embede.

Biskoppen fandt dette rigtigt. Den 6. august pålagde han Tidemand at meddele Dahl hans suspension, idet han henviste til Dahls erklæring af 1855 og til, at han ved skoleeksamen den 14. april i læreres og skoleungdommens nærværelse, så hans udladelser var blevet udbredt i menigheden, havde lastet og forhånet Carstens' embedshandlinger og virksomhed på en sådan måde, at det ikke kunde andet end afstedkomme forargelse og forvirring i menigheden, og endvidere havde til borgere i Tønder udbredt en erklæring om konfirmationen, der i de hårdeste og mest nedværdigende udtryk angriber konfirmationen på en måde, så den måtte finde anvendelse på forholdene særlig i Tønder, selv om Dahl nu vil have den anvendt på forholdene i kongeriget.

Samtidig tilkendegav Boesen overfor ministeriet, at han i og for sig gerne vilde følge provst Tidemands mildere henstilling, men da Dahl har handlet i strid med sin tidligere erklæring, kan det forventes, at han »altid vil have Tvetydigheder og Udflugter paa rede Haand og søge at skuffe sig selv og andre med hvad han kalder en Færd i Lyset af Jesu Christi samt hans Vidners Forhold til Sandheden og Verden og uden videre tro, at han dermed kan kaste alt tilside som vil være af en anden Mening.« Viser man overbærenhed vil det blot blive værre. Man må derfor gøre ende på Dahls agitationer og vilkårligheder for at forstyrrelsen og forvirringen kan ophøre i Tønder. Dahls adfærd kan få farlige følger i »den nærværende bevægede Tid.« Han henstiller derfor til ministeriet, at opfordre Dahl til at søge sin afsked eller, hvis han ikke vilde det, da at give ham den.

Den 20. august skrev ministeriet til kirkevisitatoriet, at da Dahl ved sin optræden havde lagt en adfærd for dagen, som måtte anses for uforenelig med hans stilling som den af kongen beskikkede tjener for landets kirke, måtte det anses for en nødvendighed, at han blev fjernet fra sit embede. Af hensyn til Dahl måtte man dog anse det for ønskeligt, at han efter nærmere overvejelse selv kunde komme til den overbevisning, at hans fremgangsmåde var i strid med hans embedsstilling, og derfor selv vilde føle sig foranlediget til at søge sin afsked. Man overdrog visitatoriet at opfordre Dahl til at indgive sin afskedsbegæring og samtidig tilkendegive ham, at hvis han ikke fulgte denne opfordring, vilde ministeriet ikke kunne undlade at andrage på hans entledigelse.

Sagen blev på dette tidspunkt udnyttet både af grev Reventlows politiske modstandere og af Dahls kirkelige meningsfæller.

»Dannevirke« plejede ikke at tage grundtvigske præster i forsvaret. Men det udnyttede sagen for at få ram på grev Reventlow. Med en indledende hentydning til »den fameuse Barselhistorie« beskyldte man grev Reventlow for at »have bragt denne Sag i Bevægelse« ved sit angiveri overfor ministeriet. »Vi misunde sandelig ikke Grev Reventlow hans, som vi ikke tvivle om, inderlige Glæde over, at han endelig har naaet dette Maal, og at han anden Gang har havt Magt til at faae Kongens troe og nidkjære Embedsmænd suspenderede (man erindre Cancelliraad Kiær), men at netop denne Embedsmand, hvis Ansættelse uimodsigelig var Tillischs største og uopretteligste Misgreb, og hvis hele Færd er Regeringen og det danske Folk noksom bekjendt, endnu har kunnet gennemføre Sligt, er tillige et sørgeligt Tidernes Tegn.« Iøvrigt tilføjer bladet den bemærkning, at det er afgjort, at hvad der end må kunne forekastes Dahl, så vil hans danske menighed i ham dybt savne »en begavet Taler og en yndet Sjælesørger«, hvor kort så hans suspension vil vare⁴⁰²).

Samtidig skrev Sigfr. Ley en artikel om sagen i »Dansk Kirketidende«. Han oplyser, at Dahl har »samlet en lille Dansk Menighed om sig, som man skulde undres over at finde i saa fortydsket en By som Tønder.« Han refererer episoden, hvor kantor og organist, »som begge hører til den danske Vennekreds« udeblev, fortæller, hvad Dahl sagde i skolen, og tilføjer, at de tre borgere,

der kom til Dahl og som han gav den trykte erklæring om konfirmationen, var kommet »med fjendtlig Følelse« til Dahl, men »gav Sandheden Ære, da de var gået fra ham.« Videre beretter han, at grev Reventlow indgav en klage til ministeriet, der var »fuld af Confirmations-Følelse.« Han omtaler Carstens' pjece: »Det er et Stykke Arbeide, som, saavidt jeg veed, endnu ingen Dansk Præst har vovet sig til, i vore Dage at forsvare Statskirkens Confirmation. Men paa Tydsk lader sig meget gjøre . . .« Men »det er nu fra den Folkelige, fra den reen Danske Naturside, jeg tror Redningen skal komme, Thi han, som slog ærlig ved Frederis og Frederiksstad, vil ikke, naar han faar Øinene op, staa uærlig i Kirken«. Han slutter med at profetere: »Gud kan af Smaafolk skabe Helte, ja Guder, der som Tyr i Sønderjylland med funklende Blik lægger Haanden i Statskirkens Ulve-Gab!¹⁰³⁾«.«

Inspireret af denne kraftige opfordring til at tage kampen op mod statskirkens ulv, som Appel og andre af Dahls meningsfæller formodentlig i mundtlige samtaler har istemt af fuldt hjerte, indgav — og offentliggjorde — Dahl sin »afskedsbegæring«. Den er dateret 6. september 1859, og offentliggjort i »Vestslesvigsk Tidende« 7. september¹⁰⁴⁾.

Den er stilet til kongen og af udfordrende indhold: Det har været hans tro, at når staten beskikker og lønner præster under navn af *kristne* præster, måtte det være den første fordring, at de frygter Gud mere end mennesker og derfor »hensynsløst vidne om, hvad de af Guds Ord fortrøstede sig til at bevise var fordærveligt for Guds Rige. Dette har jeg gjort.« Hvis kongen stiller andre fordringer til sine præster og »ikke vil taale et hensynsløst Vidnesbyrd om Guds Rige som det ene Fornødne og altsaa ikke vil tillade, at de i og med Tiden foranderlige og forandrede Kirkelove prøves og bedømmes i Guds evige Sandheds Lys«, så må han søge om sin afsked. Men hvis kongen finder det i samfundets interesse, »at Guds Ords Tjenere ubetinget have det ene Fornødne for Øie i deres Vidnesbyrd«, beder han om, at suspensionen hæves.

Dette »ultimatum« var det eneste, der kom ud af Leys drabelige profeti om Tyrns kamp mod ulven. Sagen udviklede sig, så den

kun bragte den sygdomsramte Dahl bitre dage i hans sidste leveår.

Dahls brev til kongen bestyrkede ministeriet i den opfattelse, at det var nødvendigt at få Dahl fjernet fra sit embede. I forestillingen til kongen rekapituleredes hele sagen og indstilledes Dahl til afskedigelse, idet ministeriet bestemt afviste den insinuation, at Dahls afskedigelse måtte betragtes som et tegn på, at staten vil tvinge kirkens tjenere til at frygte mennesker mere end Gud eller overhovedet pålægge dem utilbørlige bånd. Da Dahl ikke havde søgt om pension, forbeholdt man sig at udtale sig nærmere om, hvorvidt man burde skaffe ham en pension.

Koncepten til denne forestilling til kongen har fået påtegningen: Ikke afgaaet.

Det var kommet til ministeriets kundskab, at Dahl stod i den formening, at han var afskåret fra at få sagen til domstolenes afgørelse. I slutningen af november 1859⁴⁰⁵⁾ bad man derfor kirkevisitatoriet om at forespørge hos Dahl, om han ønskede sagen undergivet domstolenes påkendelse. Dahl erklærede 2/12, at det stadig var hans ønske. Ministeriet sendte derefter sagens akter til oversagføreren for hertugdømmet Slesvig, justitsråd Schmidt v. Leda, og overdrog ham at foretage det videre fornødne i sagen⁴⁰⁶⁾.

Samtidig meddelte man kirkevisitatoriet, at man vilde imødekomme Dahls ønske, skønt ministeriet fremdeles var af den anskuelse, at en afgørelse ad administrativ vej vilde have været heldigere, »ikke alene for Menigheden, idet derved de Ulemper, der følge af Forhørs Optagelse og af at Sagen vil henstaae uafgjort i længere Tid, vilde undgaaes, men ogsaa for Pastor Dahl selv, forsaavidt derved efter Ministeriets Formening en mildere Afgørelse af Sagen vilde kunne være opnaaet, og skjøndt Ministeriet med Visitatoriet er fuldkommen enig i, at der Intet er til Hinder for, at en geistlig Embedsmand indstilles til Entledigelse af H. M. Kongen.« Man bad visitatoriet meddele dette til Dahl, samt lade ham vide, at man ikke kunde imødekomme hans ønske om, at suspensionen blev hævet, indtil sagen var afgjort. Endelig anmodede man — under henvisning til en forordning vedrørende tilsynet med skolelærernes forhold og kirkevisitatoriets ret til at anstille undersøgelser vedrørende deres forhold⁴⁰⁷⁾ — visitatoriet

om overfor elementarlærer Appel og hjælpelærer Rosendal at anstille undersøgelse, idet de ligeledes havde gjort sig skyldige i angreb på konfirmationen.

To sager var altså rejst. Kirkevisitatoriet skulde undersøge de to læreres forhold, oversagføreren skulde tage sig af Dahls anliggende.

Af nogle papirer i kirkevisitatoriets arkiv kan man se, at kirkevisitatoriet allerede havde ladet skolepatronatet undersøge lærernes forhold til konfirmationen lige efter episoden omkring Carstens' konfirmation, og at det nu atter lod deres forhold undersøge på foranledning af ministeriets skrivelse af november 1859. Det fremgår ikke af papirerne, hvorledes denne sag endte.

Rosendal blev beskyldt for i 1858 at have sagt i skolen, at Carstens skulde holde »Komødie i Kirken, eller saakaldt Confirmation.« I 1859 skulde han have sagt til konfirmanderne: I skal nu snart hen og brænde en stor Løgn af. Man besværede sig over, at han skulde have formanet bornene til dristig at sige nej, hvis de ved konfirmationen ikke med god samvittighed kunde aflægge loftet. Det havde også vakt forargelse, at han havde oplyst bornene om, at de små børn ikke kommer fra mølledammen eller med storken, men at de ernæres i moderens liv. Endelig påstod man, at han havde talt om politik »und andere fremdartige Sachen.«

Rosendal skriver i sit svar, at han tror ikke, han har brugt udtrykket »brænde en stor Løgn af«, men indrømmer iøvrigt, at han måske nok har brugt ordet løgn, »navnlig når den Paa-gjældende ikke paa Grund af Hjertets fri Valg og i sand Kristentro, men af Hensyn til Sædvane eller anden ydre tvingende Omstændighed lod sig konfirmere.« Han har så meget mere følt sig forpligtet til at fremhæve det usande heri, som »det er en bekendt Sag, at Confirmanterne her i Byen sædvanlig feire deres Confirmationsdag ved et Sviregilde, ligesom det er blevet mig berettet, at flere af Confirmanterne have drevet Spot med Nadveren, som nydes umiddelbart ovenpaa Confirmationen«. Men iøvrigt mener han at have begrundet formodning om, at de beskyldninger, der rettes mod ham »nærmere maa betragtes som fremgaaede af politisk Fanatisme end af Kjærlighed til Sandheden; thi det er her en kun altfor velbekjendt Sag, at Byens

politisk ildesindede og i national Henseende vildledte Borgere staa paa Vagt ligeoverfor Skolens Lærere for at kunne gribe enhver Leilighed til at anklage disse for deres Foresatte, i hvilken Henseende Anklagerne pleie at omgaas Sandheden paa en temmelig letfærdig Maade.«

Også Appel har man afkrævet en erklæring. Der findes et selvbevidst svar fra ham, hvori han — med tydelig adresse til grev Reventlow — beskylder »idetmindste en Deel af Kirkevisitationen« for uvidenhed med hensyn til hans stilling og virksomhed i skolen. Han har som elementarlærer »fornuftigvis« ikke anledning til at polemisere mod konfirmationen, og han vilde iøvrigt også i en højere klasse finde det stridende mod sin overbevisning at gøre det¹⁰⁵).

Dahls sag blev af oversagføreren forelagt for appellationsretten for Slesvig. Den bestod af 9 dommere samt — da sagen var af gejstlig karakter — tillige af biskoppen. Appellationsretten beskikkede den 13/2 1860 en kommission til at undersøge sagen. På grund af Dahls sygdom trak sagen ud, så forhørsprotokollen først kunde forelægges oversagføreren den 20. september 1860.

Desværre har forhørsprotokollen ikke kunnet fremskaffes. Et brev fra Vilh. Hagerup af 21. marts 1860 giver imidlertid en del oplysninger.

Undersøgelseskommissionen skulde skaffe oplyst: 1. Om Dahls ytringer i skolen var rettede mod konfirmationen i almindelighed eller specielt mod Carstens' konfirmation. 2. Om Dahl havde benyttet sin stilling som skoleinspektør til at pålægge lærerne ved religionsundervisningen i skolen at behandle konfirmationen overensstemmende med sine fra statskirken afvigende friere anskuelser. 3. Om Dahl havde søgt at få en brochure om konfirmationen, underskrevet af Dahl, Appel og Ley, udbredt i Slesvig.

Angående samtalen i skolen var det lærernes opfattelse, at Dahls ytringer specielt gjaldt Carstens konfirmation.

Angående punkt 2 blev det fastslået, at Dahl ikke havde pålagt eller tilskyndet lærerne til at undervise om konfirmationen i overensstemmelse med hans ønsker. Men omgangen med Dahl havde haft indflydelse på lærernes anskuelser. Appel kunde ikke sige, om det var ham, der havde bibragt Dahl de friere an-

skuelser, eller omvendt. Der var vel tale om gensidig vekselvirkning. Appel havde sit syn fra Grundtvig »og var i den Henseende ældre end D.« Hagerup mente, hans omgang med Dahl havde bidraget til at forandre hans eget traditionelle syn på konfirmationen.

Om brochuren blev det oplyst, at den oprindelig var bestemt til at fremlægges ved mødet i Slesvig, men ikke kom frem der. Så kom den atter frem ved de tre borgeres besøg hos Dahl, og en af dem fik den med sig. Der blev så efterspørgsel efter den hos boghandleren, der derefter bad Dahl om at få den til forhandling. Men Dahl vilde ikke lade den forhandle, gav derimod boghandleren nogle eksemplarer til gratis uddeling.

Ved affattelsen af brochuren var der ikke tænkt på noget bestemt sted, men på »ethvertsomhelst kristeligt Samfund, hvori Synet for det Forkastelige i den tvungne Confirmation ikke var klaret.« Affattelsen var præget af Leys ejendommeligheder. Appel vilde ikke have givet sine tanker den i brochuren valgte ydre form, men tanken deri var fuldkommen hans.

Endnu ved Hagerup at berette, at den ene af de tre borgere, der besøgte Dahl, tidligere havde været hadsk overfor Dahl, men nu var hans ivrige forsvarer. Han gik straks efter forhøret til Dahl og fortalte ham, at han bl. a. havde ladet føre til protokols, at Dahl i deres samtale havde sagt, at han med glæde vilde modtage de tre borgeres børn til undervisning i kristendom og også konfirmere dem, når de selv følte trang dertil og ønskede det, men ikke under tvang. Samme borger blev spurgt, om Dahl var forhadet eller ilde lidt, men svarede, at han jo vistnok havde sine fjender, men at pluraliteten både af danske og tyske havde agtelse for ham som en »retfærdig«, »oprigtig« mand, der sagde sin mening uden sky og hvis ord stod til troende¹⁰⁹).

Den 5. oktober sendte oversagføreren til appellationsretten meddelelse om resultatet af undersøgelsen.

Han slog fast, at Dahl ved den offentlige eksamen i borgerskolen havde sagt om Carstens' konfirmation, at den var en komedie, og at dette måtte skolebørnene gerne høre. Yderligere havde Dahl overfor de tre fædre gentaget sine ord og tilføjet, »at han ingenlunde havde noget imod Confirmationen i og for sig, men vel mod Maaden, hvorpaa den mangan Gang holdes, mod at con-

firmere umodne Personer og mod Confirmationstvangen.« Det var altså klart, at Dahls angreb ved denne lejlighed galdt Carstens's konfirmation og ikke konfirmationen i almindelighed.

Oversagføreren nævner ikke noget om, at Dahl skulde have benyttet sin stilling som skoleinspektør til at påvirke lærerne. Dette punkt har man frafaldet.

Endelig er det blevet oplyst, at Dahl ikke tidligere har uddelt erklæringen om konfirmationen i Slesvig, men kun sendt den i breve til kongeriget, »for hvilken Landsdeel Erklæringen udelukkende var bestemt«. Men ved samtalen i sit hjem gav Dahl den ene af de tre fædre et eksemplar, derefter gav han på opfordring fra boghandler Drøhse denne 10—20 eksemplarer til gratis uddeling, og endelig har han selv udleveret den til dem, der bad ham derom. Oversagføreren erklærer det for sin opfattelse, at erklæringen må være lige så anvendelig på Slesvig som på kongeriget, og det må anses for uforsvarligt og strafbart, at den blev uddelt, da man derved måtte komme til at forstå ytringerne som møntet på konfirmationen i Slesvig.

Oversagføreren fremfører altså kun to klagepunkter: Dahls angreb på Carstens's konfirmation og uddelingen af konfirmationserklæringen.

Sagen gik så til appellationsretten¹¹⁰).

Biskop Boesen holdt sig ikke til oversagføreren's to klagepunkter. Han tog Dahls hele optræden lige fra 1855 i betragtning og voterede på grund af Dahls »ved flere Leiligheder udviste lov- og pligtstridige Adfærd« for afskedigelse, idet han dog samtidig stemte for, at Dahl i betragtning af hans nidkærhed og iøvrigt ulastelige vandel indstilledes til pension¹¹¹).

Dommen blev mildere. Retten tog kun hensyn til oversagføreren's to klagepunkter. Den 5. februar 1861 faldt kendelsen, at Dahl bør »for at have misbrugt en ved hans Embedsstilling ham given Leilighed til imod en Embedsbroder at fremkomme med ubeføiede Fornærmelser, som egnede sig til i en vid Kreds at vække Uro og Forargelse, samt for at have udbredt et trykt Skrift indeholdende usømmelige Udladelser om den bestaaende kirkelige Confirmationsindretning være straffet med den af ham siden den 6' August 1859 indtil nu lidte Suspension fra hans

Embede, og bør han derfor, saavidt han dertil har Evne, udrede samtlige af den imod ham førte Undersøgelse flydende Omkostninger.«

Dahl fik altså ikke sin afsked. Det vilde han have fået, hvis ministeriet havde truffet afgørelsen. Når domstolens afgørelse — mod forventning — blev mildere end den administrative afgørelse vilde være blevet, beror det på, at ministeriet ligesom Boesen vilde have Dahl dømt på grundlag af hans forhold lige siden 1855, medens domstolen udelukkende henholdt sig til de to konkrete klagepunkter vedrørende Dahls optræden i 1859: hans omtale af Carstens og uddelingen af konfirmationserklæringen.

I marts søgte Dahl om fritagelse for at betale sagsomkostningerne, som han ikke evnede at udrede. Magistraten og kirkevisitatoriet støttede hans ansøgning. Appellationsretten gik imod, men nævnte den mulighed, at der måske af hensyn til opretholdelse af den gejstlige stands værdighed kunde være grund til at udvirke ham en understøttelse, hvilket den ganske henstillede til ministeriets afgørelse.

I forestillingen til kongen den 21. maj 1861 henstiller ministeriet til kongen, at den kongelige kasse giver afkald på refusionen af de forskudsvis udredede omkostninger, idet Dahl i sin ansøgning har anført, at embedets indtægter hidtil næppe har været tilstrækkelige til livets ophold for ham og hans familie, og han kun vil kunne skaffe det tilstrækkelige beløb ved at optage lån. Magistraten i Tønder og kirkevisitatoriet har bekræftet disse oplysninger, samt oplyst, at han i 1½ år har lidt af en uheldbredelig sygdom, som rimeligvis snart vil have hans død til følge, og han vil derfor kun kunne opdrive det omtalte beløb ved at sælge sit indbo. Ministeriet finder det uheldigt for standens værdighed, om der skulde gribes til disse forholdsregler¹¹²⁾.

I skrivelse af 28. maj 1861 meddelte ministeriet derefter, at man frafaldt kravet på refusion af sagens omkostninger. Det drejede sig om et beløb på 243 rdl.¹¹³⁾.

KLOSTERMØDET

25. april 1861

Pastor L. C. Hagen i Stepping, tidligere Mjolden, har skabt udtrykket: »Klosterpolitikken«¹¹⁴). Navnet sigter til, at denne bevægelse fremsatte sit program på et møde i Løgumkloster 25. april 1861. Det karakteristiske for bevægelsen er dens særstandpunkt til de to spørgsmål: Slesvigs forfatningsmæssige stilling og sprogpolitikken. Begge spørgsmål havde givet anledning til hid-sige debatter på stænderforsamlingen i Flensborg 1860.

Angående Slesvigs stilling indenfor monarkiet var det i 1853 blevet lovet, at Slesvig hverken skulde forenes med kongeriget eller med Holsten, men bevare sin særlige stilling. Holsten fik sin stænderforsamling, Slesvig fik sin stænderforsamling, og kongeriget havde sin rigsdag, hvor det drejede sig om disse landsdeles særlige anliggender. For landsdelenes fælles anliggender skulde der skabes en fællesforfatning.

Det kostede endeløse forhandlinger og brogede forviklinger, før man den 2. oktober 1855 fik skabt en sådan fællesforfatning. Der blev for de fælles anliggender skabt et såkaldt rigsråd. Det var yderst konservativt i sin sammensætning.

I Holsten mødte den nye fællesforfatning straks modstand. Den holstenske stænderforsamlings medlemmer protesterede mod den, fordi de ikke forud var blevet hørt. »Saaledes foreskrev det romerske Senat de underkuede Folk Love«, hed det. Da de mange protester også fandt støtte i udlandet, måtte C. C. Hall, der var blevet førsteminister, i 1858 ophæve rigsrådets myndighed i Holsten, der indtil videre blev styret direkte af kongen.

Derefter gjaldt rigsrådets myndighed kun for Kongeriget og Slesvig. Mod denne ordning blev der protesteret på den bevægede stænderforsamling i Slesvig 1860. Der blev forelagt en adresse, underskrevet af 26 deputerede, som protesterede mod, at fællesforfatningen blev opretholdt for Slesvig. Man påstod, at det betød en indirekte inkorporation af Slesvig i kongeriget, og krævede den gamle forbindelse mellem Slesvig og Holsten genoprettet som »uundværlig for Hertugdømmet Slesvigs Velfærd og Tilfredshed.«

Krüger og Laur. Skau hævdede derimod i kraftige indlæg, at Slesvig kunde »ikke uden Fare for Rigets Sammenhold modtage en større statsretlig Selvstændighed«, og at sikkert var »Slesvigs Frelse allermindst at søge i en nøjere Tilslutning til Holsten.«

Også sprogsagen blev rejst på stændermødet. Under bifaldslarm fra de overfyldte tilhørertribuner rettedes der voldsomme angreb på sprogbestemmelserne, fordi de, som man påstod, nedkuede det religiøse liv og stængede befolkningen ude fra kirkerne. Forsamlingens præsident, den loyale provst Otzen fra Femern, erklærede, at man ikke med Angler-dansk kan forstå en højdansk prædiken, fordi Angelboen i åndelige spørgsmål må betjene sig af plattyske og tyske udtryk. Fra dansk side blev det hævdet, at befolkningen i de blandede distrikter særdeles godt forstod dansk. Det var politisk agitation og undertiden ligefremt tyranni fra de ledende kredse, som hindrede brugen af dansk sprog.

Debatten på stændermødet vakte opsigt udover landets grænser. Det preussiske deputeretkammer og den preussiske udenrigsminister stillede sig bag de slesvig-holstenske krav på stændermødet. Stormagterne fandt ingen anledning til at støtte Danmark. De begyndte at kræve, at Danmark skulde gøre indrømmelser i Slesvig for at berolige stemningen i Tyskland. Dette var en indblanding i indre danske forhold.

Det er i denne situation, at klosterpolitikens særstandpunkter tager form.

Først i sprogsagen: Den 23. juli 1860 skriver Ley: »... Det er et stort Misgreb af den slesvigske Regering, at den endogså forbyder Enkeltmanden i de dansktalende slesvigske Sogne at holde en tysk Huslærer. Det er Synd mod vort Modersmål, at vi på den Måde gør dets Fjender endnu arrigere på det, og det er dumt ligeoverfor Udlandet, at holde på, var det endog kun Skindet af Sprogtvangen⁴¹⁵).«

Også Grundtvig tog ordet i sagen og erklærede, at hvis man virkelig vilde gøre begge sprog ligeberettigede, burde man ansætte »en Dansk og en Tysk Præst i hvert Præstegæld og lade Befolkningen frit vælge mellem dem og selv i Skolen lade dem frit vælge deres kirkelige Underviisnings-Sprog.« Man kunde kun vente skam og skade af en »saa haltende, saa drillende og

opirrende og dog saa aabenbar ubillig og urimelig Forholdsregel, som at tilstaae dem, der foretrækker det, Tysk Kirkesprog, men gjøre dem det hartad umuligt i næste Slægt at benytte sig deraf⁴¹⁶).«

Denne tale behagede ikke. Tidemanns afløser, provst Hjort, skrev den 9. januar 1861 til Regensburg: »... Grundtvigs Artikel er dog forfærdelig. Den vil opgive Alt, hvad der er vundet i 10 Aar, og hvad der kan vindes i Fremtiden. Den overseer ganske det Abnorme i Tilstanden⁴¹⁷).«

Men samme 9. januar udstedte regeringen to anordninger, der indeholdt nogle lempelser i sprogbestemmelserne. 1: Overhøring og konfirmationshandling blev fordelt på to forskellige dage. Overhøringen skulde foregå på samme sprog som den offentlige undervisning. Ved konfirmationshandlingen blev sproget valgfrit som ved andre kirkelige handlinger. Udensogns konfirmation blev tilladt. 2: Hver familie havde lov at lade børnene undervise hjemme ved huslærer, og sproget ved hjemmeundervisningen afhang alene af vedkommendes egen bestemmelse.

For Tønders vedkommende blev følgen af de nye bestemmelser, at medens alle provst Hjorts 18 konfirmander blev konfirmeret på dansk, blev af Carstens' konfirmander kun de fire konfirmeret på dansk, medens 36 blev konfirmeret på tysk⁴¹⁸).

Ley uddrog sin lære deraf: »Skal det blive ved at gaa i den gamle Stil, Tvangsvæsenet, så ve Danskheden i Slesvig! I ti Aar har man rullet den danske Tvangs-Steen op til Steenbjergs Top; men saa sendte England sin Agent, og saa gav Grundtvig et lille Pust i Luren, og saa begyndte Stenen at russe, og ved sidste Konfirmation i Tønder var der kun Fire, som sagde: Ja! — de Fyrgetyve sagde: Jaa! Skal vi tvinges paa den Maade (og nu er der paa ingen Standsning at tænke) frem paa Indrømmelsernes Bane, da fremtvinger vi selv, om vi end seirer i Krigen, eller i London og Paris, Tyskhedens Seir i Slesvig, Nei, lad Tysk og Dansk frit tumle sig med hverandre inden Lovlighedens, det er, Eiderens Grændse, saa skal vi nok se, hvad der er det Stærkeste, for det er det Naturlige. Men Tvangen er unaturlig paa Aandens og Hjærtets Enemærker, som naar man tvinger Børn til at aflægge Konfirmations-Løftet⁴¹⁹).«

Udviklingen medførte, at Klosterpolitikens folk også kom til

at markere deres særstandpunkt i forfatningsspørgsmålet: Reaktionen i Danmark efter Halls indrømmelse af 9. januar var en stærk frygt for, at regeringen skulde være for eftergivende. Der opstod en kraftig national bevægelse ud over landet, der i nogen måde kunde minde om stemningen i 1848. Der ventedes krig i løbet af foråret, regeringen styrkede forsvaret, adresser til støtte for Ejderpolitikken blev vedtaget.

I januar 1861 stiftedes, bl. a. af Blixen Finecke, Balth. Christensen, Grundtvig og Flor, »Dannevirkeforeningen« i København. Dens formål var at rejse modstand mod udlandets indblanding i Danmarks indre forhold og mod enhver opgivelse af danskheden i Slesvig og at virke for indførelsen i Slesvig af en frihed, stemmende med junigrundlovens frihed i Danmark⁴²⁰).

Den 15. februar udsendte 16 slesvigske stænderdeputerede og 18 suppleanter en erklæring, hvori det hedder, at Slesvig ønsker at forblive en uadskillelig Del af Danmarks rige og ønsker al fremmed indblanding borte fra dets indre forhold. Man ønsker ikke, at regeringen skal gøre noget nyt forsøg på at sammenknytte alle monarkiets dele ved een forfatning, men at den vil sondre Slesvig fra ethvert fællesskab med de under fremmed højhed stående landsdele⁴²¹).

Denne spændte atmosfære er baggrunden for Klostermodet.

Det var Flors ønske ved Høgsbros formidling at få stiftet en slesvigske »Dannevirkeforening«. Om denne plan har Høgsbro åbenbart bedt Ley foranstalte, hvad Ley i sin svarskrivelse den 18. marts kalder »Raadførsel i Venneraadet.«

Ley beretter i samme svarskrivelse, at han har talt med folk i Visby, Mjolden, Randerup og Tønder, samt holdt et mode i landboforeningen i Brede, hvor der også var deltagere af »tyskagtig Farve.«

Ley oplyser, at L. Skau og H. Krüger også har været på egnen. »Om de to gamle Hædersmænd kan jeg kun sige, at de er gamle, for gamle i den Styrelse af Slesvig, som nu er gaaet fallit, til at blive Ledere ved en ny Ordning; men jeg haaber dog, de herfra modtog et Indtryk, som kan bevare dem fra at blive Fiender af den.«

Ley havde allerede i 1854 advaret mod, at man enten fra tysk eller fra dansk side nærrede spliden mellem den danske og den

tyske Slesviger. Han anede i Dannevirkeforeningens program og i erklæringen af 13. februar en tendens i denne retning, en indgriben i, hvad han kaldte den frie kommunale udvikling, »som Slesvigerne selv indbyrdes vil enes om.« Hans program var, »at intet »Slesvigholstens« taales, men at man ligesaa bestemt modsætter sig al Tanke om Indlemmelsen i Kongeriget, før Slesvigs folkekaarne Mænd ønsker den.«

For dette program vilde han love tilslutning fra »alle af tysk og dansk Embedskram upaavirkede Sønderjyder.« Nu havde man hørt så mange stemmer både fra Kongeriget og fra Holsten om Slesvig, men endnu ikke en slesvigsk folkestemme. Derfor foreslog Ley et møde afholdt i Kloster, »thi enten vi faar Krig eller Fred, saa kan *Livs-Ordet* af Slesvigs Mund ikke tidlig nok udtales. Danmarks Grændse-Vætte vinker os, kjære Høgsbro! lad os ikke sidde hans Bud overhørig.« Nu måtte der komme en åben udtalelse af det folkelige ønske i Slesvig om fred og frihed og broderskab mellem Sønderjyder, Angler og Frisere. »Det er den indre Splid i Slesvig, som har gjort Spillet gaaende for Slaver og Sachser. Den indre Fred vil styrte dem bag ad Dandsen; men den indre Fred kan ikke komme, før Fredens og Frihedens Ord finder sit Slesvigske Udtryk paa Slesvigske Læber midt i Slesvigs Land⁴²²).«

Det blev Høgsbro klart, at som i sprogsagen var der også uenighed i forfatningssagen, og han opgav tanken om at få dannet en forening. Der manglede ledere rundt i sognene, og Ley var, som han skrev til Flor, »ikkun ivrig for en Ting, Sprogtvangs Ophør.« Men han håbede dog, at man på et møde kunde »enes om en Fællesudtalelse angaaende Ændringen af vore offentlige Anliggender.« Medens han ikke ventede, at mange vilde gå med til en fuldstændig indlemmelse af Slesvig, håbede han dog, at kunne forene deltagerne om »Programmet fra 1848«. Han håbede endvidere, at man på mødet vilde vælge 5 eller 7 mænd til at sammenkalde lignende møder. Derved vilde man »komme en Forening temmelig nær og maaske kunne forberede den⁴²³).«

Høgsbro fik en kreds af egnens folk til at indbyde til et møde i Løgumkloster den 25. april 1861. Der var ialt 14 indbydere.

Flertallet af indbyderne er fra den del af vesteregnet, hvor et kraftigt grundtvigsk liv var skabt af de to præster i Mjolden, L.

Knud Lausten Knudsen (1806–66)

Hass (1835—40) og L. C. Hagen (1841—50) og af Kristen Kold og Ley. Der er de to mænd, hos hvem Kold og Ley havde været huslærere, den tidligere landstingsmand Kn. L. Knudsen⁴²⁴), en af Rødning højskoles stiftere og trofaste støtter, og Knudsens nabo, den tidligere folketingsmand Niels Andersen Hansen⁴²⁵). Endvidere er der Knudsens svoger, Jens Janniksen Beier, Barsbøl⁴²⁶), Peter Jensen fra Lovrup og B. T. Nicolaisen, Ballum, der alle tre havde nær tilknytning til Rødning⁴²⁷). Både Nicolaisen og en af de andre indbydere, N. J. Bjerrum, Skærbæk, var siden blandt »de 47«, der i 1866 prøvede at overbringe den preussiske konge en takadresse for § 5 i Pragerfreden⁴²⁸). Fra vesteregnen var også sognefogeden i Brede, M. S. Clausen.

Bovlundegnen var repræsenteret af Bunde Refslund den Ældre, der havde været en af Flors kæreste elever i Rødning og senere var medlem af højskolens bestyrelse. Han var nær ven af Appel, og Ley var en tid huslærer hos ham. Fra samme egn var Jens Lautrup fra Gestrup og Thomas Fausbøl fra Mandbjerg. Disse tre mænd havde, foranlediget ved et besøg af Morten Eskesen, arrangeret møder i Mandbjerg skov, hvor talerne ved et af møderne (1859) var Høgsbro, Jens Lassen Knudsen (Kn. L. Knud-

Gissemanns Gæstgivergård i Løgumkloster, hvor Klostermødet blev holdt 25. april 1861. (Gården tv. i billedet med børnene foran. Bygningen eksisterer ikke mere. Den lå i den nuværende Mollegade nr. 16)

sens broder), der da var lærer på Rødding højskole, Corn. Appel og J. J. Rosendal⁴²⁹).

Fra Tønder var der to repræsentanter, Rådmand A. T. Diemer, der nylig var valgt til stænderdeputeret i stedet for brændevinsbrænder Matthiesen og var medunderskriver på erklæringen af 13/2 1861⁴³⁰), og indehaveren af gæstgivergården »Humlekæren«, H. Hage fra Forballum, hvis hustru havde tjent hos Kn. L. Knudsen⁴³¹). Endelig var blandt underskriverne Otto Feddersen fra Teglmærk i Aventoft sogn.

Indbydelsen til mødet stod i »Vestslesvigsk Tidende«. Den lød:

Opfordring.

Under den Fare, der truer vort Fædreland, tillade vi os at opfordre vore Medborgere fra Hertugdømmet Slesvig, saavelsom fra de deri liggende Dele af Kongeriget, til et Mode i Løgumkloster hos Hr. Gæstgiver Gissemann den 25. April, Formiddag Kl. 10, for der at søge at enes om en fælles Udtalelse angaaende den ønskeligste Ordning af vore offentlige Anliggender.

Den 15. April 1861

(14 underskrivers navne)⁴³²).

Indbyderne havde forsåvidt gjort Høgsbros formål med mødet til deres, som de vilde prøve at få deltagerne til at enes om en udtalelse. Men det var ingen hemmelighed, at indbyderne havde deres eget særstandpunkt. Det kunde man læse sig til nogle dage før mødet i en artikel i Goldschmidts blad »Hjemme og Ude«.

Indsenderen, P. L. Juhl, stammede fra Agtrup, havde været elev på Tønder Seminarium, hvorfra han blev dimitteret i 1860. Kiær karakteriserer ham som »en af Appels Disciple«¹³³). Juhl beretter, at det er hensigten på det forestående møde at søge tilslutning til en udtalelse, »som kort sagt hele Slesvig kan sige Ja til«. Der er i Slesvig et mindretal, der indskrænker sin virksomhed til mere privat end offentlig virksomhed. Det vil ikke slutte sig til den københavnske »Dannevirkeforening«, fordi den taler om inkorporation. Det vil undgå at stille spørgsmålet sådan op, at der bliver en skarp adskillelse mellem dansk- og tysktalende. Inkorporationen står blot for det som en »fjern og ønskelig« fremtidsmulighed. Foreløbig ønsker de kun at samle befolkningen om ønsket om frihed. »Der skulde altsaa ogsaa være en fuldstændig Sprog-Frihed, saa at de to Nationaliteter kunne træde i aaben, lovlig, fredelig Kamp mod hinanden. At Danskheden da vil vinde en ærefuld Seir, er man overbevist om, saasandt som den langtoverveiede Del af den slesvigske Befolkning er ægte dansk i Grunden, men kun ikke kan komme til at see sig selv i det rette Lys formedelst de Tvangs-Forhold, hvorunder den lever... Ret beset maa man vist ogsaa indromme, at kan Danskheden ikke i Tidens Lob seire ved den Kraft, den har i sig selv, saa ere de Forholdsregler, der anvendes for at tilbagetrænge Tydsken og fremhjelpe Dansken, aldeles uberettigede. Det her omtalte Mindretal nærer heller ingen Tvivl om Danskhedens Seir, men seer derimod Scirens Forsinkelse i Tvangen mod det Tydske, og Beviset for, at denne Anskuelse slaer til, henter det fornemlig fra Confirmationen i denne Tid i de blandede Districter. Her sees det klart nok, at man ikke ved nogensomhelst Tvang kan forandre Hjertelaget hos et Folk, men derimod nok gjøre det meget mere forstokket og fore det længere bort fra at komme til at kjende sig selv, sin egen sande Natur. Have imidlertid de Danske den faste Overbevisning, at deres Sag nok skal seire i fri og aaben Kamp, saa kan det dog paa den anden Side vist heller ikke være andet end, at Slesvigholstenerne ere ligesaa visse paa Seiren for deres Vedkommende, og netop af den Grund er det at vente, at disse Modsætninger let ville blive enige om det Ord: *Frihed*«¹³⁴).

Programmet var ikke egnet som samlingsmærke.

Indbyderne havde prøvet at få flere til at sætte deres navn under indbydelsen, men adskillige havde vægret sig, fordi de ikke vilde støde øvrigheden. »Det var første Gang en i den Grad politisk Forsamling skulde holdes paa Slesvigs Grund. Mange

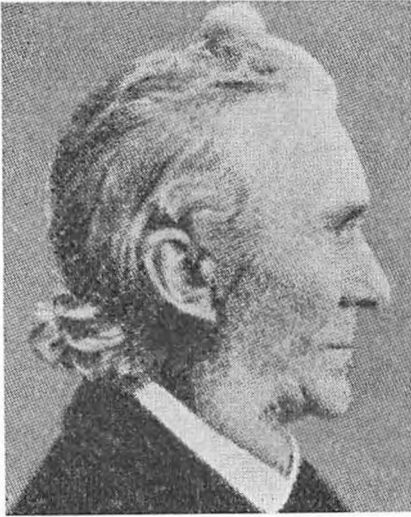
fandt, at det var et halvt Oprør og holdt sig uvillige tilbage« (Høgsbro)¹³⁵).

Der blev da også lagt indbyderne adskillige sten i vejen. Politiet gav ikke sin tilladelse til mødet, før de havde forhørt sig hos den nye amtmand, grev Brockenhuus-Schack. »Dannevirke« nægtede at optage indbydelsen til mødet. Og endelig prøvede Flor at bearbejde indbyderne.

Flor var i Rødning den 21. april. Der hørte han, at »nogle Her-
rer Vester fra« havde den Plan på mødet i Kloster at faa frem-
kaldt en offentlig udtalelse angående sprogsagen. Høgsbro over-
talte ham til at prøve at få dem til at opgive denne plan. Men det
lykkedes ham ikke, »hvilket saaes paa Mødet selv¹³⁶).«

Sprogsagen blev nemlig straks sat på dagsordenen af Bunde
Refslund (fra Bovlund), der åbnede mødet, af Appel, der blev
valgt til dirigent, og af Ley, der åbnede debatten med at erklære:
»... efter Krigen er Slesvig blevet behandlet som et oprørsk
Land, Embedsmændene regere med stor Myndighed, Friheden er
kuet, men paa den Maade kunde ingen Enighed vindes; denne
kommer først, naar Folkestemningen faaer Lyd, men for at dette
kan skee, maa Sprogtvangen hæves, da Tvang virker til Op-
hidselse.« På samme fløj stod Knudsen (Trøjborg), der erklære-
de, at sprogtvangen var skyld i alle de ulykker, vi havde, og
Beck (Visby), der hellere vilde have, »at Flere tale Tydsk, end
at Folk skulle tale Dansk med et tungt Hjerte.«

Der blev protesteret stærkt fra modsat side. Hans Krüger hæv-
dede, at hvis regeringen nu gav mere frihed i sprogsagen, for-
tjente den ikke folkets tillid, man vilde tro, den gjorde det af
tvang og af fejghed. Friheden vilde blive misbrugt i oprørets tje-
neste. Man måtte derfor have garantier for, at friheden ikke blev
misbrugt. L. Skau påstod, at de ændringer, der var sket i sprog-
bestemmelserne havde ført til rigmandens despoti. »Een eller
flere Rigmænd underkue et heelt Sogn, disse tvinge Smaafolk til
at lade deres Børn confirmere paa Tydsk, idet de ellers true med
at sige dem Penge op osv.« »Frihed for Sprogtvang er for Tiden
en Terrorisme; Sprogtvangen er en Beskyttelse for de Svage,
igjennem den kan den simpleste Huusmand hævde sin Ret¹³⁷).«
På samme måde hævdede Høgsbro og pastor N. P. Krarup (Lø-
gumkloster), at friheden kunde blive et middel for de privilegere-

Johan Vilhelm August Beck (1808-85)

de til at undertrykke de upriviligerede. Herredsfoged Kiær beklagede i et kraftigt indlæg, at denne brand om sprogstriden var kastet ind i forsamlingen, da der var brug for enighed. Det sidste patent om konfirmationen var en »religiøs Skandale.« De tyske forældre betragtede nu konfirmationen som en »Indvielse i Partiet« (nl. det slesvig-holstenske).

Kiær var »bitter og hadsk i sine Udtalelser¹³⁸⁾«, og senere på mødet kom han og Skau i en så skarp diskussion med Appel om de to sidste sprogpattenter, at Appel måtte vige sit sæde som dirigent, og Flor måtte søge at »stille Oprøret« ved at fremsætte forslag til en beslutning angående forfatningssagen, som dog var mødets egentlige hovedemne.

Forfatningsspørgsmålet kunde også volde kvaler nok. Høgsbro kunde med god grund beklage, at der ikke var fremsat et bestemt forslag til forhandling. Det var ikke klart, om indbyderne kun ønskede »rent Skjel mellem Slesvig og Holsten« i særanligger, eller de også krævede det i fællesanligger — Ley og P. Jensen, Lovrup, ønskede kun at drøfte de særlige anligger.

De har altså ikke blot afvist Slesvigs indlemmelse i kongeriget, men de har også afvist en radikal adskillelse fra Holsten. De har

krævet respekt for den følelse af samhørighed med Holsten, som adskillige Slesvigere havde bevaret fra Helstatens tid.

Det første konkrete forslag fremsatte Flor, idet han foreslog, at man sluttede sig til den slesvigske erklæring af 13. februar. Han anså det for et almindeligt ønske, at Slesvig og Holsten »bleve skarpt adskilte«. Han indrømmede, at dette vilde betyde inkorporation af Slesvig i Kongeriget. Kongen havde lovet ikke at foretage en sådan inkorporation, »men Kongens Løfte kan ikke gjælde ligeoverfor Folk, som ere æreløse og have brudt deres Ord, og Kongen kan styrkes ved en Udtalelse af Folket.«

Hertil svarede Appel, at det forslag afveg fra indbydernes anskuelse. Indbyderne var enige om, at Slesvig skulde have kongerigets frihed og fælles repræsentation i fællessagerne med kongeriget, men »at Slesvigs Eiendommeligheder skulle bibeholdes, da de ere saa stærkt udprægede« (kommunalvæsen, skole- og fattigvæsen), og navnlig burde Slesvig beholde en særlig repræsentation; muligvis kunde så denne i tidernes løb smelte sammen med den kongerigske.

L. Skau mente derimod, »naar Slesvigholsteen først er ihjelslaet, at kunne skabe en Repræsentation, som selv forlanger Inkorporationen«. Den særlige forfatning havde kun lidt at betyde; den vilde tabe sig, når kommunerne fik frihed.

Beck fra Visby protesterede. Han krævede netop en særlig forfatning for Slesvig, thi »Sagen er, at Mange hade Kongerigets Frihed, og navnlig gjør Menigmand i Slesvig det«. Det kunde ikke gå an at lade grundloven gælde til Ejderen. »Slesvig har sine Eiendommeligheder, og de skulle have deres Ret.«

L. Skau svarede skarpt, at udtalelser mod inkorporationen havde han kun hørt af folk fra kongeriget, som dermed sagde, at de ikke vilde have med Slesvigerne at gøre. »Hvorfor sparke de til os? Vil de tvinge os over i Slesvigholstenernes Arme?«

Høgsbro stillede så et nyt forslag: at man krævede det, som der var kæmpet for ved Fredericia og Isted, nemlig 1. Holstens udsondring og 2. Slesvigs og Danmarks forbindelse under Danmarks Riges grundlov. Heri behøvede ikke at ligge, at Slesvig skulde indlemmes fuldstændig i kongeriget. Forskellige landsdele kunde godt have fælles repræsentation uden at have fælles love og fælles indretninger i alt.

Flor og Krüger stötte Högsbros forslag, og man vedtog en udtalelse, som fordømmer helstatspolitiken og den dermed sammenhængende ständerforfatning i Slesvig, der havde gjort enhver fri folkelig udvikling umulig og skabt en tilstand, der var ligeså trykkende for de danske som for de tyske beboere. Efter at nu de holstenske ständer har forlangt Slesvigs og Holstens uadskillelighed og selvstændighed, må ethvert ministerium, der vil fortjene den danske konges og det danske folks tillid, stræbe hen til »at Danmark endelig

1. med Eideren som Rigsgrændse

2. med Danmarks Riges Grundlov af 1849 som Rigsbanner udskilles fra de tyske Forbundslande Holsten og Lauenborg.«

Denne udtalelse fik efter »Dannevirkes« oplysning »stort Fleertal«, efter Högsbros oplysning 11 stemmer. »Dannevirke« beretter, at Ley fremsatte et forslag til en adresse, som »fik 2—3 Stemmer for sig«, hvad Högbro ikke nævner noget om. Man ved ikke, hvorledes de enkelte deltagere stemte, men det er klart, at mødets resultat ikke var efter indbydernes ønske. I deres øjne krævede resolutionen for megen tilknytning mellem Slesvig og kongeriget, for lidt selvstændighed for Slesvig, og for radikal adskillelse mellem Slesvig og Holsten.

Uenigheden var dog ikke større, end at Appel kunde slutte mødet med at understrege, at alle var enige om ikke at ville noget Slesvig-Holsten og om at ville slutte sig trofast sammen om landets konge. Man kunde efter det 4 timer lange møde samles om mange festtaler og skåler ved et fælles måltid, hvor stemningen var sådan, »at hverken nogen Slesvig-holstener eller blind Tilbeder af Ministeriet vilde være tilfreds med den, men derimod nok den, der saa mere paa selve den danske Sag end paa de Personer, i hvis Hænder den for Tiden er lagt«.

Denne afslutning omtaler »Dannevirke« ikke. Bladet konstaterer blot hoverende, at den vedtagne erklæring »løber ud paa lige det Modsatte af, hvad Indbyderne havde villet«. Disse led et eklatant nederlag, og man undgik saaledes, at mødet blev en »national Skandale¹³⁹)«.

I den følgende tid boltrede »Dannevirke« sig i ondartede angreb på de grundtvigske. De blev beskyldt for at have ført indbyderne bag lyset med hensyn til mødets egentlige hensigt. Ja,

man påstod, at Høgsbro kun af Flor blev »overtalt, bevæget eller moralsk tvungen« til at skille sig fra »de kongerigske Enklavister og et Par forskruede Tøndringer for da — og det forekommer os, at dette yderligere maa forringe Dommen over hans Charakter og hele Forhold — at gaae lige i den modsatte Retning og komme frem med Flors Aftenen iforveien affattede, meget fornuftige Resolution«.

Angrebene blev tilbagevist. Flor kunde oplyse, at resolutionen var udarbejdet af Høgsbro og Jens Lassen Knudsen. Appel erklærede, at ham bekendt var der ingen uenighed mellem indbyderne.

Men iøvrigt herskede der så megen uklarhed med hensyn til klosterfolkenes ideer, at Appel fandt det påkrævet at komme med en redegørelse. Det skete i et par meget klare og saglige artikler i »Vestslesvigsk Tidende« den 22. og 27. maj: »Løgumkloster-Mødet og Sprogsagen«.

Han finder, at modstanderne pressede indbydernes udtalelser ud over deres naturlige og sande mening og fremstillede deres forslag på en uheldig og hadefuld måde. Mødet var i hans øjne ikke en skandale. Han venter, det vil »give Stødet til en almindelig, folkelig Bevægelse i Slesvig«. Den ringe deltagelse skyldes kun, at »Folk i Slesvig er trevne til at deeltage i offentlige Møder endsige til at udtale sig frit og uforbeholdent paa saadanne«. Tilmed ved man dårligt, hvad der er tilladt og hvad ikke. Nu er det dog blevet klart, at der også udenfor stændersalen kan føres et frit ordskifte om de offentlige anliggender.

Efter Appels fremstilling lader indbydernes program sig ikke tegne med alt for skarpe konturer. De har ikke villet skabe en ny selvstændighed for Slesvig, men blot i overensstemmelse med programmet fra 1848 villet kræve en særlig landdag, der skulde sammensættes og udstyres efter grundlovens principper.

De har ikke villet give tanken om Slesvigs fuldstændige indlemmelse i kongeriget dens dødsstød. De har blot ment, at en udtalelse, der skulde være udtryk for den slesvigske befolknings ønsker, ikke kunde indeholde fordringen om en øjeblikkelig opgivelse af Slesvigs selvstændighed.

De har ikke været imod Holstens udskillelse, men vilde ikke udtale sig om dette spørgsmål, »fordi de, med Sigte paa Slesvig

i det hele, ikke vilde bringe Ting paa Bane, som der ingen almindelig Tilslutning kunde ventes for, og fordi de meente, at man skulde holde sig indenfor Grændsen af den jævne Mands Synskreds«.

De har aldeles ikke villet omstøde den bestående sprogordning. Det var kun fordi oppositionen med en sådan heftighed kastede sig ind i diskussionen om sprogsagen, at »denne Sag taarnede sig op til en aldeles uforholdsmæssig Høide, saa at det næsten kom til at see ud, som om Mødet blot gik ud paa, at man ret vilde gennemhegle Sprogordningen, om hvis Retmæssighed og Nødvendighed der i Hovedsagen tvertimod kun var een Mening«. »Den danske Regjering har en utvivlsom Forpligtelse til at varetage den mishandlede Folkeligheds Tarv og med Autoritetens Bemyndigelse og Kraft at iværksætte saadanne offentlige Foranstaltninger, ud fra hvilke der kunde arbeides paa at læge Fortidens Brøst og raade Bod paa den unaturlige Tilstand. Baade fra det historiske, folkelige, politiske og fra Opdragelsens Synspunkt betragtet, var Tyskhedens Herredømme ubetinget forkasteligt, og Regjeringen er saa langt fra at være traadt det tyske Sprog for nær, at der her paa Vestkysten endnu findes Sogne med tysk Skolesprog, hvor Dansk dog afgjort er det fremherskende Folkesprog.«

Hvad det drejer sig om i sprogsagen er, at man »væner sig til at tale om den i en anden Tone«, fordi »Befolkningen i Almindelighed trænger meer til at tales tilrette end uden videre at sættes i Ban«. Det er ikke forkert at drage sprogsagen frem i folkelige forhandlinger. »Maaskee det dog gennem en aaben og fri folkelig Forhandling kunde klare sig for de »blandede Districter«, at det i og for sig vilde være en urimelig og, efter alt det Passerede, tillige en høist fræk Fordring til Regjeringen, at den som forhen skulde blive ved med at arbeide paa Slesvigs Fortyskning og opholde tyske Skoler i danske Sogne, saa at Befolkningen vilde indsee, at der aldrig kunde være Tale om tysk Undervisningsprog i offentlige Skoler. Og maaskee vi da ogsaa paa vor Side kunde komme til Erkjendelse af, at der gennem Sprogskriget dog muligviis ogsaa lyder virkelige Klage-toner.«

Appel fremsætter i sprogsagen kun få konkrete fordringer.

Regeringens cirkulære om privatundervisning indeholdt nogen

uklarhed⁴¹⁰). Man vidste ikke, om det kun blev tilladt at holde huslærer for familiens egne børn, eller om man kunde lade flere familiers børn undervise af samme lærer, så der blev tale om en privatskole. Appel synes at have ment det sidste (»den private Udvej . . . burde ikke spærres eller utilbørlig indsnævres«). Man vidste heller ikke, om det ved offentligt tilsyn skulde sikres, at der også blev givet undervisning i dansk ved den private undervisning. Dette fandt Appel rimeligt: »Den private Underviisning kunde jo alligevel stilles under det offentliges Tilsyn, og et vist Maal af dansk Udvikling kræves som en ueftergivelig Borgerpligt.« Men i hvert fald krævede han en klar afgørelse. »For- saavidt der endnu med Hensyn til den private Underviisningsfri- hed maatte være nogen Uklarhed i Lovgivningen — i Befolkning- en er der ialtfald —, da maatte denne Sag klares.«

På det kirkelige område bør der nøje skelnes mellem »Kirke- sprog« og »Undervisningssprog«, mellem kirkeligt og borgerligt. Da skolen ikke bør betragtes som en kirkeskole, kan dens reli- gionsundervisning foregå på dansk. »Den offentlige Skole skal man ingenlunde bebyrde med to Undervisningssprog, hverken i det ene eller det andet Fag«. Men det skal stå enhver frit for at tye til privat undervisning i hvad sprog, ham lyster.

Præstens afsluttende religionsundervisning skal være dansk, ligesom den afsluttende overhøring. Alle de borgerlige rettig- heder, der nu er knyttet til konfirmationshandlingen, skal ude- lukkende knyttes til overhøringen. På den anden side skal den kirkelige side af konfirmationen stilles »i behørig Afstand fra Skolesagen og af al Magt søges udløst af den mekaniske, vane- mæssige Brug, hvorved man skare- og massevis confirmeres uden Undtagelse, som Noget, der følger af sig selv og blot er en For- malitet ved et Overgangstrin i det borgerlige Liv«. Og ønsker nogen kirkelig forberedelse på tysk, må præsten i de »blandede Districter« naturligvis være forpligtet til at yde det forlangte.

Endelig tilføjer Appel, at hvis man løser sognebåndet, vil mange forviklinger undgås.

Disse to artikler af Appel er formodentlig det klareste udtryk for »Klosterpolitikens« ideer.

I forfatningsspørgsmålet er der ikke tale om en for alle tider gældende afvisning af inkorporationen. Men man håber at til-

Rådhuset. Til venstre ses gavlen af »Humlekærren«. Fotografi fra 1860'erne.

vejebringe »en mere enig Udtalelse fra Slesvig, end de sædvanlige Ordførere troede og vidste«, når man ikke kræver en øjeblikkelig opgivelse af Slesvigs provinsielle selvstændighed.

I sprogsagen tager man ikke summarisk afstand fra sprogreskripterne. Man erkender deres retmæssighed og nødvendighed. Man indskrænker sig til at ville tillade brugen af tysk ved privatundervisning og ved den kirkelige del af konfirmationshandlingen. Men man fastholder kravet om dansk sprog både ved religionsundervisningen i skolen, ved konfirmandundervisningen og ved den borgerlige del af konfirmationshandlingen.

Dahl havde i sin tid sagt, at skolesproget ikke var en samvitighedssag, men en sag, der sorterede under regeringens myndighed i det borgerlige rige. Klosterpolitikere gik ikke et skridt videre⁴⁴¹).

KLOSTERBEVÆGELSEN EFTER KLOSTERMØDET

Klosterfolkene arbejdede fortsat for deres ideer.

Nogle måneder efter mødet i Løgumkloster beretter en indsender i »Dannevirke«, at Appel og de tre »Enklavister« (dvs. Beck, Ley og Kn. L. Knudsen) efter at være blevet tilbagevist fra dansk side har slået sig til det slesvig-holstenske parti og den 3. juni har holdt et møde i Tønder med det slesvig-holstenske partis kandidat til sidste stændervalg og dets ordfører ved »de aarlige Nyt-aarsnatsoptøjer i Tønder⁴¹²⁾«.

Der blev ganske rigtigt ved denne tid holdt nogle møder i Hages gæstgivergård, »Humlekærren«. De lå i forlængelse af nogle sammenkomster i den forløbne vinter. Deltagerne, hvis antal var 10—20, hørte overvejende til klosterfolkernes kreds: Bunde Refslund, Knud L. Knudsen, Aug. Beck, Ley, Appel, Rosendal, Jørgen Nielsen — og dertil fra Tønder by: bager H. P. Petersen, maler Andr. Chr. Petersen og urmager Andreas Andreasen.

Samtaleemnerne har været Klosterfolkernes tanker, og møderne blev mødt med samme skepsis, som disse tanker var blevet mødt med i Løgumkloster. Den mindste ytring om, at der kunde være

Hans Hansen Hage (1814-73)
Gæstgiver på »Humlekærren«.

noget at ændre i sprogsagen eller i hele den slesvigske sag, blev straks mistænkeliggjort (Appel).

Modstanden kom her — som i Løgumkloster — særlig fra Kiær. Han var på dette tidspunkt konstitueret politimester, fordi Holm var bortrejst. Han forsøgte overfor Hage at forbyde mødernes fortsættelse, men opgav det dog igen. Han indkaldte flere af deltagerne til forhør. Særlig arrogant synes han at være optrådt overfor Appel. Appel værgede for sig med stejlhed, men tilsyneladende uden at forløbe sig. Kiær var krænket over hans optræden. Han opfordrede kirkevisitatoriet til at give byens lærere tilhold om ikke at deltage i sådanne møder og til specielt at give Appel en alvorlig irettesættelse. Det vides, at kirkevisitatoriet har givet Appel en »passende Irettesættelse«. Appel klagede derefter i en længere skrivelse til kirkevisitatoriet over, at Kiær havde gjort »utilbørlig brug af sin embedsstilling«. Han fandt, at Kiær var tilbøjelig til »at forvexle sig selv og sine anskuelser med fædrelandets og danskhedens sag«, og at Kiærs embedsvirksomhed »let kunne afstedkomme skade og bevirke unødvendig ophidselse«.

Kiærs harme over møderne i »Humlekærren« havde en tilsætning af personlig krænkelse over den ilde omtale, han dér var genstand for. Han lod et af møderne (8. juni 1861) overvåge af politifolk, bl. a. af Appels kollega ved seminariet, vagtmester Mørup, der ikke synes at have følt sig generet ved dette hverv¹¹³).

Men det vakte også Kiærs harme, at Appel og hans folk syntes at søge kontakt med borgere, »som ikke henregnes til de velsindede«. Det ser ud til, at dette er det nye moment i sammenligning med Klostermødet. Det er dette punkt, som både Kiær og provst Hjort har hæftet sig ved. Det fremgår af et par breve.

Kiær skriver i sin sædvanlige temperamentsfulde stil til Regensburg:

»... Appel og disse to skrækkelige Størrelser Beck og Ley, som have ødelagt Knudsen, ere da hidtil blevne tilstrækkelig afviste, i Løgumkloster fra dansk Side, i Tønder fra tysk Side. At der heri Tønder ikke er modt een eneste dansk Borger (i alt Fald med Undtagelse af Værten), er Dem vel bekjendt. Paa Landet have de heller ikke faaet een eneste Slesviger med sig, undtagen Bunde Refslund fra Bovlund. Men de have dog holdt 2 Møder i Tønder, begge besøgte af henved 20 Personer, nemlig sidst af Lærerne Appel, Rosendahl og Nielsen, dHr. Knudsen, Bek og Ley, Refslund, En, Knudsen havde med sig fra

Gadegaarden, en Seminarist, og 7 tydsksindede Borgere. De agter at prøve endnu eet Møde, naar den »ordenlige« Politimester, som Appel sagde, var kommen tilbage. (Jeg fungerer f. T. for ham). Saa vidt synes det imidlertid kommet, at de have holdt op med at gjøre i Sprogsagen; i det Mindste fremkom der paa det sidste Møde ikke andet, end at »saa kom æ Sprog af sæ sjæl«, som Knudsen sagde: nemlig naar de først fik Friheden. Appel opførte sig i høi Grad uforskammet da jeg lod ham kalde for at modtage Tilhold om foregaaende Anmeldelse af Moderne, ligeledes paa selve Modet. I begge Henseender har jeg gjort Visitoriet Meddelelse. Der er stærk Stemning for hans fuldstændige Afskedigelse, ialtfald fra Seminariet; han gaar jo ogsaa og odelægger de Seminarister, som bo hos ham; denne Juhl, der har givet Ondt af sig, jeg troer i »Skolen« eller »Ude og hjemme«, er en af Appels Disciple . . . Ved det sidste Møde skal der iøvrigt være forefaldet enkelte interessante Ting, deriblandt to Yttringer fra Paulsens (Partiets Kandidat til Stænderne) Side. Da der af Lærerne og Enklavisterne blev hakket paa Politiet, sagde Paulsen, at han, hvis disse Moder vare Kanc. Kiær imod, hellere vilde gaa, da han hidtil havde staaet paa en god Fod med denne Embedsmand, og ønskede at bevare dette Forhold. Endvidere undslap ham den bemærkning, at de i Grunden Intet havde at klage over, hvortil Beck svarede, hvorfor de da raabte paa Politivilkaarlighed; hertil skulde der nu være svaret Herr Beck, at der var ingen Andre end ham, der raabte¹⁴⁴).«

Der blev, som Kiær bebudede, holdt endnu et møde i Tønder, men uden resultat. Provst Hjort beretter den 11. juli 1861: »Møderne paa Humlekærren mellem Lei og Appel og deres Venner osv. og Tydskerne ere nu revne ud, da de sidste uforbeholdent fordrede et S-H og stillede den »unzertrenliche Verbindung« op som *conditio sine qua non*¹⁴⁵).«

Meget oplysende er de anførte breve ikke. Så meget er dog klart, at der var gjort et forsøg på at komme til forståelse med »partiet«, men at forsøget var uhjælpeligt strandet på det ufravigelige krav om hertugdømmernes samhörighed.

Klosterbevægelsen kan efterspores hist og her i landsdelen i den følgende tid.

Bunde Refslund søgte at gøre dens ideer gældende på et møde i Toftlund 16. november 1861. Krüger havde arrangeret mødet. Han vilde som medlem af rigsrådet undersøge, om befolkningen delte hans syn på forfatningsspørgsmålet. Han gav Flensborg-erklæringen af 13/2 sin tilslutning. Hans program var »ikke blot en Udsondring af Holsteen-Lauenborg, men en fuldstændig Indlemmelse af Slesvig i Kongeriget«. Han »skriinlagde i varme Udtryk de tidligere gængse Forestillinger om et »selvstændigt«

Slesvig«. Ifølge »Dannevirkes« referat ytrede Bunde Refslund »Tviwl om Rigtigheden af Slesvigs Inkorporation ved et Magtbud, støttende sig, som det syntes, på den nyeste Grundtvigske Lære om de enkelte Individiers Frihed«. Han bragte også sprogsagen på bane, men »alle Talerne paa Hr. Refslund nær yttrede sig imod den fra Løgumkloster-Mødet bekendte grundtvigianske Opfattelse⁴⁴⁶⁾«.

Endvidere finder man omtalt et møde i Visby den 19. januar 1862. Der var ikke udstedt offentlig indbydelse. Appel og Rosendal, men iøvrigt ialt kun 20—30 deltagere, var tilstede. De inviterede hjemmetyskere skal have afslået indbydelsen. »Vestslesvigsk Tidende« formoder, at det var hensigten at få vedtaget en udtalelse, der skulde gå ud på »Sprogpatentets Tilbagekaldelse for at undgaac den truende Krig med Preussen«. Høgsbro skriver i anledning af mødet: »Refslund og de andre »Klosterbrødre« sværme endnu for deres forunderlige Fantasier om det slesvigske Folkehjertes Enhed o. s. v.⁴⁴⁷⁾«.

Den 2. februar 1862 er der holdt et møde i Abild. Refslund åbnede mødet, og Ley talte. Foredraget er meget mangelfuldt refereret i bladet. Det synes dog sikkert, at Ley har talt for tilladelse til oprettelse af private skoler⁴⁴⁸⁾.

I et brev fra 1910 mener Thyssen Hansen at kunne mindes et møde i Sølsted kro, hvor Jens Jessens fader, læreren i Toghale, var tilstede. Han »optraadte i Førstningen som kras Modstander, imidlertid lod han sig ved Slutning af Mødet forlyde med, at i Henhold til de Udtalelser der er falden her idag er ogsaa han Klosterbroer⁴⁴⁹⁾«.

De sparsomme oplysninger ændrer intet i billedet af bevægelsens ideer. Man nærer i forfatningssagen uvilje mod tanken om en fuldstændig indlemmelse af Slesvig i kongeriget. I sprogsagen bliver man stadig misforstået, som om man gik ind for en fuldstændig ophævelse af sprogreskriptet, skønt det udtrykkelig — som ved mødet i Abild — betones, at »Sproggrændsen ikke burde rokkes, den var paa sine Steder snarere lagt for nordlig end for sydlig«.

Stemningen overfor bevægelsen fremgår af Thyssen Hansens brev: »Der var jo mange gode danske Folk der dengang ansaa os for halve Tyskere«. I den grundtvigske bevægelse så man kilden

til al den fortræd, der voldtes »den gode sag«. I det stykke var Kiær og provst Hjort enige. Kiær frabad sig, at den grundtvigske kapellan Bertelsen i Emmerlev fik embedet i Hjerpsted. Bestræbelserne for at få grundtvigske præster til Sønderjylland var i hans øjne ensbetydende med en bestræbelse for at overføre »det bondevenlige Uvæsen« til Sønderjylland⁴⁵⁰). Hjort, der mentes at være den rette til »at kujonere al den afskyelige Grundtvigianisme her i Byen«, skrev til Regenburg, da der skulde en ny præst til Løgumkloster:⁴⁵¹) »En Grundtvigianer maa *endelig, endelig* ikke udnævnes til Embedet.« Regenburg ansatte ikke grundtvigske præster i Sønderjylland i årene før 1864⁴⁵²).

Klosterfolkene skulde endnu engang lade høre fra sig. I den kritiske sommer 1863 forberedte regeringen den forfatning, som den 18. november blev underskrevet af Christian 9., og som blev det formelle påskud til krigen 1864. Efter den skulde kongeriget og Slesvig have et fælles lovgivende rigsråd, og Slesvig således indlemmes i kongeriget.

Det var dette, klosterfolkene vilde undgå, og — vistnok på et møde i Mogeltønder⁴⁵³) — vedtog de en erklæring, dateret maj 1863, som atter gav udtryk for deres ønsker.

De finder det nødvendigt, at man stræber efter »at fremkalde Enighed og Tilfredshed i Slesvig, saaledes at Tydsktalende og Dansktalende kunne boe og virke sammen i Fred og god Forstaaelse«, så det blev muligt, at »Slesvig omsider med fuld Bevidsthed kunde indtage sin naturlige Plads som en uadskillelig Del af Danmarks Rige, og som folkeligt Overgangsled mellem det Nordiske og det Tydske, hvor Folkekredsene venlig mødtes og fredelig forenedes til fælles Bedste«.

Det er deres overbevisning, at Slesvig må have »afgjørende Medvirkning, naar dets Stilling til Kongeriget skal forandres og endelig ordnes«, men denne forandring må udsættes, indtil den slesvigske stænderforsamling får en så afgørende forandring, at den kan gælde for »et sandt Udtryk af Slesvigernes virkelige Sindelag og Villie«. Man ser dog gerne en udvikling af Danmarks-Slesvigs rigsråd i fri og folkelig retning, »kun at der indtil videre ikke skeer nogen Forandring i den nuværende Grændse mellem Særligt og Fælles«.

For at »fremkalde Ro og Tilfredshed i Slesvig og opelske en

virkelig slesvigske Folkestemme« finder man det nødvendigt at udløse folket af dets umyndighedstilstand, at indføre tale- og pressefrihed, forsamlings- og foreningsfrihed, at fremhjelpe selvvirksomhed og selvstyre »foreløbig i mindre Kredse«. »Særlig bør der gives Slesvigerne Tilsikkring om, at skjønt Sprogordningen for det offentlige Skolevæsen maa staae fast, vil der ikke blive lagt nogen Hindring iveien for, at der, under det sædvanlige Tilsyn, oprettes private Skoler med frit valgt Undervisnings-Sprog, samt at de Børn, der i det blandede Sprogbælte bestemmes til tysk Confirmation, frit kunne henvende sig til en hvilkenksomhelst Præst, for at confirmeres og blive forberedte i det tyske Sprog, hvis deres Sognepræst ikke vil paatage sig dette.«

Hvis vanskelighederne ved at gennemføre dette program overvindes, føler man sig overbevist om, »at det vil klare op i de slesvigske Forhold, idet Slesvigernes Hjertelag vil vise sig i et nyt Lys, ikke som Lyst og Tilbøielighed til evindelig at kævles om Tydsk og Dansk, men som fredelskende og forstandig Beregning af »fælles Bedste«. Dette Grundlag i den slesvigske Folkecharakter var det vel værd at bygge paa og benytte sig af for at bortmane det schleswig-holsteinske Drømmebillede, der snart vil opløse sig, naar det ret begynder at blive Dag paa de folkelige Enemærker«.

Erklæringen er underskrevet af 11 af bevægelsens kendte folk. Den blev optaget i »Fædrelandet« med den bemærkning fra redaktionen, at »vi lige saa lidt ansee deres Forslag for brugbare, som deres Anke over Slesvigs Bestyrelse for sand^{ts})«. 1910 skrev da også Thyssen Hansen: »Som bekjendt toges der ingen Hensyn til vor Udtalelse«.

Endnu i 1864 gjorde man et forsøg på at gribe ind i begivenhederne. Klosterfolkene havde hidtil taget bestemt afstand fra enhver tale om en deling af Slesvig. Men da det i sommeren 1864 blev bekendt, at hele Slesvig ved den forestående fredsslutning skulde afstås, var Appel blandt dem, der overbragte kongen et — af ham selv affattet — bønskrift, der som et nødråb fra nord-slesvigerne ved udsigten til »den truende Folkedød« udtaler deres håb om, at kongen ikke vil slippe dem, for »der boer et dansk-sindet Folk fra Kongeåen til Flensborg«. »Har det end holdt haardt for mange af os at gøre os fortrolige med Slesvigs Deling,

saa dog meget hellere den, end at vi skal overgives i Tyskernes Vold«. Selvfølgelig fik dette skridt ingen praktiske følger¹⁵⁵). —

Klosterbevægelsen er ofte blevet misforstået. Både samtid og eftertid har ment, at den først og fremmest satte sig det mål at få sprogreskripterne ophævet. Det er ikke rigtigt. Den havde et dobbelt sigte, det ene politisk, det andet sprogligt.

1. *Politisk*. Bevægelsen vil advare imod, at man indlemmer Slesvig i Danmark, før Slesvig får en stænderforfatning, der er så demokratisk, at den virkelig giver udtryk for folkets stemning, og før folket gennem denne stænderforfatning udtaler ønsket om en indlemmelse i Danmark.

Dette er på linie med nutidens syn på selvbestemmelsesretten. Men tanken er forbundet med en ejendommelig tro på »det slesvigske folkehjertes enhed«, der får Klosterfolkene til at afvise enhver tale om Slesvigs deling. Først da man står overfor udsigten til, at det udelte Slesvig skal underlægges Preussen, mister drømmen om det udelte Slesvig sit tag i bevægelsens førere. I delings-tanken ser man redningen fra de dansksindede nordslesvigeres »Folkedød i Fjendevold«. I et nødråb til kongen anråber man om, at nordslesvigerne ikke bliver afstået, uden at de er hørt.

Det er karakteristisk for begge faser i Klosterbevægelsens politiske målsætning, at man ikke lader sig lede af »en ophøjet politisk Teoris Bud«. I forlængelse af Flors gerning sigtes der på Slesvigernes »åndelige og hjertelige« liv, hvadenten man vil bevare enheden for »det slesvigske folkehjertes« skyld, eller man ved en deling søger redning fra »Folkedød« i Nordslesvig.

2. *Sprogligt*. Af bevægelsens modstandere blev det fremstillet, som om den vilde have hele sprogordningen ophævet. Men så radikal var bevægelsen ikke i sin fordring. Det kunde den ikke være af den simple grund, at det var flere af dens tilhængeres borgerlige erhverv at arbejde for sprogordningens loyale gennemførelse. Tønders tidligere lærere — på een nær — var fjernet, fordi de ikke kunde tilfredsstille sprogordningens fordringer. De nye lærere — for en del Klosterbevægelsens folk — var alle ansat med den forpligtelse, at de skulde opfylde og gennemføre sprogordningens fordringer, en forpligtelse, som de opfyldte med den største nidkærhed.

Klosterfolkernes angreb på sprogordningen gjaldt kun de fel-

ter, hvor de selv gik ram forbi. De fremsatte kun to fordringer. De krævede tilladelse til oprettelse af tyske privatskoler, hvor regeringen kun havde tilladt tysk hjemmeundervisning. De krævede tilladelse til tysk konfirmationsforberedelse, hvor regeringen kun havde tilladt tysk sprog ved den kirkelige konfirmationshandling. Videre gik deres krav ikke.

Bevægelsen var religiøs i sin oprindelse. Kierkegaards hån over usandfærdigheden i den officielle kristendom havde gjort et indtryk på klosterfolkene, som de ikke kunde ryste af sig. Hvad Grundtvig forlængst havde sagt og stadig gentog, at et ægte religiøst liv kun kan trives i frihed, var blevet dem den selvfølgelige løsning på det problem, Kierkegaard havde rejst.

Men det mærkelige er nu, at netop grundtvigsk tankegang satte grænser for deres frihedskrav. Folkeligheden kunde efter grundtvigsk teori kun trives på modersmålet, for kun det kan vække et folk af dvale. Derfor måtte modersmålets ret hævdes. Det var baggrunden for Flors kamp for det danske sprog, og på denne baggrund må det også forstås, at klosterfolkene ikke vilde give afkald på dansk sprog i de offentlige skoler. Her var grænsen for deres frihedskrav. De følte sig som missionærer i folkelighedens tjeneste, når de arbejdede under den offentlige skoles sprogvang. —

H. V. Clausen skrev engang om Klosterbevægelsen: »For den, der interesserer sig for milieuets historie, for ideernes udbyttten i skillemont i de små kredse, er denne bevægelse interessant, belærende, undertiden rørende i sin naivitet¹⁵⁰)«.

Bevægelsen fortjener måske dog med alle sine særheder et lidt bedre eftermæle. Der er fra den udgået adskillige impulser.

Danmarks statsminister under krigen 1864, D. G. Monrad, havde i fortvivlelse over nederlaget en årrække slået sig ned i New Zealand. Da han var vendt tilbage, drøftede han oftere begivenhederne i 1864. Der var på en konference i London under krigen blevet stillet forslag om en deling af Slesvig. Dette afslog han. Nu indrømmede Monrad åbent, at det var en fejl, at man ikke dengang gik ind på delingen på de betingelser, der dengang var mulige. Han var nu kommet til den anskuelse, at Danmark måtte være nøjet med det, hvis hjertelag var dansk. Han

gav Grundtvig og »Klosterbrødrene« æren for først at have fået dette syn.

Ved genforeningen i 1920 viste Klosterbevægelsens ideer deres levedygtighed. »I Aandens Verden tjenes en god Sag bedst under Friheden«, lød de sidste ord i erklæringen af maj 1863. Det var en grundtanke i bevægelsen. I 1920 »skulde det forundes Cornelius Appels Søn som dansk Undervisningsminister med Held og som et Eksempel til Efterfølgelse for andre Stater at knæsatte den som dansk Grundsætning i Mindretalsordningen i det genvundne Land«. Jac. Appel følte det selv således, at det var Klosterpolitikens ideer, der blev virkeliggjort¹⁵⁷).

Den frihed, der blev givet i 1920 gik dog langt videre, end Klosterpolitikerne havde drømt om. De fastholdt kravet om tvungent dansk sprog i de offentlige skoler. Ordningen i 1920 indførte tysksprogede kommuneskoler, hvor der var behov derfor.

Denne ordning blev ændret efter 1945. De offentlige tyske skoler blev ophævet. Men det blev tilladt mindretallet at drive private tyske skoler med tilskud efter privatskoleloven. Det har med rette kunnet hævdes, at denne ordning ikke er i strid med Klosterpolitikens tanker¹⁵⁸). Den krævede netop kun tilladelse for forældrene til privat at lade deres børn undervise på tysk.

DAHLS DØD

12. december 1861

Da sagen mod Dahl fandt sin endelige afgørelse, var han uhelbredelig syg. Han modtog en del gode venner og synes at have bevaret sit livlige temperament, samtidig med at hans sind blev blidere og forsonligere. Ejendommeligt nok var forholdet til provst Hjort det bedst tænkelige, og de kunde udmærket diskutere deres meget forskellige standpunkter med hinanden¹⁵⁹).

Den 12. december 1861 døde Dahl. Ved begravelsen den 17. december var kirken fyldt. Interessen samlede sig naturligt mest om Dahls kirkelige strid. Provst Hjort valgte til tekst det gamle salmeord, der i sin tid var blevet citeret i forbindelse med

tempelrenselsen: »Nidkærhed for dit Hus har fortæret mig«. Efter Dahls eget ønske talte også pastor Sonne fra Møgeltønder. Han fremhævede som det store hos Dahl den hensynsløshed, hvormed han uforbeholdent og uden omsvøb nævnte det, som andre tilslørede under høflighedens klædebon, fordi det hang sammen med, at han var et af »de i en vis Forstand ulykkelige Mennesker, der idetmindste ere satte i en strengere Skole end Andre, fordi de see meer end de, gennemskue dette Taage-slør over Livet, som udgjør den velgjørende Synsgrændse for de Fleste«. Han havde blik for, hvad der var af usandhed i »disse hule, ynkelige Former, hvormed vi Mennesker ville bedrage hverandre⁴⁶⁰)«.

Således måtte en nærstående ven tegne Dahls personlighed ved begravelsen. Og det er da også det indtryk, man får ved at følge Dahls skæbne, at han i sin sandhedsiver ikke gjorde tilværelsen lettere for sig selv. Han var angst for ved sin dimisprædiken at tage Guds navn forfængelig. Han vægrede sig ved at åbne Tidemands brev, for han havde forvisset sig om, at det ikke gav ham en mildere behandling, end Tidemand fandt ret og rigtigt. Han fastholdt sin ret til at kritisere de kirkelige love, der i hans øjne førte til personlig usandhed. Han måtte, koste hvad det vilde, sige det, som for ham var sandheden om Carstens' kirkelige praksis.

Alligevel er det forståeligt, at Dahl i andres øjne kom til at stå som en stridbar natur. Han gjorde ikke tilværelsen lettere for sine foresatte. Og det skyldtes næppe altid så meget sandhedskærlighed som en vis oppositionslyst og egensindighed. På en underlig kantet måde fulgte han sit eget hoved. Han rejste bort lige efter sin indsættelse uden at sørge for, at menigheden fik den danske betjening, som man så længselsfuldt havde set hen til. Han spadserede demonstrativt til Møgeltønder trods amtmandens forbud, uden så meget som at prøve på fra højere sted at få bremset amtmanden i hans overdrevne tjenstivrighed. Han tordnede fra prædikestolen mod de bestående love, uden at hverken provst eller biskop kunde få ordentlig besked om, hvad han sigtede til, og uden fjerneste tanke på, at de nationale modstandere let kunde falde på at tro, at han sigtede til de forhadte sprogbestemmelser, som han selv var sat til at gennemføre. På lignende måde

kunde man tro, at han svigtede den nationale front, han nu engang havde ladet sig indrullere i, da han deltog i de møder, som var præget af Ley og hans fæller, og dog værdigede han ikke provsten et ord om, hvad meningen var. Og tilsidst vælger han på en tilfældig foranledning og for en tilfældig flok skolebørn at udtale sit anathema over sin gejstlige kollega.

Det er ikke underligt, at biskop Boesen talte om hans mørke og ubøjelige karakter og grev Reventlow om hans gejstlige hovmod. Selv den ham velsindede borgmester Holm måtte indrømme, at han havde en tilbøjelighed til at gå til yderligheder.

Imidlertid bør indtrykket af den strid, der stod om Dahls person ikke få lov at dominere hele billedet. Hans præstegering har andre sider.

Grev Reventlow skrev om hans første prædiken i Tønder, at den var »aldeles ikke populair«, og fra Kiær ved vi, at man måtte gøre Dahl opmærksom på, at han brugte ord, som var tilhørerne ubekendte. Også Appel skriver, at Dahl ikke havde sin styrke i en folkelig udtryksmåde. Men selv om hans prædikener hverken var klare i anlægget eller fuldt gennemarbejdede, så skal de have været præget af Dahls inderlige overbevisning og personlige grebthed på en måde, så de gjorde indtryk.

Der er sagt meget rosende om Dahl som præst. Da han søgte bort i 1854 skrev kirkevisitoriet, at han »af et troende Hjerte med Varme og Iver forkynder Guds Ord til Opbyggelse og Velsignelse for den Kreds, der har samlet sig om ham.« Ulrik kaldte Dahl »en ganske overordentlig Mand« og en »kraftig Karakter, der uagtet han er grundigen hadet af Tydskerne, dog respekteres af dem«. Han mente, Dahl vilde være en bedre provst end Tide- mand. I borgmester Holms øjne var Dahl »uimodsigeligt« den af byens præster, der — bortset fra politik — nød størst anseelse i befolkningen, både for sin pletfri vandel og for den ægte kristelige tro, han med ualmindelige gaver bekendte, og var det den almindelige mening, at hvis Dahl ikke var dansk, vilde de to andre præster være overflødige¹⁶¹). Appel oplyser, at under Dahls suspension skete der henvendelse både til ministeriet og til kongen for at få ham tilbage.

Ved årsskiftet 1854—55 havde Tidemand en sag mod Dahl til erklæring. Der var klaget over, at Dahl ikke havde været tilstede

på kirkegården ved en jordpåkastelse. Efter at kirkegården i 1814 var blevet lagt uden for byen, var det ikke skik, at præsten tog med ud på kirkegården, medmindre det blev forlangt og der blev stillet en vogn til hans rådighed. Dahl havde i dette tilfælde for-gæves ventet på en vogn, og der var formodentlig ikke noget at bebrejde ham. Men det væsentlige ved denne ligegyldige sag er, at provst Tidemand bestemt hævder, at Dahls optræden ikke kan have sin grund i ligegyldighed, da »hans christelige Alvor og den Nidkærhed og Sandhed, hvormed han omfatter sin præ-stelige Gjerning, og ikke mindst slutter sig til, hvad man kalder den simple Mand, der i ham har en varm Talsmand, have til alle Tider aflagt Vidnesbyrd om det Modsatte⁽¹¹²⁾«.

Dahls interesse for »den simple Mand« bekræftes af hans stil-ling i skolesagen. Appel skildrer ham som »de Fattiges Præst«, hvis bedste stol i den bedste stue ikke var for god til nogen. Han var hjælpsom overfor nodlidende, og han holdt opbyggelses-møder i fattighuset.

I det hele har Dahl været en meget aktiv præst. Han fik ind-ført Roskilde Konvents Salmebog og indøvede melodierne ved sangmøder i sit hjem.

Kun indenfor Vesterport havde Dahl »den hyggelige Følelse af rigtig at være i mit Hjem«. Derimod følte han sig uskikket til at være »Arbejder i den slesvigske Vingaard«. Han magtede ikke at dele sin tanke mellem »to saa store Ideer som Nationalitetens og Præstens egentlige Livsidee«. Det var ham for meget at være både den stridende kirkes og den stridende stats tjener. Dahl ønskede allerede 1854 at blive forflyttet til et kald, hvor hans virksomhed kunde blive rent præstelig. Var dette ønske blevet opfyldt, er det muligt, at den troens inderlighed, der knyttede ham så stærkt til Søren Kierkegaard, da var kommet til udfol-delse på en mere uforstyrret og harmonisk måde. I hvert fald fandt Thura, at denne side hos Dahl også fortjente at mindes. Han gav den udtryk i et stilfærdigt mindedigter efter Dahls død⁽¹¹³⁾.

Dahls liv er tilsyneladende fuldt af modsigelser. Han angriber med Kierkegaard den bestående kirke og vedbliver samtidig at virke som præst i samme kirke. Han er grebet af de grundtvig-ske frihedstanker og arbejder sammen med de senere »Kloster-

politikere« og er samtidig i sin stilling som skoleinspektør ansvarlig for sprogpolitikken gennemførelse indenfor Tønders skolevæsen.

Forklaringen er ikke at søge i noget dobbeltspil. Dertil var Dahls stræben efter personlig sandhed for ægte. Den er heller ikke at søge i tankemæssig uklarhed. Selv om Dahls stil kan være noget ordrig og vidtløftig, er logikken egentlig ret klar.

Forklaringen er i det foregående søgt givet gennem en analyse af udviklingen i hans tankegang.

Kierkegaards angreb på den bestående kirke tvang ikke Dahl ud af præstegerningen. Han fandt en løsning på konflikten i de grundtvigske frihedskrav, som han håbede på og arbejdede på at se gennemført.

De grundtvigske frihedskrav tvang ikke Dahl til at tage afstand fra sprogpolitikken. Han søgte fra Tønder 15 gange, men intet tyder på, at det var fordi sprogpolitikken voldte ham samvittighedskvaler. Man kan heller ikke konstatere, at han som skoleinspektør slækkede på de sprogpoltiske krav. Han følte ikke nogen konflikt mellem de grundtvigske frihedskrav og sine sprogpoltiske forpligtelser som skoleinspektør. Sprogordningen i skolen betragtede han som et borgerligt anliggende. Han betragtede den som et middel til at vække befolkningens sans for de evige og usynlige værdier. Frihedskravene gjorde han kun gældende på det kirkelige område (konfirmationen). Hans tankegang lå på linie med tankegangen hos hans nære venner blandt Klosterbrødrene. Som de uden skrupler arbejdede som lærere under sprogordningens bestemmelser, kunde han meget vel som skoleinspektør have fortsat med at føre tilsyn med sprogordningens gennemførelse i skolerne, hvis ikke hans suspension og hans sygdom og død havde standset ham i hans virksomhed.

Man har sagt, at Dahl var den, der havde hovedarbejdet med at gennemføre den sproglige forandring i Tønder⁽⁶¹⁾. Det egentlige banebrydende arbejde var dog Kiærs. Dahls arbejde var en videreførelse af Kiærs, og det udførtes — i hvert fald i de første år — efter Kiærs direktiver.

Man har kaldt Dahl en »Danskhedens Apostel«⁽⁶⁵⁾. Men han følte dog intet kald til at blive i den slesvigske vingård. Sålænge han var i sit embede, følte han sig ganske vist forpligtet overfor

»den gode Sag«. Men han vilde have foretrukket en rent præstelig virksomhed. Hvad der personlig optog ham mest, var ikke kirke- og skolelovenes betydning for det nationale liv, men deres betydning for det religiøse liv. Hans primære ønske var at være en inderlighedens apostel.

TØNDER PRIVATE REALSKOLE

3. oktober 1861

Skolesagen lå hårdt. Dahl havde ønsket rektorklassen nedlagt. Han var tilfreds, blot der for de flinkeste børn i overste drengeklasse blev indrettet videregående undervisning i naturlære, matematik, almindelig historie og engelsk. Provst Tidemand havde i hvert fald ønsket, at en af lærerne skulde være en videnskabelig dannet mand, der eventuelt kunde undervise i græsk og latin. Kühnel vilde skabe en højere borgerskole, der skulde være øvelsesskole for seminariet og stå under seminarieforstanderens tilsyn. Deputeretkollegiet frabad sig at få skoletilsynet overdraget til en mand, der i national henseende var af en så ekstrem retning som Kühnel.

Diskussionen trak ud og rektorembedet stod ubesat. Til erstatning for rektorklassens undervisning blev der — i hvert fald i 1861 — hver dag givet en time ekstra kl. 11—12. Appel havde 2 timer matematik og 2 timer naturlære, Hagerup havde 2 timer engelsk. Det Poppenske legat betalte denne undervisning¹⁶⁰).

Denne ordning var formodentlig Dahl, Appel og Rosendal godt tilfredse med. Men andre var det ikke.

Allerede i 1859 skrev fysikus Ulrik til Regensburg: det var en sag, der siden han kom til Tønder havde ligget ham nær, og som, da han havde 4 sønner, var ham af yderste vigtighed. »Savnet af en god Skole er for Tiden virkelig saa følelig her i Byen, at en Reorganisation vil blive modtaget med levende Paaskønnelse og snart vinde Anerkjendelse selv af dem, der helst vilde have den tydske. Den nuværende uorganiserede Tilstand, og de overfyldte Klasser, idet Rektorklassen jo paa Grund af den fore-

staaende Forandring ikke er besat, gjør det umuligt endog for ret nidkjære Lærere at udrette noget⁴⁰⁷).«

Tiden gik. Der skete intet. I januar 1861 skriver provst Hjort til Regensburg, at han finder det naturligt, at skolevæsenet i Tønder deles i en realskole, en borgerskole og en friskole. Foreløbig er vel højst et par realklasser mulige, men deraf kan forhåbentlig udvikle sig en realskole. Den vil være af vigtighed for embedsstanden og den højere borgerstand og for hele Vestslesvig. Skolevæsenet er tilbage, og borgerne har grund til utilfredshed. Det vil være lettere at komme ud af det med en ordentlig dannet og oplyst borgerstand. Mange forældre, der nu sender deres børn bort, vilde kunne beholde dem hos sig. En del anledning til opposition vil fjernes, hvis borgerne kan få deres børn ordentlig oplært i de levende sprog. Det vil også være nyttigt at få embedsmændenes børn og borgernes børn oplært i forening. Rektor ved realskolen skal være inspektør for byens skolevæsen, »som *aldeles* maa holdes ude fra Seminariet«. Til den post skal der »en dygtig Fagmand, som ikke er Ultra, skjøndt naturligviis afgjort dansk.« Mange velhavende landmænd vil formodentlig også sætte deres børn i realskolen. Hjort skriver videre: »Jeg er imidlertid forberedt paa Modstand, ikke blot fra det demokratisk-nivellerende Parti her, som hidtil har domineret Skolevæsenet, men ogsaa andetstedsfra⁴⁰⁸).«

Hjort ventede modstand fra to sider. Han nævner ikke den ene side ved andet ord end »andetstedsfra«. Man tør gætte, at han tænker på Kühnel, der ønskede byens borgerskole lagt under sit domæne. Det »demokratisk-nivellerende Parti« er Dahls lærerstab. Modsætningen mellem provsten og lærerne er — formodentlig lidt groft — sat således op af Hagerup: Denne mente, at betingelsen for at få del i en højere undervisning måtte være modtagelighed for denne, Hjort mente, at den eneste betingelse var: råd til at kunne betale den⁴⁰⁹).

Øvrighedens langsommelighed og den forventede modstand fra det dominerende grundtvigske parti fik Hjort og hans meningsfæller til at søge opgaven løst ad privat vej. Man valgte en komité til at tage sig af sagen. Den bestod af fysikus Ulrik, kancelliråd Eleaser Cohen, der var herredsfoged over Slogs her-

Jacob Severin Deichmann Branth
(1831-1917).
Leder af realskolen i Tønder 1861-64.
Fotografi. 1873. Botanisk Museum.

red, borgmester Holm. Sagen fandt støtte hos amtmanden, grev Brockenhuus-Schack og hos provst Hjort.

Man søgte kongen om støtte til en højere undervisningsanstalt for drenge, idet man ønskede børnene en bedre uddannelse end den, der blev ydet i børneskolen. Sagen blev forelagt for kongen i maj 1861. Man mente i ministeriet, at en sådan højere uddannelsesanstalt kunde få stor og gavnlig betydning for hele den vestlige del af Slesvig. Den 23. maj 1861 blev der bevilget en årlig understøttelse på 500 rdl. til skolen¹⁷⁰).

Den 3. oktober 1861 blev skolen åbnet med 17 elever. En tysk embedsmands søn var blandt de indtegnede. Det betød meget, at forældrene ikke mere var nødt til at sende deres børn til uddannelse i Ribe, Flensborg, Aabenraa eller Husum¹⁷¹).

Realskolens leder blev *Jacob Severin Deichmann Branth*. Han var født 1831 i Nykøbing, Mors, hvor faderen var toldforvalter, men efter moderens tidlige død opdraget hos sin morbroder, provst Deichmann i Ferslev ved Aalborg. Som teologisk student var han stærkt påvirket af Kierkegaard, men omgikkes mest grundtvigske kammerater. Han var en nær ven af Otto Møller. Samtidig med sine teologiske studier, drev han det vidt i botaniske kundskaber og blev som botaniker alumne på Borchs kol-

Chr. P. Jacobsen (1841–95)
Lærer ved realskolen i Tønder 1862–64

legium. På en udenlandsrejse efter sin embedseksamen 1857 besøgte han teologen A. Tholuck i Halle, hvis på een gang pietistisk farvede og formidlende indstilling harmonerede med hans egen ireniske indstilling. Efter sin hjemkomst var han en tid huslærer på en gård ved Bregentved og holdt i denne tid to vintre i træk bibellæsninger i en landsbykirke i sognet.

Den 24. september kom han til Tønder og åbnede realskolen i oktober. Om hans pædagogiske evner vidner en lærebog i naturlære, som han skrev i Tønder. Den blev i mange år brugt af Poul la Cour i Askov. Sine grundtvigske kollegers frygt for skoletvang delte Branth ikke. Da børnene var fremtidige statsborgere, kunde staten efter hans mening ikke være tjent med at lade dem vokse op i uvidenhed⁴⁷²).

Ejendommeligt nok blev skolens anden lærer, der blev ansat 1862, også en kapacitet på det naturvidenskabelige område. Det var en Tønderseminarist, *Chr. Peter Jacobsen (1841–95)*. Han stammede fra Bjolderup, faderen var møllebygger, sad i små kår. Moderen døde efter fødselen, og drengen blev opdraget hos en onkel på en gård i Hejls udenfor Kolding, hvor han fik interesse for landbrug. Sin skolegang fik han i Christiansfeld. Han tog eksamen fra Tønder seminarium 1862 med udmærkelse. Allerede før

sin eksamen blev han anvendt som timelærer ved realskolen og blev nu ansat som andenlærer¹⁷³).

I november 1862 skrev provst Hjort: »Begyndelsen til dette Værk har været god, endog over al Forventning god«. Da havde skolen 31 elever. Men provsten fandt det nødvendigt, at man fik flere lærerkræfter. I april 1863 indstillede ministeriet til kongen, at tilskuddet blev forhøjet til 1000 rdl. Det hedder i begrundelsen, at skolen besøges af flere fra det tysksindede parti, og dette eksempel vil blive fulgt, hvis der ansættes en tredje lærer, navnlig til undervisning i tysk, fransk og matematik. Man vil da undgå, at mange forældre sender børnene til skoler med tysk undervisningssprog i det sydlige Slesvig og Holsten, »hvor Børnene tilligemed det tydske Sprog i Almindelighed indsuge tydske Grundsætninger«. Tilskudet blev derefter forhøjet som foreslået til 1000 rdl¹⁷⁴).

Som tredje lærer ansattes derefter den førnævnte seminarielærer *Jul. Nic. Jensen*.

Iøvrigt underviste endnu nogle lærere ved skolen: Rosendal, organist Jastrau (tegning) og Fr. Wildenradt (tysk).

I april 1863 havde skolen tre klasser og ialt 33 elever. Den var således i god vækst.

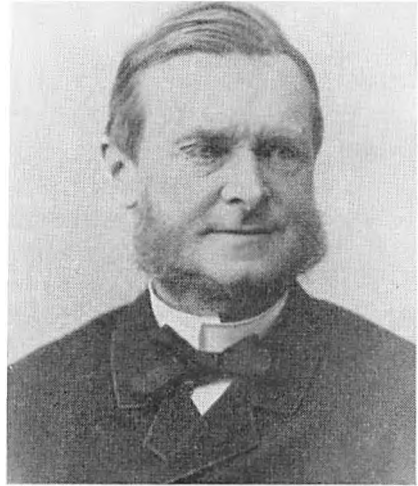
Dahl og hans lærerstab havde ikke formået at vinde befolkningens hjerter for den offentlige danske skole. Det ser ud til, at Branth og hans lærerstab, hvis de havde fået mulighed for at fortsætte, vilde have formået at skabe respekt om den danske private realskole, både i den danske og i den tyske befolkningsgruppe¹⁷⁵).

PROVST HJORTS EMBEDSTID

1860-64

I 1860 fik byen både ny amtmand og ny provst.

Grev Reventlows afløser blev grev *L. F. H. Brockenhuus-Schack* (1825—1906) fra Giesegaard, en svigersøn af martsministeriets chef, grev A. W. Moltke. Han blev med tilfredshed budt velkommen af »Dannevirke«, der fremhævede, at han »med stor

Grev Ludvig Brockenhuus-Schack
(1825–1906)
Amtmand i Tønder 1860–64
Fot. Folketingets arkiv.

Takt og Nidkjærhed« havde bestyret sit tidligere embede som herredsfoged i Eckernførde amt. Det var hans ønske »at fremme den danske Sag saa meget som muligt«. Han blev i 1864 afsat, blev siden amtmand i Svendborg og har i eftertiden fået ry for sin upartiskhed og sin store evne til under forhandlinger at forlige modsatte standpunkter⁴⁷⁶).

Provst Tidemand blev omsider forflyttet fra Tønder. Han var til det sidste fortvivlet over sin stilling. Han følte sig bagtalt, chikaneret og fortrædiget af dem, der var modstandere af det princip, han fulgte. Han gentog sit gamle omkvæd: »Jeg lider saare meget ved at være her, lider aandelig om end ikke legemlig, lider ved at staae ene og føle mig ene⁴⁷⁷«. 1860 fik han embede i Kregome på Sjælland. 1878–95 var han forstander for Jonstrup seminarium. Han skildres som en formens mand, der lagde megen vægt på ydre disciplin, men samtidig som en stor »Satyricus« og som en mand med et varmt hjerte⁴⁷⁸).

26/9 1860 blev *J. L. M. Hjort* (1824–99) udnævnt til Tide-mands efterfølger. Han var sønnesøn af den rationalistiske biskop Hjort i Ribe, den flittige bidragsyder til »Evangelisk kristelig Salmebog«. Faderen var adjunkt i Ribe, siden præst i Tømmerup ved Kallundborg. Hjort var efter sin teologiske embedseksamen

J. M. L. Hjort (1824–99)
Provst i Tønder 1860–64
Fot. Tønder kirke.

lærer i nogle år, var derefter præst et års tid i Kolding, indtil han i 1860 fik embedet i Tønder. I ministeriets indstilling anføres de samme bemærkninger om embedets fordringer som i Tidemands indstilling, men yderligere tilføjes, at embedet bør betros til en mand »med unge Kræfter, som kan ventes ikke saa let at blive træt ved de i flere Henseender byrdefulde Forretninger, som der falde for¹⁷⁹⁾«.

Hjort forberedte sig til embedet i Tønder ved et ophold hos pastor Christiansen i Medelby¹⁸⁰⁾. Han gik helt og fuldt ind for sprogreskripterne. Han erklærede, at det fra hans side »ved Indstilling til Valg i blandede Embeder kom an paa Mænd, der ikke blot vare loyale og af udvortes Tvang underkastede sig den nye Ordning, medens dog deres Aand og Hjerte var derimod, men som af Hjertet vare den nye Ordning hengivne og samvittighedsfuldt vilde arbeide hen i den derved antydede Retning¹⁸¹⁾«.

Teologisk var han Mynsters og Martensens mand, og som medudgiver 1853—59 af »Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark« bekæmpede han grundtvigianismen for dens tilbøjelighed til ved alle lejligheder »at løfte Mesteren og den nye Opdagelse til Skyerne« og for dens »Fuldendthed i Exklusivismen, som i høi Grad maa vanskeliggjøre en uhildet Sandhedser-

kjendelse for den Enkelte⁴⁸²)«. Det blev da også sagt, da han kom til Tønder, at han var »den rette Mand til at kujonere al den afskyelige Grundtvigianisme her i Byen⁴⁸³)«. Efter sit eget udsagn fik han en voksende menighed i Tønder⁴⁸⁴).

Da Hjort blev afsat af preusserne i 1864, blev han præst i Elmelunde på Møen og blev siden provst. Han blev højt skattet for sin administrative dygtighed og blev valgt til sognerådsformand, skønt han kom i et vist modsætningsforhold til egnens demokratiske befolkning, fordi han ikke protesterede mod provisorierne. Han døde 1899 i Elmelunde⁴⁸⁵).

Hjort faldt godt til. Uoverensstemmelser med den nye amtmand synes der ikke at have været. Dahl var suspenderet, men Hjort anså hans forflyttelse for nødvendig, hvis han levede. »Her er han umulig«, skrev han til Regenburg⁴⁸⁶). Men iøvrigt kom Hjort i »god og aaben Forstaaelse med Dahl⁴⁸⁷)«. Til Hagerup kom han også i godt forhold, selv om de var noget uenige om realskolen⁴⁸⁸). Derimod kunde Hjort have sammenstød med Appel⁴⁸⁹).

Hjort fik oprettet et vestslesvigsk præstekonvent, der bl. a. drøftede salmebogssagen og missions sagen⁴⁹⁰).

Han havde meget arbejde. Under Dahls sygdom og suspension fik han lejlighed til at holde dansk gudstjeneste. Kirkelig interesse fandt han ikke meget af, da han kom til byen. 1861 skrev han i sin indberetning ved bispevisitatsen, at det kirkelige liv »lader Meget tilbage at ønske«, og at »den store Deel af Befolkningen er helt fremmedgjort for Kirken«. Svarende hertil nævner biskop Boesen i sine visitatsindberetninger til ministeriet Tønder som en af de få undtagelser i provstiet, hvor »en i Forhold til Menighedens Størrelse just ikke stor Menighedsforsamling« var tilstede⁴⁹¹).

Imidlertid blev kirkebesøget hos Hjort tiltagende, så det overgik det tyske flere gange. »I den Bibellæsning, som Carstens og jeg holde, han tydsk, jeg dansk, er den danske dobbelt saa godt besøgt. Næstsidste Gang var Skolelokalet hos mig, tillige med Gangene, heelt overfyldt, saa vi maatte vælge Hospitalskirken, og den var ved min Bibellæsning igaar heelt fuld, saa at ikke blot alle siddende Pladser vare optagne, men en Mængde løse Stole maatte hentes, og desuden Gangen fuld af Staaende«. An-

tallet af kommunikanter og af dåbshandlinger var også betydelig større end Dahls og Tidemands tilsammen i tidligere år. Hjort så deri et tegn på, at en dansk menighed nu vilde komme istand¹⁰²). Iøvrigt blev Hjort også anmodet om at prædike tysk engang imellem, og tyske familier tilkaldte ham til syge og døende¹⁰³).

Indenfor skolevæsenet skete der ikke større forandringer i Hjorts tid — bortset fra oprettelsen af realskolen. Da Jørgen Nielsen i 1861 blev forflyttet til Ring i Århus stift, overtog Appel pigeskolen efter ham, og Appels embede i Vajsenhussskolens elementarklasse blev overdraget til *Chr. Jensen Haue* (1838—1913). Han stammede fra Kastrop i Gram sogn. Faderen var parcellist og karakteriseres som en fremtrædende patriot, var fra 1843 medlem af Slesvigsk Forening. Han blev kommuneforstander, men blev afskediget for edsnægtelse under det preussiske styre¹⁰⁴). *Chr. J. Haue* blev dimitteret fra Tønder 1861, var en kort tid lærer i Munkbrarup. Han virkede som lærer og kantor i Tønder fra 1861 til 1864. Han var siden degn i Nustrup til 1892¹⁰⁵).

Skolevæsenets omordning var stadig under debat, men man nåede intet resultat før 1864.

1864

Lørdag den 6. februar 1864 modtog man i Tønder efterretningen om Dannevirkes rømning. Den fremkaldte »en næsten ubeskrivelig bitter og nedtrykt Stemning« (Gjessing). Samme aften kom en del danske embedsmænd på flugt sydfra. På gæstgivergårdene blev Schleswig-Holstein-sangen sunget hele aftenen og en del af natten med.

Søndag den 7. kom en afdeling dansk artilleri gennem byen og drog — efter et kort ophold — videre nordpå. »Det var et haardt Øjeblik, da Tropperne — og det de sidste danske Tropper — brøde op«. Da gendarmeri og politi samtidig forlod byen, var der ingen sikkerhed for ordenens opretholdelse, og adskillige forlod derfor byen. »Det var just ikke meget trøstende eller opbyggeligt at se flere Embedsmænd, nogle med Familie, drage

bort med Tropperne« (Gjessing). Der blev af en del borgere dannet en sikkerhedskomiteé, der skulde opretholde ordenen. Alligevel forlod amtmand og provst også byen. Der var en del gadeoptøjer om aftenen og natten, man hørte både Schleswig-Holstein-sangen og Den tapre landsoldat sunget.

Næste dag, fastelavnsmandag, var der også megen uro, særlig om aftenen. Det kom til demonstrationer udenfor Ulriks hus, men han kom selv ud på trappen og erklærede, at han ikke vilde rejse før næste dag.

Om tirsdagen blev »Dolzigeren«⁴⁰⁶) proklameret ved en lidet værdig højtidelighed. Provst Hjort, der var vendt tilbage, forlod igen byen for ikke at overvære det. Han opholdt sig i den følgende tid i Møgeltønder. Holm prøvede at organisere en modstandsbevægelse, men sikkerhedskomiteéen overtalte ham til i stedet at tage til Møgeltønder.

Både amtmand, borgmester og provst søgte i den følgende tid at varetage deres embeder i byen, men de blev snart afsat. Den 17. februar fik borgmester Holm sin afsked og blev afløst af Mathias Bleichen, organist Junkers svigersøn, der i 1849—50 havde været sekretær hos den daværende amtmand Andreas Hansen. Kiær fik sin afsked 24. februar, amtmanden den 12. marts. Hans efterfølger blev etatsråd C. O. M. de Fontenay. Endelig den 22. marts fik provst Hjort sin afsked og Carstens konstitueredes i begge Hjorts embeder. Hjort havde både prædiket og konfirmeret på dansk i den sidste urolige tid og haft godt kirkebesøg. Efter hans bortrejse skriver en af de tilbageblevne vemodigt: »Vor lille Menighed er sammensmulten.« Carstens kunde ikke tilbageholde sin vrede over det ringe kirkebesøg, »slog og dundrede paa Prædikestolen, som aldrig før var hørt, sagde at Folk havde saa meget at tage vare paa i denne Tid, men deres Sjæls Frelse glemte de«.

Seminariets lærere forlod næsten alle byen med det samme. Kühnel var sengeliggende med en brækket arm, da der kom meddelelse om Dannevirkes rømning. Han stod op, sammenkaldte eleverne og meddelte dem, at undervisningen uforandret vilde blive fortsat, og at ingen af dem måtte forlade byen uden tilladelse. Om søndagen ventede man, at det samme aften, når militæret forlod byen, vilde blive forsøgt at fordrive de danske embeds-

mænd. Det blev meddelt Kühnel, at forbitrelsen særlig var rettet mod ham og Kiær, og at han kunde vente at lide overlast, hvis han blev. Han tog så til Møgeltønder. Dér fik han at vide, at eleverne for at være sikre for liv og lemmer var draget bort. Derefter rejste han med sin familie til svogeren, kaptajn Hammer, i Odense. Han tænkte først på at vende tilbage for at holde sammen på stumperne. Men 7. marts søgte han præsteembede i kongeriget, da seminariet havde måttet standse undervisningen, og han var uden virksomhed, men også troede at føle et indre kald til præstelig gerning.

Den 11. april blev C. A. Valentiner ansat i Hjorts embeder. Han havde været præst i Nordslesvig, men var blevet afsat i 1850. Han havde derefter haft embede i Tyskland. Han fik også posten som leder af seminariet i Tønder. Han holdt eksamen i foråret, men kun 3 af de 26—28, der skulde have været dimitteret, indstillede sig, »uagtet han har gjort sig megen Umage for at faa flere og anvendt Overtalelser, Bibelsteder og Løfter om at behandle dem lempeligt«. Indkvartering af seminarister skulde fra nu af ske gennem Valentiner.

Thura meldte sig til hæren, men da han ikke kunde komme til krigsskuepladsen, opgav han det, slog sig ned i Tommerup, hvor han søgte at dygtiggøre sig yderligere for at kunne blive seminarielærer i Nordslesvig. Han blev siden lærer ved Schneekloths skole i København.

Da sikkerhedskomiteéen overfor Holm udpegede dem, det vilde være farligst for at blive i byen, nævnte den specielt lærerne. Rosendal rejste den 8. februar. Den 25. februar sendte han fra Rømo en ansøgning til provst Magnussen i Følleslev om embedet i Hove, da han med sin kone og sine to børn måtte »leve af Andres Godhed«. Appel måtte fortrække fra byen den 8. februar og opholdt sig fire nætter i Møgeltønder. Efter sin tilbagekomst fik han fire gange sine ruder slået ud, bl. a. natten efter stormen på Dybbøl. Han rejste efter krigen til København, hvor han levede af undervisning, til han i 1865 begyndte sit bekendte højskolearbejde i Rødning.

Hagerup blev. »Jeg har altid staaet paa god Fod med Borger-skabet, kunde derfor heller ikke troe, at nogen vilde mig ondt og blev altsaa, men jeg holdt mig lidt fra Gaderne, da jeg vilde

undgaa Raaben efter mig af Gadedreng«, skriver han 11. februar. Han meddelte allerede fastelavnsmandag nogle borgere, at han og endnu een lærer agtede at begynde skolen som sædvanlig om tirsdagen. De, der ikke længere vilde lide den danske undervisning, kunde jo så lade børnene blive hjemme. Hagerup antog, at de mere besindige hellere vilde have børnene i skole end lade dem gå og drive. Tirsdag blev der holdt skole for omtrent det halve antal børn. Man spæede ham ilde fra flere sider, men det gik roligt som sædvanligt. Onsdag eftermiddag kom to af sikkerhedskomiteéens medlemmer. En unævnt person havde besværet sig over, at der blev holdt skole. Komiteén havde erklæret, at den ikke kunde indlade sig på at befale Hagerup at forandre skolesproget. Han havde så truet med, at han nok på anden måde skulde forhindre Hagerup i at undervise på dansk. De to udsendinge henstillede til overvejelse, om Hagerup ikke fandt det bedre foreløbig at udsætte skolen. Det var ingen befaling, men Hagerup lovede straks at lukke skolen og at formå sin kollega til det samme.

Den 2. marts begyndte Hagerup atter sin skole på dansk. »Der holdes for Øieblikket Skole her for mindst en Trediedel af Byens Skoleungdom, hvilket endda ikke er saa lidt under den nærværende Tids Tryk; thi ikke alene sende ingen Tydsksindede deres Børn i Skole, men alle mulige Midler benyttes for tillige at holde de Dansksindedes Børn hjemme, og dette lykkes desværre med Hensyn til Enkelte¹⁰⁷⁾«.

Imidlertid var der indgivet et andragende om genindførelse af tysk skolesprog. »Af 650 stemte 504 for tydsk, 1 for dansk, skønt næppe 80 Familier har tydsk Hussprog«, skriver Hagerup 21. marts. Alle lærere fik en forespørgsel, om de var i stand til at undervise på tysk. Hagerup svarede, at han var villig til det og kunde dokumentere, at han var i stand til det, men tilføjede dog, at 13 års manglende øvelse vilde gøre det vanskeligt for ham at tale korrekt — han vidste ikke, om skolen kunde være tilfreds dermed.

Den 30. april blev der forordnet indførelse af tysk skolesprog, og Hagerup blev — som de øvrige lærere — suspenderet. På det tidspunkt var hans kollega Haue endnu i byen. Han blev siden degn i Nustrup. Senere fik Hagerup sin afsked og blev tillige af-

sat som økonom ved vajsenuset fra 15. november — han kunde altså endnu nogen tid slå sig til ro.

Endnu inden nyordningen blev gennemført havde byens to tyskdannede lærere underhånden fået anmodning om at begynde undervisningen på tysk. »Den ene, »gammel og vellidt« fik fuld Indtægt uden at undervise. Han har altsaa atter maattet overtage sin Skole og har maattet tage Hjælpe lærer. Han synes næppe om det« (Hagerup 28/4). Der må sigtes til C. F. Clausen. Den anden var selvfølgelig Tüchsen, der dog synes at have forligtes dårligt med sine nye foresatte. (Hagerup 31/1 1865). Iøvrigt hjalp myndighederne sig med nye og uprøvede, endda ueksaminerede, lærerkræfter.

Mod privatskolerne synes der ikke at have været større uvilje i befolkningen, heller ikke imod lærerne. Den private realskole var kun lukket de urolige fastelavnsdage. Allerede torsdag, den 11. februar, var den atter i gang med en snes elever. Jul. Nic. Jensen rejste bort i februar, men Branth og Chr. Pet. Jacobsen blev i byen, uden at de blev udsat for grovere fornærmelser, men — skriver Branth — det er »maaske kun fordi man mener, at Skolen kan overlades til at gaa ind af sig selv: dersom dette ikke sker, ville vi vel blive drillede, men det faaer man finde sig i«.

Den 19. marts fik Branth imidlertid meddelelse fra den nye magistrat om, at realskolen skulde lukkes, da byens skolekollegium ikke — som krævet i skoleregulativet af 1834 — var blevet adspurgt ved skolens oprettelse. Branth opgav ikke håbet om, at den nye borgmester Bleichen vilde være tolerant nok til at tåle en dansk privatskole. Kun hvis der blev stillet sådanne fordringer angående undervisning i tysk, at det væsentlig vilde ændre skolens karakter som dansk skole, vilde han opgive at fortsætte skolen. I så fald kunde han tænke sig, at han og Jacobsen indtil videre fortsatte med at give private timer i hjemmene. Skulde danskheden så siden få trykkede vilkår, vilde han tænke sig, at skolen burde omdannes til en dansk borgerskole, som Jacobsen burde lede.

Der var åbenbart nogle, der ønskede realskolen bevaret. »Tonnersches Intelligenzblatt« for 14. april 1864 indeholder et skarpt indlæg af Dr. Tanck, hvori han med afsky beretter, at der går

»die grausige Sage«, at man er gået i forbøn for det fjendtlige institut, den såkaldte realskole. Han vægrer sig ved at tro rygtet og retter en opfordring til byens borgere, hvor de så stammer fra, undtagen de, »die Ihr wie ein Pesthauch aus Dänemark in unsere so freundliche Stadt geworfen seid«. De bør udnytte den store tid, de lever i, og som »Gottesleugner bekehren und in Fromme umwandeln kann«, til at vende tilbage »zum Einheimischen, Vaterländischen, Alterthümlichen, zu unserer alten Art«, og kræve den gamle rektorskole, som har været Tønders stolthed, genoprettet.

Branth søgte om skolekollegiets tilladelse til at fortsætte, men fik afslag. Der var klaget over, at skolen var ført »im nationaldänischen Sinne«. Både Branth og Jacobsen blev erklæret for »ultradanske«. (»Det er Dem maaske bekjendt, at jeg fra den hidsigere danske Side er bleven beskyldt for alt for stor Hensyntagen«, skriver Branth til Regensburg.)

Branth og Jacobsen begyndte så på privat undervisning af dansksindedes børn, som de læste med i afdelinger på 3—4 stykker et par timer daglig i hjemmene. Branth ønskede meget, at ministeriet foreløbig vilde »holde Realskolens Levninger oppe« og havde ikke lyst til at forlade byen. »Jeg ved at Tydskerne gjerne vilde, at jeg skulde bort, og derfor gjør jeg mig Umage for at blive«. Ministeriet bevilgede den 15. april yderligere 300 Rdl. til realskolen (samtidig fik Albertine Sørensens skole et tilskud på 200 Rdl.)¹⁰⁸).

14. maj kunde Branth meddele, at han havde fået endeligt afslag på sin anmodning om at måtte fortsætte skolen. Men skønt forholdene var alt andet end behagelige, foretrak han at blive, »fremfor at reise bort med den Følelse at være en forjaget Flygtning«. Jacobsen og han læste stadig et par timer daglig med 12 drenge, indtil de endelig forlod byen.

I december 1864 anmodede Hagerup om tilladelse til at oprette et privatinstitut med dansk skolesprog. Han henviste til, at han var blevet berøvet sine subsistensmidler uden egen skyld samt »at en Tilladelse til Oprettelsen af et Privatinstitut med tydsk Skolesprog i sin Tid meddeltes den med Pension afskedigede Elementarlærer Jespersen¹⁰⁹)«.

I januar 1865 kunde han begynde skolen med 11 elever. Den

bestod endnu ved hans død i 1868. Som medhjælper havde han *Joh. P. Johansen*, en husmandssøn fra Ladelund, der blev dimitteret fra Tønder seminariums danske afdeling 1866. Han fik uden vanskelighed tilladelse til at fortsætte skolen efter Hagerup, idet Carstens forsikrede, at »han af »principielle Grunde« holdt på et dansk Institut«. Johansen blev siden lærer i Ålborg og har gjort sig bekendt i Danmark som brygger og som en fremragende entomolog⁵⁰⁰).

Af den danske lærerstab i Tønder i mellemkrigstiden blev altså kun Hagerup i byen. I august 1864 skrev han i et brev: »... jeg troer, at de af os tilbageblevne, der endnu ikke aldeles ere gaaede op i Bitterhed og Hævnlyst, vilde være fortrinlig skikkede til med den fornødne, forhen destoværre ringeagtede Hensynsfuldhed at begynde Fordanskningsværket igjen, et Arbejde, som der nu jo slet ingen Udsigt er til atter at faae igang ... nu ere Tydskerne i deres Bedømmelse af Folk paa det Standpunkt, som vi Danske begyndte at komme over⁵⁰¹)«.

BILAG I

Oversigt over Tønder bys Skolevæsen 1850-64

Tønder Bys Skoler 1850-64

Skole	Lærere	Født	Fødested	Uddannelse	Funktions-tid
Vajsenhusskolens elementarklasse	Peter Jespersen	1806	Eskris, Angel	Tønder 1829	1834-51
	Cornelius Appel	1821	Aabel	Lyngby 1841	1851-61
	Chr. Jensen Haue	1838	Kastrup, Gram s.	Tønder 1861	1861-64
Vesterkvarterets elementarklasse	Asmus Tychsen	1803	Rollum, Ensted s.	Tønder 1825	1835-
Vajsenhusskolens overklasse	Hans Clausen	1790	Okholm	Tønder 1813	1814-52
	Vilh. Hagerup	1825	Egemarke	Jonstrup 1845	1853-64
Drengeskolens overklasse	Claus Friedrich Clausen	1798	Wyk, Før	Tønder 1819	1835-55
	Peter Tranberg	1829	Ribe	Jelling 1850	1855-56
	L. de Thurah	1825	Ribe	Cand. theol. 1847	1856-57
	Jeppe Jeppesen Rosendal	1828	Jernved	Jelling 1849	1857-64
Pigeskolen	Johann Heinrich Nissen	1808	Frederiksstad	Tønder 1831	1835-55
	Jeppe Jeppesen Rosendal	1828	Jernved	Jelling 1849	1855-57
	Jørgen Nielsen	1832	Lem	Jelling 1855	1857-61
	Cornelius Appel	1821	Aabel	Lyngby 1841	1861-64
Rektorklassen (ophævet 1856)	Detl. Fr. Petersen	1810	Schedstedt	Cand. theol.	1843-50
	L. Claussen			Cand. theol.	
	A. D. Grauer	1804	Rise	Præst	1850-56
	N. V. Müller	1823	Gram	Cand. theol.	

Skolernes elevantal

	1851 ¹⁾	1855 ²⁾	1858 ³⁾	1861 ⁴⁾
Vajsenhusets elementarklasse	75	96	110	110
Vesterkvarterets elementarklasse	67	84	89	100
Vajsenhusets overklasse	77	92	105	100
Drengeskolens overklasse	70	82	62	70
Pigeskolen	156	72	119	140
Rektorklassen (ophævet 1856)		11		

- ¹⁾ Kiærs indberetning 15/3 1851. (Tønder Byarkiv, skolesager 1830-55. Åb.).
- ²⁾ Visitatsindberetning 1/8 1855. (Abt. 18. nr. 42. Gottorp).
- ³⁾ Visitatsindberetning 28/7 1858. (Abt. 18. nr. 42. Gottorp).
- ⁴⁾ Hagerups indberetning til Hjørt 18/1 1861. (Tønder kirkevisit. 1855-64. Sager vedr. en ny skoleordning. Ab.).

Tønder Seminarium 1850-55

Lærere	Født	Fødested	Uddannelse	Fag	Funktionsrid
Chr. August Bahnsen	1797	Tostруп, Angel	Cand. theol. Gortrup 1821	Religion, pædagogik, Danmarks historie	1829-55
Henning Dieckmann	1780	Hollingsred	Kiel	Praktik, matematik	1829-49
Johann Heinrich Nissen	1808	Friederichsstad	Tønder 1831	Matematik	1849-55
Peter Jespersen	1806	Iskris, Angel	Tønder 1829	Praktik	1849-55
Hans Clausen	1790	Okholm	Tønder 1813	{ Skrivning Dansk	1830-52 1839-52
Claus Friedrich Clausen	1798	Wyk, Før	Tønder 1819	Regning	1849-55
Joh. Heinr. Carl Kopp	1789	Braunschweig	Vagmester	Gymnastik	1830-54
Joh. Andresen	1791	Grasten	Gartner	Frugtavl	1830-55
Georg Heinr. Osw. Greif	1801	Koldenbüttel		Musik	1847-50
Peter Junker	1793	Tønder	Organist	Musik	1850-55

Tønder Seminarium 1858-64

Arnold M. A. Kühnel	1821	Nyborg	Cand. theol. 1845	Bibelforklaring, pædagogik	1856-64
Laurids de Thurah	1825	Ribe	Cand. theol. 1847	Moderensål, historie, geografi	1857-64
Hans Hansen Andersen Meier	1829	Brendstrup	Cand. theol. 1857	Tysk, regning, matematik, tros lære	1858-61
Julius Nicolai Jensen	1833	Hammer (Præsto)	Jonstrup 1853	Naturvidenskab, matematik	1861-64
Andreas M. L. Jastrau	1823	Odense		Musik	1858-64
Carl Theodor Nyegaard	1820	Moen	Gartner	Havbrug	1858-64
Cornelius Appel	1821	Aabel	Lynghy 1841	Skrivning	1858-64
M. M. Schmidt		Mogeltonder	Maler	Tegning	1858-64
Jens Nielsen Mørup			Politibeyent	Gymnastik	1858-64

Private skoler i Tønder 1850-64

Lærere			Skolen		Elevantal	
Navn	Fødeår	Fødested	Oprettet	Nedlagt	År	Antal
Peter Jespersen	1806	Eskris, Angel	1/12 1851 ²⁾	29/9 1862 ³⁾	1852 1853 1855 1857 1861	25 ¹⁾ 19 ²⁾ 20 ⁴⁾ 17 ⁰⁾ 19 ⁶⁾
Vilhelmine Rosenvinge			27/3 1853 ⁵⁾	?		
Fr. Wildenrath	1816	Tønder	1853 ⁷⁾	1857 ⁷⁾	1855	18 ⁴⁾
C. W. Meyer			1853 ⁷⁾	14/1 1854 ⁷⁾		
Albertine Sørensen			1/5 1855 ⁴⁾		1855	12 ⁴⁾
Borchert			9/2 1858 ⁵⁾	1/5 1859 ⁷⁾		
Jacob Severin Deichmann Branth	1831	Nykøbing, Mors	3/10 1861 ¹⁰⁾	19/3 1864 ¹¹⁾	Okt. 1861 Juli 1862 Okt. 1862 Apr. 1863	17 ¹²⁾ 23 ¹²⁾ 31 ¹³⁾ 33 ¹²⁾
Chr. Peter Jacobsen Julius Nicolai Jensen	1841 1833	Bjolderup Hammer	(ansat 1862-64) (ansat 1863-64)			
Johannsen (Asylskolen)					1861	50 ⁶⁾

¹⁾ Indberetning 1/11 1852. Tønder Byarkiv. Skolesager 1830-55. Åb.

²⁾ Indberetning 6/4 1853. Tønder Byarkiv. Skolesager 1830-55. Åb.

³⁾ Nordisk Skoletidende 7/7 1863, s. 28.

⁴⁾ Visitatsindberetning 1/8 1855. Abt. 18. Nr. 42. Gottorp.

⁵⁾ Visitatsindberetning 28/7 1858. Abt. 18. Nr. 42. Gottorp.

⁶⁾ Visitatsindberetning 18/8 1861. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 1850-63. Generalvisitationer 1855-62. R. A.

⁷⁾ Tønder Byarkiv. Sager vedr. Privatskoler 1852-65. Åb.

⁸⁾ C. A. Kiær til Regenburg 22/4 1853. Regenb. ark. R. A.

⁹⁾ Skrivelse fra Johs. M. Dahl 25/6 1857. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 437/1857. R. A.

¹⁰⁾ Dvk. 12/11 1861.

¹¹⁾ Branth til provst Hjort 14/5 1864. Regenb. ark. (Hjorts breve). R. A.

¹²⁾ Nordisk Skoletidende 6/5 1863, s. 95.

¹³⁾ Slesv. Mstr. Forestillinger 76/63 (9/4 1863). R. A.

BETÆNKNING FRA KIRKEVISITATORIET I TØNDER OM
 INDFØRELSE AF SPROGRESKRIPTET 17/1 1851

(Slesv. Mstr. — Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60.
 Læg: 455. R. A.)

An

Den ausserordentlichen Regierungscommissair für das Herzog-
 thum Schleswig,

in

Flensburg.

Pflichtmässiger Bericht
 nebst Bedenken
 der

Kirchenvisitatoren der Propstei Tondern,
 betreffend die Frage, welche Maassregeln zu treffen sein möch-
 ten um die Einführung der dänischen
 Kirchen- und Schulsprache in den Distric-
 ten, wo die Umgangssprache dänisch ist,
 in möglichst kurzer Zeit vorzubereiten und
 successive zu bewerkstelligen, s. w. d. a.

Erfordert den 7ten November 1850.

Erstattet den 17ten Januar 1851.

Bevor die ehrerbietigst Unterzeichneten zur Beantwortung der
 rubricirten, uns mittelst hochgeneigten Schreibens vom 7ten No-
 vember v. J. vorgelegten Frage schreiten, erlauben wir uns ein-
 leitend Nachstehendes ganz gehorsamst zu berichten:

In den zu der Propstei *Tondern* gehörigen Kirchspielen *Süd-
 Lügum, Braderup, Humtrup, Ladelund, Carlum, Clixbüll, Me-
 delbye* und *Uberg*, von denen das letztgenannte in der *Südton-
 der-Harde*, die übrigen aber in der *Karr-Harde* belegen sind, ist
 die Volkssprache von jeher dänisch gewesen, wogegen die Kir-

chen- und Schulsprache nach wie vor deutsch ist. Hiebei ist jedoch zu bemerken, dass in mehreren dieser Kirchspiele als namentlich in *Medelbye, Ladelund, Süd-Lügum, Braderup, Carlum* und *Uberg* regelmässig jeden 4ten Sonntag Gottesdienst in dänischer Sprache gehalten wird und auch andere Amtsgeschäfte häufig in dänischer Sprache vorgenommen werden, welches indessen in Ermangelung desfälliger gesetzlicher Bestimmungen von dem Ermessen und guten Willen der jedesmaligen Prediger dependirt. Auch haben in letzterer Zeit z. E. im Kirchspiele *Ladelund* einige Schullehrer den Kindern aus eigenem Antriebe mit gutem Erfolk Unterricht in der dänischen Sprache ertheilt.

Während, wie bereits bemerkt, in den genannten, ursprünglich von dem dänischen Volksstamme bewohnten Kirchspielen die dänische Sprache ausschliesslich die Umgangssprache der Bewohner bildet, wird das Kirchspiel *Leck* theils von Dänen (*Stadum, Sandacker, Sprakebüll, Achterup*) Theils von Friesen (*Schnatebüll, Klintum*) bewohnt, und in dem bedeutenden Kirchdorfe *Leck* allgemein hochdeutsch, plattdeutsch, dänisch und friesisch verstanden und gesprochen. — In dem zu der Wiedingharde gehörigen, im alten Frieslande belegenen Kirchspiele *Aventoft* ist durch Auswanderung der ursprünglichen Bevölkerung und Verschmelzung derselben mit eingewanderten Dänen die friesische Mundart mehr und mehr verdrängt und die dänische Sprache überwiegend geworden. Dies gilt ins Besondere von dem Dorfe *Aventoft* selbst, wo nicht allein durchgängig dänisch gesprochen, sondern auch von Vielen die deutsche und friesische Sprache nicht einmal verstanden wird. Dagegen mögen sich in anderen Theilen des Kirchspiels, namentlich zu *Rosenkranz* mehr friesische Elemente erhalten haben. Das Kirchspiel dürfte indessen in seiner Totalität unbedenklich als dänischredend zu bezeichnen sein.

Was endlich die Stadt *Tondern* anbelangt, so ist auch hier die Umgangssprache eines sehr grossen Theils der Bevölkerung dänisch, obgleich auch die deutsche Sprache allgemein verstanden und gesprochen wird, ja in manchen bürgerlichen Häusern die Familiensprache bildet.

In den übrigen Kirchspielen der Propstei *Tondern*, sowohl auf dem Festlande als auf den Inseln *Föhr* und *Sylt*, wo deutsch als

Kirchen- und Schulsprache gilt, besteht die Bevölkerung durchweg aus Friesen, deren Umgangssprache die alte friesische Mundart in verschiedenen Dialecten ist, wenn gleich auch die deutsche Sprache allgemein und die dänische Sprache auf den Inseln und in Wiedingharde grossentheils ins Besondere von Mannspersonen verstanden und gesprochen wird.

Wenn es nun der Wille Ew. Excellenz ist, die Bestimmung des Allerhöchsten Rescripts vom 15ten December 1810 »dass in den zum Herzogthum Schleswig gehörigen Districten Aemtern und Inseln, wo dänisch gesprochen wird, die dänische Sprache nach und nach bei dem Gottesdienste und bei dem Schulunterricht (wie bei allen öffentlichen Angelegenheiten) allgemein eingeführt werden solle« nunmehr zur Ausführung bringen zu lassen und Ew. Excellenz hochgeneigt unser Bedenken über diese Angelegenheit erfordert haben, so erlauben wir uns in dieser Veranlassung folgendes ehrerbietigst zu bemerken:

ich, der gehorsamst mitunterzeichnete Amtmann, lebe der inigen Ueberzeugung, dass die in dem Allerhöchsten Rescript vom 15ten December 1810 enthaltenen Vorschriften vollkommen in der Vernunft und Gerechtigkeit begründet sind. Dass nämlich Menschen, welche in ihrem häuslichen und Familienleben eine bestimmte Sprache reden, in derselben Sprache den Schul- und Religionsunterricht erhalten, in derselben in der Kirche ihre religiöse Erbauung empfangen und sich überhaupt in den höchsten und heiligsten Angelegenheiten des Lebens der Sprache bedienen, die sie mit ihren Eltern, Kindern, Angehörigen und Landsleuten sprechen, scheint an sich so klar und natürlich, dass man ohne Scheu einen jeden anderen Zustand als verkehrt und widernatürlich bezeichnen darf. Wo ein solcher dessenunerachtet sich findet, ist es daher auch, meines Erachtens, höchst wünschenswerth, demselben baldthunlichst Wandel zu schaffen und würde ich mich um so mehr glücklich schätzen in dem mir anvertrauten Wirkungskreise zur Erreichung eines solchen Resultats beitragen zu können, als es mir durch eigene Anschauung völlig klar geworden ist, wie grosse Nachtheile damit verbunden sind, dass namentlich den Kindern der unbemittelten Klasse, deren Schulbesuch doch aus manchen unvermeidlichen Ursachen unvollkommen bleibt, der spärliche Unterricht noch durch Erlernung einer

Sprache verkümmert wird, die ihnen bei dem Eintritt in die Schule völlig fremd ist und mit der sie während ihrer ganzen Schulzeit zu kämpfen haben.

Indessen verkenne ich es nicht, dass Zeit und Gewohnheit auf alle menschliche Angelegenheiten einen unberechenbaren Einfluss ausüben können, so dass die Verhältnisse, wie sie wirklich sind, sich oft ganz anders gestaltet haben, als man Solches nach Regeln des vernünftigen Denkens jemals a priori würde für möglich halten können.

Dieses ist denn namentlich auch hier der Fall und zwar in einem Grade, der gewiss jeden Unbefangenen mit Erstaunen erfüllen wird.

Es wird Ew. Excellenz in hochgefälliger Erinnerung sein, dass des höchstseeligen Königs *Christian VIII* Majestät vor nicht vielen Jahren die jetzt wiederum zur Sprache gebrachte rubricirte Angelegenheit in Anregung bringen liess und derselben mit der dem verewigten Monarchen eigenen Sorge für das Glück und Wohl seiner Unterthanen im nördlichen Schleswig ein persönliches lebhaftes Interesse widmete. Es wurden damals die umfassendsten Untersuchungen und Vorbereitungen getroffen um die dänische Sprache in den Districten wo die Volkssprache dänisch ist, in allen öffentlichen Angelegenheiten einzuführen und es war der ernste Wille des höchstseeligen Königs, diese Veränderung auf das Kräftigste zu fördern. Anstatt dass man nun von der Bevölkerung hätte erwarten dürfen, dass sie die wohlwollende Absicht der Regierung mit Dankbarkeit anerkannt und durch freudiges Entgegenkommen die Ausführung derselben würde erleichtert haben, zeigte sich überall eine starke Opposition und ein entschiedenes Widerstreben gegen die projectirte Reform. In den betreffenden Kirchspielen der Propstei *Tondern* wurde sogar eine namentliche Abstimmung der sämtlichen Eingesessenen und Familienväter veranstaltet, welche zu dem wunderbaren Resultate führte, dass nur drei oder vier Personen sich für eine Veränderung der Kirchen- und Schulsprache erklärten, während alle Uebrige ihre Stimme für die Beibehaltung des bestehenden Zustandes abgaben. — Dies ist vor 3 bis 4 Jahren geschehen und ich glaube annehmen zu dürfen, dass sich die Stimmung der Bevölkerung seitdem nicht verändert hat, dass die

Opposition vielmehr noch bedeutend gewachsen ist, und daher von Seiten der Betheiligten an vielen Orten ein sehr erheblicher Widerstand gegen die beabsichtigte Verbesserung zu erwarten steht.

Dass die Wünsche und die Ansichten der zunächst Betheiligten in einer so wichtigen und eingreifenden Angelegenheit wie es eine Veränderung der bestehenden Kirchen- und Schulsprache ist, nicht ausser Acht zu lassen sind, bedarf keiner weiteren Ausführung. Indessen dürfte doch auf diese Stimmung nur insofern ein entscheidendes Gewicht zu legen sein, als sie auf vernünftigen Gründen beruht und nicht das Product fremdartiger, irrationeller Einflüsse oder einer das unbekannte Bessere a priori verwerfenden Gleichgültigkeit ist.

In dieser Beziehung glaube ich es nun unbedenklich aussprechen zu müssen, dass das Resultat jener vor einigen Jahren Stattgehabten Abstimmung keinesweges als ein unzweideutiger und ungetrübter Ausdruck der Wünsche und Absichten der gesammten Bevölkerung anzusehen ist. Abgesehen davon, dass die mit der Leitung der Abstimmung beauftragten Kirchspielvögte und Juraten grösstentheils der sogenannten Schleswigholsteinischen Parthei angehörten und es gewiss nicht unterlassen haben im Sinne dieser Parthei auf die Stimmgeber zu influiren, lässt es sich überall nicht verkennen, dass diese Angelegenheit, welche an sich eine reine Kirchen- und Schulsache ist, von Anfang an als politische Partheisache aufgefasst und mit einer Leidenschaftlichkeit behandelt worden ist, welche wohl Wenige zur eigentlichen Klarheit über das Wesen derselben kommen liess. Ich brauche in dieser Beziehung nur auf die Tagespresse in den letzten Decennien hinzuweisen, welche jede Maassregel deren Zweck es war, die dänische Sprache in Nordschleswig in Angelegenheiten des Staats oder der Kirche zu der gebührenden Geltung zu verhelfen, als einen Angriff auf die Selbständigkeit des Herzogthums Schleswig, als einen Versuch zur Incorporation desselben in das Königreich und dgl. bezeichnete, und auf diese Weise mit allen ihr zu Gebote stehenden Mitteln gegen jeden Fortschritt zum Besseren agitirte. Dass diese Agitation auf die hiesige Bevölkerung mächtig eingewirkt hat, haben die traurigen Erfahrungen der letzten Jahre leider! genugsam gezeigt, und ich

glaube nicht zu viel zu behaupten wenn ich sage, dass solche Einflüsse zu dem Resultat der mehrberechtigten Abstimmung viel beigetragen haben. Ich glaube dies um so mehr, als sogenannte deutschgesinnte, sonst aber verständige Einwohner der betreffenden Gegenden, mit denen ich mich über diese Angelegenheit vielfach unterredet, namentlich mit Rücksicht auf den Schulunterricht, die grossen Mängel der bestehenden Einrichtung willig eingeräumt haben, während ich doch völlig davon überzeugt bin, dass dieselben Männer bei einer erneuerten Abstimmung aus politischen Gründen entschieden für Beibehaltung derselben sich aussprechen würden. Ausserdem ist es aber sehr begreiflich, dass ein seit Jahrhunderten bestehender Zustand, so verkehrt und unnatürlich er auch an sich sein mag, immer seine Anhänger zählt, die das Bestehende eben darum lieben und vertheidigen weil es einmal besteht, und sich principiell gegen jede Neuerung erklären, weil sie zu träge sind, um sich von den Vortheilen derselben zu unterrichten und zu überzeugen. Dieses gilt namentlich auch in dem vorliegenden Falle, wo es zudem auch der in Betracht kommenden Bevölkerung an Gelegenheit gefehlt hat, sich von den Vorzügen einer besseren und naturgemässeren Einrichtung zu überzeugen, während sie von Jugend auf die deutsche Sprache als die Sprache aller Gebildeten und Vornehmen, ihrer Lehrer und Richter, ihrer Seelsorger und Gesetzgeber verehren lernten, und sie als das nothwendige Gewand aller höheren Ideen und Begriffe, als die Trägerinn aller Intelligenz und Gelehrsamkeit betrachten mussten. — Die dänische Sprache, obwohl ihre Muttersprache blieb ihnen dagegen fremd in ihrer höheren Entwicklung, ihre schöne und reichhaltige Literatur blieb ihnen verschlossen, da sie nicht einmal dänisch lesen können, und so ist es leicht zu erklären, dass sie dieselbe weder schätzen noch lieben sondern vielmehr für eine Mundart ansehen, welche nur von gemeinen Leuten im täglichen Leben geredet wird und nur für die Gegenstände desselben geeignet ist. —

So sehr ich es daher für meine Pflicht halte, auf das Vorhandensein einer starken Opposition wider die von Ew. Excellenz beabsichtigte Reform aufmerksam zu machen, eben so wenig kann ich diese Opposition als begründet und berechtigt ansehen, halte dieselbe vielmehr für ein Product der Unkunde und poli-

tischer Einflüsse, welches der Einführung einer grossen und wichtigen Verbesserung nicht hindernd in den Weg treten darf. Auch steht es, meines Erachtens, zu erwarten, dass die gegenwärtige grosse Aufregung der Gemüther sich nach wiederhergestelltem Frieden bedeutend vermindern und dann die Wahrheit und das Gute unter dem Schütze einer weisen und gerechten Regierung erfreuliches Gedeihen haben und auch bei Manchen Eingang und Anklang finden wird, die bisher, sei es aus Absicht oder Unkunde, sich dagegen verschliessen.

Nur insofern wird demnach die bei der Bevölkerung der betreffenden Kirchspiele wider die Einführung dänischer Kirchen- und Schulsprache obwaltende Missstimmung, meines unmassgeblichen Dafürhaltens, Beachtung finden können, als der Erreichung des Zweckes unbeschadet Alles zu vermeiden sein wird, was jener neue Nahrung geben könnte, und als auf der anderen Seite Alles aufgeboten werden muss, um durch Belehrung und Aufklärung der Betheiligten ihre Vorurtheile zu beseitigen und sie zu einer unbefangenen Anschauung der Sache zu stimmen.

Was nun die Ausführung der rubricirten Massregel in der hiesigen Propstei anbelangt, so wird dieselbe, meines Erachtens, in den Kirchspielen *Süd-Lügum, Braderup, Clixbüll, Humtrup, Carlum, Ladelund, Medelbye, Uberg* und *Aventoft* in ihrem vollen Umfange zur Ausführung kommen müssen, indem alle diese Kirchspiele zu den Districten zu zählen sind, wo die Volkssprache unbestreitbar dänisch ist. Hinsichtlich der Stadt *Tondern* und des Kirchspiels *Leck* dürften dagegen die Verhältnisse sich etwas anders gestalten, und daher Modificationen eintreten müssen, auf die ich mir später zurückzukommen erlauben werde. — Was die übrigen in der *Wieding- Böcking- und Karrharde* sowie auf den Inseln *Föhr* und *Sylt* belegenen Kirchspiele der hiesigen Propstei anbelangt, in welchen die Kirchen- und Schulsprache deutsch ist, so wird es hier, meines Erachtens, bei der bestehenden Verfassung sein Bewenden behalten müssen. Zwar ist die eigentliche Volkssprache in diesen Districten nicht deutsch, sondern friesisch, da jedoch die friesische Sprache zur Kirchen- und Schulsprache nicht gemacht werden kann, indem es dieser Mundart an der dazu erforderlichen Ausbildung fehlt, die

deutsche Sprache aber seit langer Zeit die Stelle der Schriftsprache für die Friesen vertritt und von ihnen allgemein verstanden und gesprochen wird, während das Dänische ihnen zum Theil wenig, zum Theil gar nicht bekannt ist, so fehlt es an jeder Veranlassung zu einer Veränderung, welche keine Verbesserung sein, sondern lediglich grössere Verwirrung in die Sprachverhältnisse bringen und bei der Bevölkerung eine nicht unbegründete Missstimmung hervorrufen würde. —

In Betreff der Art und Weise, wie die Einführung der dänischen Kirchen- und Schulsprache in den obenbenannten 9 Kirchspielen in Uebereinstimmung mit der von Ew. Excellenz ausgesprochenen Absicht zu bewerkstelligen sein möchte, erlaube ich mir Nachstehendes ganz ehrerbietigst zu bemerken:

Die bisherige deutsche Schul- und Kirchensprache hat namentlich auch die Wirkung gehabt, dass den dänischredenden Einwohnern der dänische Ausdruck für alle höhere und abstracte Begriffe mit der dänischen Schriftsprache völlig fremd geblieben ist. Die jetztlebende Generation, die bereits die Schule verlassen, vermag daher weder dänisch zu lesen noch sich über Gegenstände der Religion in dänischer Sprache auszudrücken. So wie für den Europäischen Juden, der sonst die Landessprache spricht, das hebräische, so bildet für diese Leute das deutsche eine Art von heiliger Sprache, in welcher sie die Erbauung und den Trost, welchen die Religion und die Kirche gewähren, empfangen, und worin sie sich selbst im Gebete dem Allmächtigen nahen, während ihnen die eigene Muttersprache in allen diesen Beziehungen fremd geworden ist. So unnatürlich und verkehrt ein solcher Zustand auch ist, so lässt es sich doch nicht verkennen, dass er besteht und dass nicht die Betheiligten, sondern vielfache, seit Jahrhunderten von der Staatsregierung unbeachtet gebliebene, oder wenigstens tolerirte Umstände und Verhältnisse die Schuld davon tragen. Eine plötzliche Veränderung der Kirchensprache, eine augenblickliche Abschaffung der deutschen Bibel und des deutschen Gesangbuchs würde daher die Bewohner der betreffenden Kirchspiele grossen Theils aller eigentlichen kirchlichen und religiösen Erbauung berauben, und auf ihren sittlichen und moralischen Zustand nur höchst nachtheilig einwirken können. Es wird daher, meines unmaassgeblichen Erachtens, eine For-

derung der Gerechtigkeit und Billigkeit sein, bei Veränderung der Kirchensprache sehr vorsichtig und allmählig zu Werke zu gehen, und dieselbe erst dann in ihrem vollen Umfange eintreten zu lassen, wenn eine neue Generation durch die Schule dergestalt herangebildet worden ist, dass sie, sowie es naturgemäss ist, in ihrer Muttersprache auch am Liebsten das Wort Gottes verkünden hört und nur in ihr die wahre Erbauung sucht und findet. — Indem ich es mir vorbehalten darf, diesen Punct später wiederum zu berühren, wende ich mich jetzt zu der Veränderung der Schulsprache, welche meiner Ueberzeugung nach die Grundlage der ganzen Reform bilden muss.

Was zunächst die Schuljugend betrifft, so ist dieselbe an sich zum sofortigen Beginn des dänischen Unterrichts vollkommen geeignet, da sie im elterlichen Hause nur dänisch spricht und bei dem Eintritt in die Schule meistens kein deutsches Wort versteht. Indessen dürfte es zu berücksichtigen sein, dass eine Veränderung der Unterrichtssprache bei den älteren Kindern, welche bereits in der deutschen Sprache sowohl als in den Lehrgegenständen ziemlich fortgeschritten sind, eine nicht geringe Störung in Betreff ihrer ferneren Ausbildung hervorbringen würde, so dass man hinsichtlich ihrer die Reform wohl kaum vollständig zur Ausführung wird bringen können, wogegen indessen für die Mittelklasse doch wohl so viel zu erreichen sein wird, dass sie wenigstens einigermassen dänisch lesen und schreiben lernt, womit ja denn auch bereits viel gewonnen sein wird. Ob dasselbe für die ihrem Abgange aus der Schule näher stehenden Kinder zu erzielen sein wird, ist mir zweifelhaft, dürfte indessen bei der Ausführung den Umständen nach jedenfalls mit in Betracht zu ziehen sein.

Eine andere Frage ist es, ob die jetzt an den betreffenden Schulen angestellten Lehrer die zur Einführung des dänischen Schulunterrichts erforderliche Befähigung besitzen. In dieser Beziehung gestehe ich, dass mir die zur Beantwortung dieser Frage erforderliche genaue Personalkunde fehlt, obgleich mir unter den gedachten Lehrern sowohl solche bekannt sind, welche eine hinlängliche Kenntniss der dänischen Sprache besitzen, als auch andere, welchen dieselbe gänzlich fehlt. Ein sicheres Resultat wird sich hier indessen überhaupt nur durch eine Vernehmung

und Prüfung der Lehrer gewinnen lassen, mit welchem Geschäft Ew. Excellenz demnächst vielleicht kundige Männer zu beauftragen geneigen werden. — Wo sich nun ergeben wird, dass die bereits angestellten Lehrer der dänischen Sprache hinlänglich mächtig sind, wird der Veränderung der Unterrichtssprache nichts im Wege stehen, wo sich aber ein entgegengesetztes Resultat zeigt, wird die Reform bis dahin aufgeschoben werden müssen, dass es gelungen sein wird durch die Versetzung oder den Abgang der jetzigen Lehrer und die Anstellung neuer, welche die erforderliche Befähigung besitzen, dieses Hinderniss aus dem Wege zu räumen. Hiebei darf ich mir indessen ehrerbietigst zu bemerken erlauben, dass da die im Amte befindlichen Lehrer ohne die Verpflichtung zur Ertheilung des Unterrichts in der dänischen Sprache angestellt worden, insofern ihnen nicht durch Verleihung gleich einträglicher anderer Stellen Ersatz gewährt werden kann, mit dem Betrage ihrer vollen Einnahme zu pensioniren, und die dazu erforderlichen Summen nicht von den Communen sondern aus der Staatskasse abzuhalten sein dürften.

Bei der Entwerfung des neuen Lehrplans möchte indessen, meines unvorgreiflichen Dafürhaltens, noch ein Moment zu berücksichtigen sein. So unrichtig und unnatürlich es nämlich ist, dass die dänischredende Bevölkerung der hier in Betracht kommenden Districte bisher ausschliesslich deutschen Schulunterricht genossen hat, so lässt es sich doch keinesweges verkennen, dass Kenntniss der deutschen Sprache namentlich in diesen Gegenden, welche in unausgesetzter Verbindung und täglichem Verkehr mit ihren deutschredenden Nachbarn und dem Süden stehen, ein sehr schätzbarer Gut ist. Es liegt dies in der Natur der Sache und ist auch allgemein anerkannt, wie denn selbst die Bewohner mancher Kirchspiele der hiesigen Propstei, wo die Schulsprache dänisch ist, und wo durchaus keine Sympathien für Deutschland herrschen, ihren Kindern Unterricht in der deutschen Sprache ertheilen lassen, weil sie es mit Recht als für ihr Fortkommen vortheilhaft ansehen, wenn sie sich in dieser Sprache einige Fertigkeit erwerben. — Ich glaube deshalb, dass bei der vorzunehmenden Veränderung der Schulsprache dahin zu sehen sein möchte, dass der Schuljugend, soweit dies ohne Nachtheil für den Hauptzweck geschehen kann, neben dem Unterricht in

der Muttersprache auch Gelegenheit gegeben werde, die deutsche Sprache zu erlernen und bin der Ansicht, dass eine solche Einrichtung zugleich die Bevölkerung am Leichtesten mit der beabsichtigten Reform versöhnen und den gegen dieselbe zu erwartenden Widerstand bedeutend vermindern wird.

Unter Berücksichtigung aller dieser Umstände glaube ich nun etwa Folgendes vorschlagen zu dürfen:

In allen den Schulen, wo solches mit Rücksicht auf die Befähigung des Lehrers möglich ist, beginnt mit dem kommenden Frühjahr, sobald die neueintretenden schulpflichtigen Kinder in die Schule aufgenommen werden, in allen anderen Schulen sobald als ein der dänischen Sprache kundiger Lehrer angestellt worden, der Unterricht in der Elementarclassen in dänischer Sprache und wird mit diesen und den später hinzukommenden Kindern durch alle Classen fortgesetzt. Dieser Unterricht umfasst namentlich das Lesen, Schreiben, Religion, biblische Geschichte und vaterländische Historie sowie die gewöhnlichen Stylübungen. Zugleich sucht der Lehrer den älteren bisher deutsch unterrichteten Kindern schon jetzt, soviel Zeit und Umstände es irgend gestatten, wenigstens die zum Lesen und Schreiben der dänischen Sprache erforderliche Fertigkeit beizubringen, wenn er sich auch genöthigt sehen sollte in einigen der vorbenannten Lehrgegenstände den deutschen Unterricht mit ihnen fortzusetzen. — Der Unterricht in dem Rechnen, in der Geographie und etwaigen anderen Nebenwissenschaften wird dagegen für alle Kinder in deutscher Sprache nach wie vor ertheilt und werden damit, so viel es die Zeit erlaubt in näher zu bestimmender Weise Uebungen im Lesen, Schreiben und Sprechen verbunden. —

Ich verkenne es keinesweges, dass eine solche Einrichtung ins Besondere für die erste Zeit mit grossen Schwierigkeiten verbunden sein dürfte, indem namentlich die Thätigkeit des Lehrers in den zum Theil sehr grossen Schulen ausserordentlich in Anspruch genommen werden wird. Ich glaube indessen, dass die Schwierigkeiten nicht unüberwindlich sind, und würden diese jedenfalls nach wenigen Jahren überwunden sein, sobald nämlich alle bisher in deutscher Sprache unterrichtete Kinder die Schule verlassen haben werden. Doch räume ich gern ein, dass dieser Gegenstand und die ganze Einrichtung des neuen Lehrplans am

Besten von kundigen Schulmännern wird beurtheilt werden können, wie ich mir denn auch nur einige Andeutungen habe erlauben wollen, indem die speciellere Bestimmung der Lehrgegenstände, in welchen resp. dänisch und deutsch unterrichtet werden sollte, sowie die Bestimmung darüber, wie der Unterricht in den verschiedenen Classen auf das Zweckmässigste zu ordnen ist u. s. w., eine grössere und tiefere Kenntniss des eigentlichen Schulfaches voraussetzt, als ich dieselbe besitze. — Jedenfalls glaube ich indessen, dass sich die Reform in der angedeuteten Weise unter Gottes Beistand sicher und in möglichst kurzer Frist wird durchführen lassen, und zwar dergestalt, dass für alle wahre Bedürfnisse der Betheiligten auf das Beste gesorgt sein wird. Es werden nämlich die dänischredenden Kinder den Hauptunterricht in ihrer Muttersprache empfangen, wie es recht und naturgemäss ist; es wird hindurch zugleich dafür gesorgt sein, dass die Kinder unbemittelter Leute, deren Schulbesuch sich auf die Winterschule beschränkt, weit leichter als bisher die wesentlichsten Kenntnisse im Christenthum und den nothwendigsten Schulwissenschaften werden erwerben können, da sie jetzt nicht zugleich und vorher eine fremde Sprache zu erlernen brauchen; es wird endlich für die Kinder, welche die Schule regelmässig besuchen in Uebereinstimmung mit den Wünschen der Bevölkerung hinlängliche Gelegenheit gegeben sein, sich mit der deutschen Sprache bekannt zu machen und sich die zu ihrem Fortkommen nützliche Kunde derselben zu erwerben. —

Um nun diesen guten Zweck zu befördern und das Gedeihen der Reform zu sichern, wird vornehmlich zu wünschen sein, dass alle Betheiligte sich der Sache mit Liebe und Eifer annehmen, wie ich es denn, insofern meine sonstigen vielfachen Amtsgeschäfte es gestatten, zu jeder Zeit thun werde. Ich bin aber ausserdem der Meinung, dass die Landesregierung, welcher die Förderung dieser Angelegenheit am Herzen liegt, und von welcher sie ausgegangen ist, noch ins Besondere wirksam dazu beitragen könnte wenn:

1) bei der nun erforderlich werdenden Anschaffung neuer dänischer Schulbücher namentlich den weniger bemittelten Schulcommunen ein angemessener Beitrag aus Staatsmitteln bewilligt würde, und

2) wenn den Schullehrern, welchen durch die neue Einrichtung vermehrte Arbeit und Mühe entsteht, eine passende Zulage von etwa jährlich 10 bis 20 *rthl* Court. bis weiter ebenfalls aus der Staatscasse bewilligt werden könnte. Diese Prämie würde indessen erst dann auszuzahlen sein, wenn die Betreffenden etwa bei der jährlich abzuhaltenden Kirchenvisitation den Beweis davon gegeben, dass sie die ihnen gestellte Aufgabe mit gutem Willen, Fleiss und Erfolg erfüllt und gelöst haben.

Die sub 1 vorgeschlagene Beihülfe würde auf die Stimmung der Interessenten der Schulcommune vortheilhaft einwirken, die sub 2 proponirte Zulage aber den Schullehrern zur Ermunterung dienen, ihrem schweren Berufe mit Eifer obzuliegen und sich durch angestregten Fleiss die etwa noch fehlende vollkommene Ausbildung und Fertigkeit in beiden Sprachen zu erwerben.

Wie schon oben angedeutet dürfte sich die successive Veränderung der Kirchensprache der Reform der Schulsprache anschliessen. Ich glaube in dieser Beziehung vorschlagen zu müssen, dass der Anfang damit gemacht wird, dass den Predigern in allen betreffenden Kirchspielen sofort die Verpflichtung auferlegt wird, Ein Mal in jedem Monate dänisch zu predigen, wie dies schon in mehreren der Fall ist und dass sie überdiess verpflichtet werden, alle sonstigen Amtshandlungen sobald die Betheiligten es verlangen in dänischer Sprache zu verrichten. Sobald ferner die jetzt in die Schule eintretenden Kinder, welche natürlich ihren Religionsunterricht in dänischer Sprache empfangen, zur Confirmation vorbereitet werden, würde zwei Mal monatlich oder jeden zweiten Sonntag dänisch gepredigt werden müssen. Dann nach Verlauf von etwa 20 Jahren könnte der deutsche Gottesdienst auf jeden 4ten Sonntag oder Ein Mal im Monathe beschränkt werden und endlich würde derselbe nachdem die jetzige Generation einer neuen dänisch unterrichteten Platz gemacht, nach etwa 30 bis 40 Jahren völlig wegfallen und damit die Einführung der dänischen Kirchensprache vollendet sein.

Dass fast alle Prediger der betreffenden Kirchspiele befähigt sind den sonntäglichen Gottesdienst und sonstige Amtshandlungen in dänischer Sprache zu verrichten, ist mir bekannt, doch würden auch sie, in ähnlicher Weise wie ich es mir hinsichtlich der

Schullehrer vorzuschlagen erlaubt habe, wohl in dieser Beziehung näher zu vernehmen und zu prüfen sein.

Was nun ferner das Kirchspiel *Leck* anbelangt, so wird es dort in den Dörfern *Achterup*, *Sandacker*, *Sprackebüll* und *Stadum* hinsichtlich der Schulsprache ganz wie in den vorbenannten Districten zu verhalten sein. In den friesischen Dorfschaften *Klintum* und *Schnatebüll* möchte es dagegen, meines Erachtens, bei der bisherigen Einrichtung sein Bewenden behalten. — In dem bedeutenden Kirchdorfe *Leck* wird wohl dahin zu sehen sein, dass die Schulsprache zwar im Wesentlichen dänisch, die deutsche Sprache jedoch unter die Hauptlehrgegenstände aufgenommen wird, wie dies mit Rücksicht auf die Lage und Verhältnisse dieses Orts im Interesse der Bewohner liegt. Eine solche Einrichtung wird hier auch um so weniger Schwierigkeiten haben, als an der Kirche in *Leck* zwei Prediger angestellt sind, von denen der Eine deutsch, der Andere dänisch predigen kann, wie denn auch Letzterer für die dänischen, Ersterer für die friesischen Dörfer den Confirmandenunterricht wird übernehmen können.

Was endlich die Stadt *Tondern* anbelangt, so bin ich der Ansicht, dass sich hier wohl, vielleicht unter gewissen Modificationen eine Einrichtung treffen lassen wird, wie sie in jüngster Zeit in verschiedenen Nordschleswischen Städten getroffen worden. Es würde demnach die Kirchensprache abwechselnd deutsch und dänisch werden, wie sie es bereits theilweise ist, in den Schulen möchten aber jedenfalls solche Vorkehrungen zu treffen sein, dass der Jugend Gelegenheit zur gründlichen Erlernung beider Sprachen gegeben würde. Bei der Wichtigkeit dieses Gegenstandes und der genauen Untersuchung aller localen Verhältnisse, welche einer Bestimmung über eine solche Frage vorhergehen muss, glaube ich es Ew. Excellenz ehrerbietigst anheimstellen zu müssen, ob nicht vor der Beschlussnahme den die Stadt repräsentirenden Collegien Gelegenheit gegeben werden möchte, sich über diese Angelegenheit auszusprechen, wie dies, meines Wissens, anderwärts in ähnlichen Fällen geschehen ist.

Seit 20 Jahren habe ich der Propst in meiner gegenwärtigen Stellung und auch früher als Prediger in einem der betreffenden Kirchspiele Gelegenheit genug gehabt diese Verhältnisse kennen

zu lernen, und wenn ich mir es von jeher zur Aufgabe gemacht die strengste Gerechtigkeit gegen beide Nationalitäten zu üben, habe ich darin auch das Mittel gefunden, mich in diesen gemischten Districten zu behaupten. Desungeachtet hat die dänische Kirchensprache an Umfang während meiner Dienstzeit gewonnen, wogegen unter meinem Vorweser¹⁾ der auf Bornholm geboren und in Kopenhagen seine theologische Bildung genossen, das Gegentheil der Fall war, weil ich nirgends, wo das Bedürfniss obwaltete, dem Gebrauch derselben Hindernisse in den Weg gelegt habe. In dem letzten Decennium habe ich auch mehrmals Veranlassung gefunden mich darüber auszusprechen, und namentlich in meinem Berichte vom 26sten Octbr. 1846. Obwohl ich mich darauf zu beziehen erlauben könnte, hat sich mir doch in meiner vieljährigen Erfahrung die Ansicht meines verehrten Herrn Convisitators bestätigt, dass sowenig es auch naturgemäss und vernünftig erscheint, dass die Sprache des häuslichen und alltäglichen Lebens nicht auch die Sprache des kirchlichen und öffentlichen Lebens ist, dieser theoretisch richtige Satz in der Praxis viel von seiner Bedeutung verliert, und dieser seit Jahrhunderten bestehende faktische Zustand auch auf das Kirchen- und Schulwesen sowie die ganze Bildung der Bevölkerung nicht so nachtheilig eingewirkt hat, als man erwarten sollte; dass die Stimmung der Bevölkerung wohl noch im Ganzen dieselbe ist, wie sie sich vor 4 bis 5 Jahren hat kund gethan, man allerdings auf starke Opposition gefasst sein muss, wenn ohne die Wünsche der Betheiligten zu berücksichtigen, die Maassregel auf einmal mit Strenge zur Ausführung überall gebracht werden soll, und die Durchführung nach hergestelltem Frieden unter dem Schutze einer weisen Regierung sich leichter wird bewerkstelligen und überall mehr Anklang und Eingang finden würde, die gegenwärtige Generation überall auch in ihrer Umgangssprache keinen Ausdruck für abstrakte Begriffe hat, und um keine Verwirrung im Kirchen- und Schulwesen anzurichten, namentlich bei Veränderung der Kirchensprache eine gewisse Vorsicht anzuwenden ist und eine Veränderung dann erst vollständig eintreten dürfte, wenn eine neue Generation herangewachsen und dänisch herangebildet ist, und die beabsichtigte Reform vorläufig nur auf die Schulsprache zu beschränken sein dürfte.

Wenn es gegenwärtig indess sich nicht um das Princip, sondern darum handelt, den durch das allerhöchste Rescript vom 15ten Decbr. 1810 ausgesprochenen Willen der Landesregierung zur Ausführung zu bringen und Maassregeln zu treffen, um diese Veränderung successive vorzubereiten, so würde eine Verfügung, dass in den Kirchspielen *Medelbye, Ladelund, Carlum, Braderup, Lügum* und *Uberg*, jeden vierten Sonntag, oder am ersten Sonntag in jedem Monat die Predigt in dänischer Sprache gehalten werde, und bei allen Ministerialhandlungen es ganz der freien Wahl der Eingepfarrten anheimzugeben sei, sich der Sprache zu bedienen, welche sie wünschen, nur dasjenige gesetzlich normiret was faktisch schon seit einer Reihe von Jahren besteht. Dabei erlaube ich mir zu bemerken, dass bisher immer deutsch gesungen ist, weil gar keine dänische Gesangbücher sich finden, und die Anschaffung derselben in den betreffenden Kirchspielen keinen geringen Kostenaufwand erfordern wird. In *Clixbüll, Humtrup* und *Aventoft* sind auf den Wunsch der Eingepfarrten wohl einzelne Ministerialhandlungen in dänischer Sprache verrichtet, aber regelmässig ist keine dänische Predigt gehalten.

Was die Durchführung dieser Maassregel in den Schulen betrifft, so hängt dieselbe zunächst von der Befähigung der Lehrer ab. Bei der Anstellung der gegenwärtigen Lehrer ist darauf bisher nicht Rücksicht genommen. Ein jeder kann die Volkssprache, auch ein dänisches Buch, Poesie und Prosa, lesen und verstehen, und wenn auch in jenen Districthen von nun an kein Lehrer anzustellen ist, der nicht beider Sprachen vollkommen mächtig ist, so müsste bei der Seminarbildung mehr dafür geschehen, da von den gegenwärtigen Schullehrern wohl nur einzelne dazu für befähigt erachtet werden möchten. Dabei würde es die Durchführung dieser Maassregel sehr erleichtern, wenn die Wünsche des betreffenden Schuldistricthes einige Berücksichtigung fänden, und dieselbe nur da augenblicklich und vollständig zur Anwendung käme, wo ein solcher Wunsch sich kund thäte, alsdann aber auch mit Ernst angefasst und in ihrem ganzen Umfang zur Ausführung gebracht würde. Wenn auch mit der Elementarklasse zunächst der Anfang geschehen müsste, so ist es doch nicht zu läugnen, dass in grossen Schulen von 100 Kindern und darüber die Thätigkeit Eines Lehrers zu sehr in Anspruch genommen

wird, dass ein Unterricht in zwei Sprachen keinen grossen Erfolg wenigstens vorläufig erwarten lässt. Wenn auch in den Schulen, wo über 100 Kinder sich finden, dem Lehrer ein examinirter Seminarist pflegt beigeordnet zu werden, so müsste dies wohl auch bei einer geringeren Schülerzahl von etwa 60 bis 100 Kindern der Fall sein, und wenn es der Commune nicht auferlegt werden könne, ein solches Opfer zu bringen, derselbe auf Kosten des Staats anzustellen sein. Auf dieselbe Weise würden auch die erforderlichen Lehrmittel für den ersten Anfang herbeizuschaffen sein, da die Anschaffung von dänischen Lesebüchern, Rechenbüchern, Bibeln, Katechismen und Gesangbüchern für jede Familie einen nicht geringen Kostenaufwand erfordern, und namentlich der unbemittelten Classe auf jegliche Art zu erleichtern sein dürfte. Wie diese Bücher gegenwärtig fehlen, so würde für die jetzige Generation auch die Beihülfe des elterlichen Hauses dem Schulunterrichte fehlen, der nicht unwesentlich ist. Ein grosser Theil der Kinder lernt zu Hause vor dem Eintritt in die Schule schon lesen, wenigstens zum Theil und wird bei den Leseübungen fortwährend unterstützt, und dadurch der wegen mancher obwaltenden Umstände im Ganzen dürftige Schulbesuch ergänzt. Da nun die grössere Mehrzahl der Eltern nur deutsch lesen kann, so würde dieser Gewinn ganz wegfallen. Es greift auch die Durchführung dieser Maassregel so tief in alle Privatverhältnisse des häuslichen, bürgerlichen und kirchlichen Lebens ein, dass sie mit einer gewissen Vorsicht muss angefasst und durchgeführt werden, um keine Verwirrung anzurichten und vielleicht das Gegentheil von dem zu erreichen, was bezweckt wird.

Um die Durchführung indess successive, wie beabsichtigt wird, vorzubereiten und zu bewerkstelligen, würden allgemeine Maassregeln dahin gehen, dass zunächst eine solche Organisation und Einrichtung des Schullehrerseminars getroffen werde, wodurch den Schullehrern Gelegenheit gegeben würde, sich gleiche Befähigung in beiden Sprachen zu erwerben, sodann kein Prediger und kein Schullehrer in den betreffenden Districten künftig anzustellen, der nicht völlige Fähigkeit im Gebrauche beider Sprache sich angeeignet hätte; man stelle den gegenwärtigen Schullehrern zu ihrer Ermunterung eine angemessene Vergütung

für den Unterricht im dänischen in Aussicht, Sorge für Verbreitung der dänischen Litteratur besonders in den betreffenden Kirchspielen durch zweckmässige Lektüre, Einrichtung von Lese- und Leihbibliotheken.

Ehe aber für die einzelnen Schulen in den betreffenden Districten besondere Verfügungen weiter erlassen werden, bin ich mit meinem Herrn Convisitator ganz darin einverstanden, dass auf jeden Fall eine Vernehmung der Prediger und Schullehrer sowie der Stadtcollegien und der Repräsentanten der Landcommunen Statt finden dürfte, und darnach die weitere Maassregeln zu treffen, und hege auch ich die Hoffnung, dass auf diese Weise die von Ew. Excellenz beabsichtigte Reform zum Gedeihen des Kirchen und Schulwesens unseres Vaterlandes gereichen werde.

Ganz gehorsamst
Reventlow   Ahlmann.

1) Peter Prahl, f. 1761 i Svaneke, præst i Sommersted 1787—9½, i Vester Vedsted 1794—1809, provst i Tonder 1809—1830.

BISKOP BOESENS VOTUM I SAGEN MOD DAHL

(Concept. Abt. 18, nr. 73, a fol. 17. — Gottorp).

Votum af Biskoppen for Hertugdømmet Slesvig i Anledning af Sagen imod Archidiaconus ved Christkirken i Tønder, Pastor Dahl, angaaende hans Embedsførelse i det Hele.

Afgivet i den kongelige Appellationsret i Flensborg den 24'de Januar 1861 med et Bilag.

Da jeg i nærværende Retssag ikke for mit Vedkommende kan afvige fra den Anskuelse og det Resultat, hvortil Sagens Undersøgelser og Behandling angaaende Pastor Dahls Forhold *i det Hele*, hvorpaa den ogsaa her skal være rettet, altsaa fra hans hele formentlig pligtstridige Forhold fra Aaret 1855 indtil han blev suspenderet fra sit Embede som Archidiaconus ved Christkirken i Tønder, ad den administrative Vei har ført og er kommet, og som det er bleven udtalt i det Kongelige Ministeriums Skrivelse til mig af 20. Januar 1860, hvoraf en Gjenpart vedlægges, nemlig at Pastor Dahl ved flere Leiligheder er optraadt paa en saadan Maade og har lagt en Adfærd for Dagen, som maa ansees for aldeles uforenelig med hans Stilling som den af Kongen beskikkede Tjener af Landets Kirke, hvorfor det maa betragtes som en Nødvendighed, at han fjernes fra sit Embede. Og da denne Anskuelse af Sagen ved de senere tilkomne Acter, navnlig ved den af den Kongelige Appellationsret nedsatte Commissions optagne Forhørsprotokol i Tønder efter mit Skjønnende Intet indeholder, der kan svække, mindre hæve hiin Anskuelse, meget mere i det Væsentlige ikkun bestyrker de ved den administrative Undersøgelse paaankede Punkter¹), og der senere intet Nyt fra den judiciel-retlige Side er forekommet, der kunde lede mine Anskuelser af Sagen i en anden Retning, saa maa jeg saa meget

mere fastholde, saavel Nødvendigheden som Retfærdigheden af, at Pastor Dahl paa Grund af hans ved flere Leiligheder udviste Lov- og pligtstridige Adfærd i Udøvelsen af det ham Allernaadigst betroede præstelige Embede i Tønder samt hans urokkelige Vedhængen ved samme, uagtet den af ham aflagte Homagialeed og andre Forpligtelser, bliver til den bestaaende Landskirkes Tarv og Sikkerhed, hvis Tjener han er, saavelsom paa Grund af den af ham saaledes paa flere Maader foranledigede Forargelse i Menigheden, fjernet fra sit Embede, saa at jeg kun i det Væsentlige kan slutte mig til Coreferentens [?] og Votum.

Dog i Betragtning af, at han i andre Henseender har virket til Gavn og med Nidkjærhed for Staten, hvad der ogsaa altid er anerkjendt af hans Foresatte, — fremdeles af, at det synes, at han selv under hans paaankede pligtstridige Adfærd har troet at virke noget Godt, hvortil han har meent at have et indvortes Kald paa den af ham brugte Maade som han foregiver [?] i Sandhedens Tjeneste, — og endelig af at hans Vandel iøvrigt har været ulastelig, saa maatte jeg ved hans Fjernelse fra hans Embede endvidere stemme for, at det af Retten blev allerunderdanigst indstillet til Hans Majestæt Kongens Naade, at der maatte forundes ham en Pension til nødtørftig Underhold for sig og sin Familie.

Boesen.

- 1) I. Angaaende de paagjældende Yttringer og Udladelser ved den offentlige Examen i Tønder Borgerskole den 14. april 1859 henvises til Forhørsprotokollen
Side 13 Lærer Rosendahls Udsagn.
Side 17 og 18 Lærer Nielsens Udsagn.
Side 20 og 21 Lærer Hagerups Udsagn.
Side 26 og 27 Pastor Dahls Udsagn.
II. Angaaende det trykte Blad og dets Udbredelse i Tønder Menighed henvises til Forhørsprotokollen
Side 16 Boghandler Døhres Udsagn.
Side 38 Borger Petersens Udsagn.
Side 39 Borger Rehkoph's Udsagn.
Side 42 Borger Nielsens Udsagn.
III. Angaaende det trykte Blad, hvorvidt de deri brugte Udtalelser og Yttringer alene skulle være bestemte til at anvendes paa Kongerigets

Kirkeforfatning, og ikke tillige paa Hertugdømmet Slesvigs har jeg at henlede Opmærksomheden paa følgende Bemærkninger:

Uden at ville eller kunne gaa videre ind paa Pastor Dahls indre Tanker eller Meninger, der i deres Yttringer overalt fra mit Standpunkt ere ubegribelige og uforklarlige, maatte der, foruden at henvise til Provst Tide-mands Erklæring i Henseende til dette Punkt, vel sporges med Hensyn til de forskellige Facta:

1. Hvad er den ligefrem Følge af, at dette Blad er bleven forfattet, til-læmpet og underskrevet, for at fremlægges paa et Kirkemøde i Sles-vig Bye, hvilket man til den Tid søgte at gjøre saa offentligt og alminde-ligt som muligt.

Herover see Forhørsprotokollen:

Lærer Appels Udsagn Side 11, hvorhos det vel uimodsigeligt tor antages, at Lærer Appel maa ogsaa vide noie Besked dermed, da han er Medfor-fatter og Medunderskriver af Bladet.

Desforuden maa det ikke oversees, at dette Document virkelig er ble-ven fremlagt i dette saakaldte almindelige Kirkemøde, (see Forhørs-protokollen: Appels Udsagn Side 12) men efter Forlydende bleven af-viist.

2. Hvorfor er det i Tonder af Pastor Dahl bleven meddelt til Borger Petersen og uddelt gratis gennem Boghandler Drophse til menige Folk uden at der er tilføiet et eneste Ord paa Bladet om, at det ikke havde Anvendelse paa de Slesvigske Forhold. At Pastor Dahl virkelig har sagt til Petersen enten ved den første eller en senere Leilighed kort efter, at dette trykte Blad var at erholde hos Boghandler Drophse, skjønes af Forhørsprotokollen Side 38 i Petersens, Side 39 i Rehkops og Side 42 i Nielsens Udsagn.

3. Afgiver ikke det i Skolen Forefaldne Commentaren dertil saavel-som Pastor Dahls Yttringer i adskillige Prædikener i Aaret 1855, der selv i Udtryksmaade staar i noie Forbindelse dermed og om hvilke man vel maatte sporge, om hine Udtryk i de paagjældende Prædikener an-gaaende Landets Kirkeforfatning, Love og Indretninger da ogsaa kun skulle gjælde Kongeriget.

4. Hvorfor er dette trykte Blad udgivet i Visby og Mogeltonder og uddeelt i Tonder uden at der paa samme findes Datum (Sted og Tid), kun medunderskrevet af Præsten for Tonder Menighed, Pastor Dahl? At Bladet iøvrigt ogsaa er bleven bekendtgjort i Kongeriget, valuerer In-тет. Dette kan jo have den meget rimelige Grund, hvortil der ogsaa er hentydet, at Vedkommende ventede derfra kraftig Understøttelse for der-ved end mere at gjøre det gjældende i Slesvig. Endelig turde det være aabenbart, at Pastor Dahl først senere ved Oplysninger fra forskellige Sider, selv fra sine Foresatte, er kommen til Kundskab om Afvigelserne i den Slesvigske Kirkelovgivning, navnlig hvad Confirmationen angaaer, fra den, som han tidligere har kjendt og levet sig ind i fra Kongeriget.

og saaledes uden videre Undersøgelse har overført den paa Hertugdømmet Slesvig.

Til den Kongelige Appellationsret for Hertugdømmet Slesvig.

Herved skal jeg tillade mig efter Aftale skriftlig at fremsende mit Votum med Bilag i den Dahlske Sag for at det ifølge det mig ved den mundtlige Forhandling afvigte 24 dennes givne Lovte maatte behagelig vedlægges den vedkommende Voteringsprotokol.

Flensborg den 26'de Jan. 1861.

TILLÆG OM SAGEN MOD DAHL

Da oversagføreren fik overdraget sagen, rejste der sig det spørgsmål, hvorledes den skulde behandles¹⁾.

Efter en tidligere gældende ordning vilde sagen have kunnet bringes for to instanser: Underkonsistoriet og overkonsistoriet. Underkonsistoriet bestod i Tønder af amtmanden og byens tre præster, samt en af disse fire medlemmer valgt præst fra amtet²⁾. Overkonsistoriet bestod af hertugdømmet Slesvigs overret tillige med generalsuperintendenten og andre gejstlige³⁾. De gejstlige havde på denne måde fra gammel tid to rettigheder: dels at de kunde få deres sager for to instanser, dels at der ved begge instanser medvirkede gejstlige medlemmer — det var endda ved et reskript af 9/7 1736 blevet indskærpet overkonsistoriet at lade de gejstlige deltage i forhandlingerne⁴⁾.

Vanskeligheden var at fastholde disse to rettigheder under de ændrede forhold, der siden var indtrådt. Der var i 1834 oprettet en fælles provinsialregering for Slesvig og Holsten, og denne regering havde bl. a. fået overdraget at føre opsyn med de gejstliges »Leben, Lehre und Wandel«, og at påse, »dass Sittlichkeit, Fleiss und Ordnung unter den Lehrern und Lernenden herrsche⁵⁾«. Ved sværere embedsforsøelser skulde regeringen overdrage overretten at udpege 2 af sine medlemmer eller andre juridiske embedsmænd til at foretage en summarisk undersøgelse. Efter undersøgelsen skulde vedkommende kollegium afgøre, om vedkommende embedsmand skulde underkastes fiskalsk tiltale, eller om han selv kunde vælge mellem dette og dom af overretten på grundlag af sagens akter, som de forelå. Hvis sagen lå så klart, at den summariske undersøgelse ikke var nødvendig, kun-

de regeringen straks træffe den nævnte afgørelse. Men ialtfald skulde der gives vedkommende embedsmand lejlighed til forsvare⁶⁾).

Som overret fungerede den i 1854 oprettede særlige appellationsret for Slesvig. Den bestod af ni dommere — i de sager, der tidligere havde hørt under overkonsistoriet, var superintendenten tillige medlem⁷⁾).

Sagen var i dette tilfælde ikke tilstrækkelig oplyst. Der måtte altså først foretages en »summarisk undersøgelse«. Oversagførelsen henvendte sig derfor til appellationsretten og bad den udpege en kommission til at undersøge Dahls forhold. Men vanskeligheden lå deri, at ifølge § 107 i den anførte provisoriske instruktion af 1834 var kun appellationsretten kompetent til at påkende sagen. Derved vilde Dahl gå glip af sin ret til at få sin sag påkendt af to instanser. Oversagføreren mente, at han kunde forene begge hensyn ved at bede appellationsretten nedsætte en kommission til at påkende sagen i første instans. Han anmodede derfor appellationsretten om at overdrage den nedsatte kommission, ikke blot at undersøge, men også i første instans at behandle og påkende sagen.

Appellationsretten udbad sig 4/2 1860 biskop Boesens ytringer herom⁸⁾). Men nu gjorde Boesen sin ret gældende. Han svarede den 8/2, at da sagen efter hans uforgribelige mening ikke fra hans side overfor appellationsretten kunde være genstand for afgivelse af skriftlige ytringer på embedsvegne, hvortil han kun anså sig beføjet overfor ministeriet, men — ifølge hans beskikkelse af 19/5 1851 — »eventualiter alene for en Forhandling under personlig Deeltagelse som det Allerhoist tilforordnede geistlige Medlem . . . i et Appellationsrets-Møde, forsaavidt nemlig denne Retssag maatte henhøre til det forrige Overconsistorii Forretningskreds«, kunde han ikke gå ind på den begæring, der var rettet til ham⁹⁾). Appellationsretten bøjede sig for hans fordring om at blive indkaldt til direkte forhandling.

Appellationsretten beskikkede den 13/2 1860 en kommission til at undersøge sagen. Den bestod af appellationsråd Knudsen og kammerjunker, herredsfoged Moltke. Men »om Sagens videre Behandling var der i Commissoret aldeles ikke talt«.

På grund af Dahls sygdom trak undersøgelsen ud. Den pro-

tokol, der var optaget ved forhørene, blev først forelagt oversagføreren den 20. september 1860.

Den 5. oktober sendte oversagføreren sin redegørelse for resultatet af undersøgelsen til appellationsretten.

Efter denne redegørelse anmoder oversagføreren appellationsretten om at nedsætte en kommission til at behandle og påkende sagen. Han henviser til sine tidligere udtalelser om en sådan kommissions sammensætning, men overlader iøvrigt retten at træffe nærmere bestemmelse derom, og navnlig om »Tilkaldelsen af gejstlige Medlemmer« — han fastholdt således kravet om, at der blev mulighed for at få sagen for to instanser, og at der blev gejstlige medlemmer tilkaldt til sagens behandling¹⁰⁾).

Appellationsretten vilde ikke nedsætte nogen kommission til at pådømme sagen. Den henviste til § 107 i den provisoriske instruks af 15/5 1834, hvorefter overkonsistoriet alene skulde dømme i sager vedrørende gejstlige embedsforhold¹¹⁾), og til patentet om appellationsretten af 6/2 1854 § 3, hvorefter overkonsistoriets funktioner skulde overgå til appellationsretten, dog at biskoppen skulde tiltræde denne i sager, der tidligere hørte ind under overkonsistoriet¹²⁾). Appellationsretten mente ikke, den kunde henvise gejstlige til underretten som første instans, da denne ofte vilde bestå af »verdslige Medlemmer, der for en stor Deel end ikke ere Embedsmænd«, og der vilde derved ske et brud på »de hidtil her i Landet anerkjendte Grundsætninger angaaende Embedsmænds og isærdeleshed de gejstlige Embedsmænds Stilling«. Da på den anden side underkonsistorierne var ophævet ved bekendtgørelsen af 18/9 1850 § 3¹³⁾), fandt man heller ingen gejstlige, der kunde være kompetente til at udøve dommerfunktioner¹⁴⁾).

Biskoppen, der havde deltaget i appellationsrettens forhandlinger om sagen, men ikke havde kunnet få sit standpunkt igennem, benyttede sig af sin ret¹⁵⁾) til immediate at gøre indberetning til kongen. I brev til denne af 7/11 1860 beklager han, at Dahl og eventuelt andre gejstlige ikke skal have det retsgode, at kunne få deres sag behandlet ved to instanser. I appellationsretten vil biskoppen kun have 1 stemme mod 9 verdslige medlemmers stemmer, og dertil kommer, at han gennem sin tidligere administrative undersøgelse af sagen let vil have dannet sig sin mening og derfor vil blive betragtet som forudindtaget. Han mener der-

for, at enten må man vindicere underkonsistoriernes beståen, eller hvis de må betragtes som ophævet, må man nedsætte en kommission. Han anmoder derfor om, at der nedsættes en kommission til som første instans at påkende sagen¹⁰⁾.

Biskoppens forslag blev forelagt appellationsretten, hvis flertal gik imod det, da »der ikke uden i Tilfælde, hvor det er uundgaeligt nødvendigt, af Kongemagten bør gjøres nogen Forandring i den ordinære Retsgang ved for en enkelt Sag at anordne en særegen extraordinær Domstol«, medens mindretallet ikke vilde betragte beskikkelsen af kommissionen som en afvigelse fra det sædvanlige, men som udfyldelse af en i lovgivningen stedfindende mangel, efter at underkonsistorierne ikke synes at bestå mere. Mindretallet foreslog, at der blev beskikket en kommission i lighed med det tidligere Tønderske underkonsistorium. Dette bestod af amtmanden, provsten, archidiakonen, diakonen, samt en af disse medlemmer valgt præst i amtet. I nærværende tilfælde, da hverken archidiakonen (Dahl) eller diakonen (Carstens) kunde være medlemmer, foreslog man tre præster fra amtet.

Den 6/12 1860 lod ministeriet gennem visitatoriet rette en forespørgsel til Dahl, om han ønskede at underkaste sig dom af appellationsretten som første og sidste instans, eventuelt efter indgivelse af et forsvarsskrift, eller han ønskede et formeligt fiskalt søgsmål, i hvilket tilfælde det var ministeriets hensigt at beskikke en kommission efter biskoppens forslag. Dahl svarede hertil, at han ønskede at underkaste sig dom af appellationsretten som første og sidste instans og ikke ønskede at indsende noget forsvarsskrift.

Sagen blev så endelig pådømt af appellationsretten.

1) Se Schmidt v. Ledas indberetning til minist. 9/11 1860. Orig. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.

2) Se Appelrettens skrivelse af 27/11 1860. Orig. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.

3) Callisen. 1843, s. 12.

4) Syst. Samml. III, 1830, s. 112.

5) Prov. Instruct. 15/5 1834. § 6 og 9. Chron. Samml. 1834, s. 263.

6) Ibid. s. 501, (§ 106—108).

- 7) Patent af 6/2 1854. Chron. Samml. 1854, s. 100.
- 8) 4/2 1860. Orig. Abt. 18. nr. 73a. fol. 19. Gottorp.
- 9) 8/2 1860. Koncept. Abt. 18. Nr. 73a. fol. 20. Gottorp.
- 10) 5/10 1860. Afskr. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.
- 11) Prov. Instr. 15/5 1834. Chron. Saml. 1834, s. 301.
- 12) Patent, 6/2 1854. Chron. Saml. 1854, s. 100.
- 13) Bekendtgjor. 18/9 1850. Chron. Saml. 1848—50, s. 144.
- 14) 30/10 1860. Orig. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.
- 15) Reskr. 30/4 1736. Syst. Samml. III. s. 148.
- 16) 7/11 1860. Orig. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.

KLOSTERFOLKENES ERKLÆRING, MAJ 1863

(»Fædrelandet« 30/6 1863, Nr. 48.)

Et Ord om Slesvigs Stilling.

For at faae Ende paa Striden med Tydskland, og for at vor egen indre Udvikling kan gaae sin rolige og naturlige Gang, er det nødvendigt, at der alvorlig stræbes efter at fremkalde Enighed og Tilfredshed i Slesvig, saaledes at Tydsktalende og Dansk-talende kunne boe og virke sammen i Fred og god Forstaaelse, og den hele Landsdel føle sig fri og tryk netop ved sin uopløselige Forbindelse med Kongeriget, alene afhængig af den danske Krone. En saaden Stemning i Slesvig vilde gjøre den erobrings-syge Indblanding i dettes Anliggender næsten magtesløs, og den vilde gjøre det muligt, at Slesvig omsider med fuld Bevidsthed kunde indtage sin naturlige Plads som en uadskillelig Del af Danmarks Rige, og som folkeligt Overgangsled mellem det Nordiske og det Tydske, hvor Folkekredsene venlig mødtes og fredelig forenedes til fælles Bedste.

Med dette Formaal for Øie maae fremfor Alt de slesvigske Forhold, baade de særlige Anliggender og Fællesforfatningen med Kongeriget ordnes paa en billig Maade i en frisindet og folkelig Aand, men tillige med fast og sikker Haand, der ikke bærer Sværdet forgjæves, hvor det gjælder aabenbart oprørske Handlinger og Idrætter.

Dels som Deltagere i selve Kampen og Bevægelsen her i Sønderjylland, og dels som Tilskuere paa nært Hold, have vi havt rig Opfordring til at overveie det slesvigske Spørgsmaal, og vi have forenet os om, at udtale vor Anskuelse af sammes foreløbige Løsning i følgende Punkter:

1) Slesvig maa selv have afgjørende Medvirkning, naar dets Stilling til Kongeriget skal forandres og endelig ordnes.

2) En saadan Medvirkning kan endnu ikke finde Sted, da den slesvigske Stænderforsamling har en saa ufolkelig Sættelse, at den ikke kan gjælde for et sandt Udtryk af Slesvigernes virkelige Sindelag og Villie.

3) Indtil der kan forhandles med en virkelig slesvigsk Folkestemme, maa det blive som det nu er, baade med Slesvigs Forfatningsforhold til Kongeriget, og med den indskrænkende Indflydelse, som den nuværende slesvigske Stænderforsamling er i Besiddelse af.

Hermed skal imidlertid ikke udtales nogen Indvending mod en Udvikling af Danmarks Slesvigs Rigsraad i fri og folkelig Retning; kun at der indtil videre ikke skeer nogen Forandring i den nuværende Grændse mellem Særligt og Fælles.

4) For at fremkalde Ro og Tilfredshed i Slesvig og opelske en virkelig slesvigsk Folkestemme, er det nødvendigt at vække de gode og ædle Kræfter i Folket selv, og altsaa udløse dette af den nuværende Umyndigheds-Tilstand. Det herskende Regimente, der i mange Henseender bærer Svaghedens Mærke, og saaledes er mistænksomt, vaklende og tvangslysten, maa afløses af en fast og sikker Styrelse i tillidsfuld folkelig og frisindet Aand. I Stedet for at trænges tilbage, maa den frie Yttring tværtimod fremkaldes og udvikles gennem en aabenlys Indførelse af Tale- og Pressefrihed, Forsamlings- og Foreningsfrihed, hvorved Folkestemmen kan komme til Orde. Overalt maa Selvvirksomhed og Selvstyre, foreløbig i mindre Kredse, søges vakt og fremhjulpen, ligesom der i det Hele bør skænkes Slesvigerne et rundeligt Maal af personlige og borgerlige Rettigheder som en Gave af vor frihedskjære Konges Haand. Særlig bør der gives Slesvigerne Tilsikkring om, at skjønt Sprogordningen for det offentlige Skolevæsen maa staa fast, vil der ikke blive lagt nogen Hindring iveien for, at der, under det sædvanlige Tilsyn, oprettes private Skoler med frit valgt Undervisnings-Sprog, samt at de Børn, der i det blandede Sprogbælte bestemmes til tysk Confirmation, frit kunne henvende sig til en hvilkensomhelst Præst, for at confirmeres og blive forberedte i det tyske Sprog, hvis deres Sognepræst ikke vil paatage sig dette.

Hvad de tre første Punkter angaaer, tør vi haabe at være i saa god Samstemning baade med Ret og Billighed og med den bydende Nødvendighed, at ingen videre Udvikling behøves. Men fuldt vel indsee vi, at store Vanskeligheder maa være forbundne med, ad Bestyrelsesveien at fremkalde borgerlig og personlig Frihed, især da Bestyrelsen kun altfor længe er gaaet i den modsatte Retning. Men Vanskeligheden maa overvindes, og Umagen dermed vil finde rig Erstatning. Det vil klare op i de slesvigske Forhold, idet Slesvigernes Hjertelag vil vise sig i et nyt Lys, ikke som Lyst og Tilbøielighed til evindeligt at kævles om Tydsk og Dansk, men som fredelskende og forstandig Beregning af »fælles Bedste«. Dette Grundlag i den slesvigske Folkecharakter var det vel værd at bygge paa og benytte sig af for at bortmane det schleswig-holsteinske Drømmebillede, der snart vil opløse sig, naar det ret begynder at blive Dag paa de folkelige Enemærker.

Altsaa kunne vi kun ønske, at H. M. Kongen vil give Slesvig en frisindet Bestyrelse i det Hele, fra Øverst til Nederst, og hvad særlig de aandelige Anliggender angaaer, minde disses Talsmænd om, at i Aandens Verden tjenes en god Sag bedst under Friheden.

Sønderjylland i Mai Maaned 1863.

<i>Chr. Appel,</i>	<i>Aug. Beck,</i>	<i>Jørgen Favsbøl,</i>
Tønder.	Visby.	Branderup Mølle.
<i>Niels Andersen Hansen,</i>	<i>Andreas Tyssen Hansen,</i>	
Randerup.	Randerup.	
<i>Peder Jensen,</i>	<i>K. L. Knudsen,</i>	<i>Chr. Sfr. Ley,</i>
Lovrup.	Visby Hedegaard.	Visby.
<i>Bunde Refslund d. Æ.</i>	<i>Bunde Refslund d. Y.,</i>	
Bovlund.	Bovlund.	
<i>J. J. Rosendahl,</i>		
Tønder.		

Vi have ikke villet negte Optagelsen af dette, men kunne kun gjøre det med den Erklæring, at vi lige saa lidt ansee deres Forslag for brugbare, som deres Anke over Slesvigs Bestyrelse for sand.

Red.

Noter og henvisninger

- 1) Dvk. 28/4 1852, nr. 98.
- 2) Betænkning fra kirkevisitatoriet i Tønder om indførelse af sprogreskriptet 17/1 1851. Slesv. Mstr. pk: Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg: 433. R.A.
- 3) Schl-Holst-Lauenb. Provinzialberichte, 1822, IV, s. 29, 34, 85.
- 4) Karl Jansen: Uwe Jens Lornsen, 1893, s. 227.
- 5) Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 193 f., 225.
- 6) Ludw. Andresen: Beiträge, s. 149, 152.
- 7) Ludw. Andresen: Beiträge, s. 155.
- 8) Gertrud Schweickhardt: Wilhelm Beseler als Politiker 1927, s. 35.
- 9) Regeringskommissionen af 3/4 1848 for Hertugd. Slesvig, L. Embedsmændenes Erklæringer om deres Loyalitet, 1. Række. R. A.
- 10) Hans Jensen: De danske Stænderforsamlings Hist., II, 1934, s. 423.
- 11) Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 145, 228.
- 12) Den dansk-tydske Krig, III, 1887, s. 81. — Sdjr. Årb. 1899, s. 245. — Sdrj. Mdskr. 1953, s. 123.
- 13) Dagbladet 20/3 1855, nr. 67, Tillæg.
- 14) Dvk. 24/7 51, nr. 118. — 16/10 51, nr. 189 (mrk: — 3—) — 19/4 52, nr. 90, — 8/11 52, nr. 285 (mrk:-3-).
- 15) Dvk. 29/9 51, nr. 174 (mrk: B).
- 16) Dansk Kirketidende 29/2 52, nr. 9.
- 17) Dvk. 20/2 55, nr. 43 (mrk: Δ Vidaa). — 7/3 55, nr. 57 (mrk: H-t). — 11/2 56, nr. 35 (mrk: H) — 15/2 56, nr. 39 (mrk: H). — Tidemand til Regensburg 14/11 56, Regenb. ark.
- 18) Dvk. 28/5 57, nr. 121.
- 19) Vestslesv. Tid. 30/10 57, nr. 155. — 6/9 58, nr. 138. — Kühnel til Regenb. S/11 57. Regenb. ark.
- 20) Vestslesv. Tid. 11/11 57, nr. 162. — Dvk. 10/10 59, nr. 235.
- 21) Dvk. 20/2 1855, nr. 43 (mrk. Δ Vidaa). — Kiær blev i 1868 borgmester i Ribe og 1876 byfoged i Næstved. Han var i 1866 medlem af folketinget og af rigsrådets landsting, 1870—77 medlem af landstinget. Nederlaget i 1864 og privat sorg formørkede hans senere år. (A. Falk-Jensen og H. Hjorth-Nielsen: Candidati et examinati juris II, 1955, s. 362).

- ²²⁾ Kiær til Regensburg 13/9 1857. Regenb. ark.
- ²³⁾ C. E. Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, s. 152. -- Sdjr. Årb. 1909, s. 175.
- ²⁴⁾ Allen: Det danske sprogs historie, 1858, II, s. 377. — Sdjr. Årb. 1900, s. 118, 1926, s. 7, 30.
- ²⁵⁾ Sdjr. Arb. 1926, s. 35 ff. — Adresserne: 22/8 1849 i N. Nielsen: Materialien zu einer Appellation für Schleswig-Holstein und dessen Geistlichkeit, Schleswig, 1849, s. 34. 15/10 1849, *ibid.*: s. 39. 29/1 1850. i Altonaer-Mercur 19/2 1850, nr. 43 og 26/3 1850, nr. 73. 11/9 1849, *ibid.*: 15/9 1849, nr. 436.
- ²⁶⁾ Sdjr. Mdskr. 1953, s. 125.
- ²⁷⁾ Reventlow til Regensburg 20/3 1850, Regenb. ark. — Ahlmann til Harbou 4/4 1850, Regenb. ark. (under Ahlmann).
- ²⁸⁾ Reventlow til Regensburg, 6/9 1850, Regenb. ark.
- ²⁹⁾ Reventlow til Regensburg, 12/10 1850, Regenb. ark.
- ³⁰⁾ Dvk. 5/9 1851, nr. 154 (efter »Zeitschr. f. Protestantismus u. Kirche«).
- ³¹⁾ Hjeltholt, s. 34.
- ³²⁾ Reventlow til Regensburg 27/12 1850, Regenb. ark.
- ³³⁾ C. E. Carstens: Pastor Professor J. Decker, K. u. S. 1883, nr. 36—37, — Asger Nyholm: Jacob Decker, Ribe Stifts Årbog 1951, s. 85.
- ³⁴⁾ C. E. Carstens: Pastor N. F. Moritzen, K. u. S. 1882, nr. 31—32.
- ³⁵⁾ C. E. Carstens: Geschichte der theologischen Facultät der Christian Albrechts-Universität in Kiel, 1875, s. 77.
- ³⁶⁾ A. D. Jørgensen i Bricka, III, 1889, s. 405. — Vald. Ammundsen i Da. biogr. Leks. IV, 1934, s. 553. — Aus dem Bilderschatz des Sonntagsboten. I. 1902, s. 60.
- ³⁷⁾ Chron. Samml. 1834, s. 393 ff. — Jvfr. Bilag I.
- ³⁸⁾ Albeck, s. 51.
- ³⁹⁾ Jvfr. skoleanordning f. hertugd. 24/8 1814. Chron. Samml. 1814, s. 127.
- ⁴⁰⁾ Oplysninger om lærerne i Carstens: Die Stadt Tondern, 1861 (om Nissen speciel: Schlesw-Holst. Schulblatt 9/3 1876, 10/8 1876, 22/11 1877).
- ⁴¹⁾ Ludw. Andresen: Beiträge, s. 158.
- ⁴²⁾ Om rektorembetet: Slesv. Mstr. 3. dpt. pk. nr. 143. R.Å. — Tønder Byarkiv. skolesager 1830—55. Åb.
- ⁴³⁾ H. Eckert: Gründung und Entwicklung des Königl. evang. Schullehrer-Seminars in Tondern, 1888. — Hans Simonsen: 123 Jahre Deutsches Lehrerseminar in Tondern, 1925. — Tønder Statsseminarium 1788—1938.
- ⁴⁴⁾ Regeringskommissionen af 3/4 1848 for hertugd. Slesvig, I. Embedsmændenes Erklæringer om deres Loyalitet. R.Å. (Medens Bahnsen 1821—29 var kollaborator ved latinskolen i Flensborg, skrev han en pjece, hvori han slog fast, at 1000-årsfesten for kristendommens forkyndelse i Danmark ikke burde fejres ved 1000-året for oprettelsen af ærkesædet i Hamborg, da denne hverken da eller nu horte til den danske stat. 1826 burde være det år, da »ein, vor andern beglücktes, Volk dem Allmächtigen Dank und Lob singen, und des Höchsten Segen, inniger als je, auch für die Zukunft herabflehen wird auf das theure Vaterland, auf

- seinen König Frederik, den Allverehrten, und das Ganze königliche Haus«. Se: Chr. Aug. Bahnsen: Wann könnte Dänemark das tausend-jährige Jubelfest der verkündeten Christuslehre feiern. Flensborg 1825.
- ⁴⁵⁾ Altonaer Mercur 15/9 1849, nr. 436.
- ⁴⁶⁾ Reventlow til Regensburg 27/12 1850, Regenb. ark.
- ⁴⁷⁾ Om Bahnsen, se foruden de anførte bøger om Tonder seminarium også: Flensborg skoles program 1852 og Martens: Das Seminar in Eckernförde, Die Heimt 1908, s. 121 ff.
- ⁴⁸⁾ Schlesw.-Holst. Schulzeitung 10/8 1876.
- ⁴⁹⁾ Åge Toft: Tonder kirkes organister 1592—1933, Tonder 1951, s. 18.
- ⁵⁰⁾ Fortegnelse over seminariets lærere hos Eckert.
- ⁵¹⁾ Dvk. 28/5 1857, nr. 121.
- ⁵²⁾ Dvk. 20/3 1855, nr. 67, Tillæg.
- ⁵³⁾ Hjelholt, s. 16.
- ⁵⁴⁾ Carl S. Petersen og Vilhelm Andersen: Illustreret dansk Litteraturhistorie, III, 1924, s. 572 f.
- ⁵⁵⁾ Hjelholt, s. 32.
- ⁵⁶⁾ Hjelholt, s. 15.
- ⁵⁷⁾ Sdrj. Arb. 1936, s. 25.
- ⁵⁸⁾ Sonderjyllands Hist. IV, s. 408.
- ⁵⁹⁾ Sdrj. Arb. 1936, s. 7.
- ⁶⁰⁾ Hjelholt, s. 31.
- ⁶¹⁾ P. Hjort: Fredningen om Det danske Modersmål i Mellem-Slesvig, 1853, s. 10, 13.
- ⁶²⁾ Ibid. s. 14.
- ⁶³⁾ Reventlow til Regensburg, 13/12 1850, Regenb. ark.
- ⁶⁴⁾ Reventlow til Regensburg, 27/12 1850, Regenb. ark.
- ⁶⁵⁾ Hjelholt, s. 34. Se iovrigt bilag II.
- ⁶⁶⁾ Efter Jespersens egen beretning blev han engang i vinterens lob spurgt af borgmester Kiær, om han vilde være i stand til »den Unterricht in der dänischen Sprache zu ertheilen. Zu gewissenhaft, um etwas zu übernehmen, was ich nicht vollständig ausführen zu können mir bewusst war, erwiderte ich, dass ich zwar in der dänischen Sprache Unterricht ertheilen, aber nicht allen Unterricht in dieser Sprache geben konnte.« Kiær svarede da, at så måtte han være indstillet på, at han sandsynligvis vilde blive nødt til at ombytte sin stilling med en anden.
- ⁶⁷⁾ Slesv. Mstr. Forestillinger 1851, 11/3—31/8. Nr. 44, 23/4 51. R.A.
- ⁶⁸⁾ Tonder Byarkiv. Skolesager 1830—55. Åb.
- ⁶⁹⁾ Deputeretkollegiets protokol, 1852—68, pag. 82. Åb.
- ⁷⁰⁾ Slesv. Mstr. Forestillinger 1851, 11/3—37/8. Nr. 44, 23/4 og nr. 121, 12/6. R.A.
- ⁷¹⁾ Jvfr. »Man ist zu praktisch, um nicht zu wissen, dass die Kinder mit der deutschen Sprache durch die halbe Welt, mit der dänischen nicht einmal bis Hamburg kommen können. Sie nach Kopenhagen zu schicken, fällt Niemandem im Traume ein. Selbst die für Dänemark Begeisterten wis-

- sen, dass dort nichts zu holen ist«. (Moritz Busch: Schleswig-Holsteinsche Briefe, II 1856, s. 206).
- 72) Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg 1853—58. J.nr. 3. dpt. 462/1853. R.A.
- 73) Om Jespersens afskedigelse og Appels udnævnelse: Slesv. Mstr. 3. dpt. nr. 193/1851. R.A. Forestillinger 1851, nr. 218. R.A. — Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Besættelse af ledige Lærerstillinge 1851—64. Åb.
- 74) Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Besættelse af ledige Lærerstillinge 1851—64. Åb.
- 75) Hejmdal 28/3 1901, nr. 74.
- 76) Vestslesv. Tid. 25/11 1856, nr. 13.
- 77) Vestslesv. Tid. 23/1 1857, nr. 10.
- 78) Vestslesv. Tid. 23/9 1859, nr. 135. — Se iovr. om Appel: Georgia la Cour Pedersen og Augusta Busck Pedersen: Mindeblade om Corn. Appel. 1905. — Hans Kau: Corn. Appel, 1921.
- 79) Sdrj. Årb. 1895, s. 51 ff. — Hejmdal 28. og 29. marts 1901, nr. 74 og 75.
- 80) Om Müllers ansættelse: Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedrørende Besættelse af ledige Lærerstillinge, 1851—64. Åb. — Müller blev i 1856 bestyrer for den nyoprettede realskole i Thisted. Han karakteriseres fra denne tid som en energisk og dygtig skoleleder, myndig, noget hidsig og lidt selvfolende af væsen. Politisk og åndeligt hørte han til det yderste højre, var tilhænger af Estrup og taler og medindbyder ved partiets fester. Han blev 1886 inspektør for realskolerne i Danmark. Han døde 1903. — (Bricka XI, 1897, s. 594. — Søren Hallar: J. P. Jacobsens Hjem og Barndom, 1950, s. 103. — Frederik Nielsen: J. P. Jacobsen, 1953, s. 30, 41, 130—31).
- 81) Sagerne vedr. nyordningen i: Tønder Byarkiv, Skolesager 1830—55. Åb.
- 82) Reventlow til Regensburg 27/12 1850, Regensb. ark.
- 83) Tønder Byarkiv. Skolesager 1830—55. Åb.
- 84) Tønder Byarkiv. Skolesager 1830—55. Åb.
- 85) Reventlow til Regensburg 27/3 1851, Regensb. ark.
- 86) Tønder Byarkiv 1788—1851. Sager vedr. Arkidiakonatet. Åb.
- 87) Tønder Provstiarkiv 1874—1920. Sager ang. Tønder by. Åb.
- 88) Reventlow til Regensburg 23/4 1851. Regensb. ark.
- 89) Kiær til Regensburg 12/5 1851, Regensb. ark.
- 90) Slesv. Mstr. Forestill. 1851, 26/5, nr. 97. — Tønder Byarkiv 1788—1851. Sager vedr. Arkidiakonatet, nr. 104. Åb.
- 91) Når Corn. Appel i sin levnedstegning af Dahl skriver, at Carl Ad. Dahl var født i Preetz, må det bero på en forveksling med hans 10 år ældre broder, Joh. Chr. Dahl, der siden skabte sig en karriere som læge i Rusland, idet denne ganske rigtigt er født, medens hans fader var sagfører i Preetz. — Appel s. 67. — Max Rasch: Rittergut Koxbüll, 1954, s. 69. — Da. biogr. Leks. V, 1934, 504.
- 92) Wiberg, I. 364, Erslew, I 315, Suppl. I 343. — Johs. Pedersen: Borchs Kollegium 1728—1823, Kbh. 1916, s. 86—87. — Appel s. 67.
- 93) Wiberg, I. 399.

- ⁹⁴⁾ Wiberg, I. 371.
- ⁹⁵⁾ Appel, s. 67 ff. — Eksamenspetitum i Univ. Ark., Theol. Facultet, R.A. — Distinctionsprotokol 1830 ff. Univ. Ark., Theol. Facultet, R.A. — Dahls ansøgning om sognepræsteembedet i Norre Logum 9/9 1850, Slesv. Mstr. Ansøgninger. R.A.
- ⁹⁶⁾ Ovennævnte ansøgning 9/9 1850. — Wiberg, I. 533.
- ⁹⁷⁾ Hans Chr. Sonne, f. i Nexø 1817. Præst i Møgeltonder 1845—1864, senere præst i Thisted, hvor han fik oprettet den første danske brugsforening.
- ⁹⁸⁾ Reventlow til Regensburg 3/8 1851, Regenb. ark.
- ⁹⁹⁾ Kiær til Regensburg 9/11 1851, Regenb. ark.
- ¹⁰⁰⁾ Kiær til Regensburg 24/8 1851, Regenb. ark.
- ¹⁰¹⁾ Tønder Byarkiv 1788—1851. Sager vedrør. Arkidiakonatet nr. 90. Åb.
- ¹⁰²⁾ Kiær til Regensburg 12/5 1851, Regenb. ark.
- ¹⁰³⁾ Kiær til Regensburg 10/6 1851, Regenb. ark.
- ¹⁰⁴⁾ Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, Læg: 1853—58. J.nr. 462/1853. R.A.
- ¹⁰⁵⁾ Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog, Læg: 1853—58. J.nr. 3. dpt. 462/1853. R.A.
- ¹⁰⁶⁾ Dvk. 26/8 1851, nr. 145 (mrk: O). 2/9 1851, nr. 151 (mrk: O).
- ¹⁰⁷⁾ Dvk. 16/9 1851, nr. 163 (mrk: S).
- ¹⁰⁸⁾ Reventlow til Regensburg 6/9 1851, Regenb. ark.
- ¹⁰⁹⁾ Dvk. 16/9 1851, nr. 163. (mrk: S).
- ¹¹⁰⁾ Den 23/4 1847 skriver pastor Petersen, Notmark, til hertugen af Augustenborg, at hans svoger, Ahlmann, meddeler: »Unter den 19 entlassenen Seminaristen ist nur einer ..., der auch nur zum Theil qualificirt zur Verwaltung einer dänischen Schule seyn dürfte. Derselbe heisst Matthiesen. — Sonst weiss mein Schwager keinen, auch nicht aus den früheren Jahren ...« Se C. F. Wegener: Om Hertugen af Augustenborgs Forhold til det holstenske Oprør, Kbh. 1849, s. 195.
- ¹¹¹⁾ Dvk. 29/9 1851, nr. 174 (mrk: B).
- ¹¹²⁾ Det drejer sig om »Ungdomsvennen«, udgivet på foranledning af og dediceret til Ahlmann. Forfatteren er R. Nielsen, der var fra Tønderregnen og havde fået sin uddannelse på »det derværende tyske Seminarium«. (Se: Dvk. 15/7 1851, nr. 110.)
- ¹¹³⁾ Kiær til Regensburg 18/6 1851, Regenb. ark.
- ¹¹⁴⁾ Er det Corn. Appel? Den ironiserende tone kan tyde på det. Endvidere er mærket (-3-) det samme som under artiklen i Dannevirke 28/4 1852, nr. 98. Denne artikel indeholder de samme statistiske oplysninger om sprogforholdene i Tønder som Appels artikel: Det er slet ikke Lige for Lige, Sdrj. Årb. 1893, s. 74 — tal, som hviler på Appels egne undersøgelser.
- ¹¹⁵⁾ Dvk. 16/10 1851, nr. 189 (mrk: -3-)
- ¹¹⁶⁾ Reventlow til Regensburg 19/10 1851, Regenb. ark.
- ¹¹⁷⁾ Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog, Læg 1853—58. J.nr. 3. dpt. 462/1853. R.A.

- ¹¹⁶⁾ Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler 1852—65. Ab.
- ¹¹⁷⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 100/1852. R.A.
- ¹²⁰⁾ Kiær til Regensburg 9/11 1851. Regenb. ark.
- ¹²¹⁾ Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60. Læg 6102. R.A.
- ¹²²⁾ C. A. Kiær til Regenb. 2/2 1852. Regenb. ark.
- ¹²³⁾ Hjelholt, s. 59 f.
- ¹²⁴⁾ Slesv. Mstr. Pk: Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60. Læg mrk: 1853—58. J.nr. 3. dpt. 462/1853. R.A.
- ¹²⁵⁾ Se i Regenb. ark. under Ahlmann og Lassen. Endvidere: Slesv. Mstr. Forestill. 1852, nr. 493. R.A.
 (Ahlmann henvendte sig senere flere gange til Regensburg. I 1856 bad han ham anbefale en ansøgning om en forhøjelse af pensionen, bl. a. fordi han måtte betale for en søn, der var anbragt på sindssygeanstalten ved Slesvig. Han bemærkede i den forbindelse, at hvis Regensburg havde kendt ham nøjere og vidste, »hvad jeg selv har lidt i hine ulykkelige Oprorsaar«, vilde han have dømt anderledes om hans sindelag. 1859 bad han Regensburg om en anbefaling til sognepræsteembedet i Vilstrup, i 1860 om en anbefaling til Tolk og Nybol. 1861 sendte han en takkeskrivelse til Regensburg for en ekstraordinær bevilling på 200 rdl. Han tilbragte sine senere år i Augustenborg, hvor han døde 1882. — Se: Breve 30/10 1856, 10/3 1859, 29/2 1860 og 7/10 1861 i Regenb. ark. — K. u. S. 21/1 1882, nr. 3.)
- ¹²⁶⁾ Carstens: Die Stadt Tondern, 1861, s. 133. — Erslew III, 440. — Brev til Regensburg 15/1 1850, Regenb. ark. — Albeck, s. 57.
- ¹²⁷⁾ Slesv. Mstr. Forestill. 5/5 1853, nr. 221. R.A.
- ¹²⁸⁾ Folkets Avis 14/3 1864.
- ¹²⁹⁾ Rr. Overord. Saml. 1864. Landst. 14/7 1864. sp. 268.
- ¹³⁰⁾ Sdrj. Arb. 1954, s. 29.
- ¹³¹⁾ Tidsskrift f. Retsvæsen. 1865, s. 34, 44.
- ¹³²⁾ Kiær til Regensburg 14/4 1852. Regenb. ark.
- ¹³³⁾ Forordn. af 4/4 1845 § 1, første afsnit.
- ¹³⁴⁾ C. A. Kiær til Regensburg 9/11 1851. Regenb. ark.
- ¹³⁵⁾ Tønder Byarkiv, Skolesager, Sager vedr. Besættelse af ledige Lærerstillingen, 1851—64. Ab. — N. A. Jensen: Vilhelm Hagerup, Sdrj. Arb. 1942, s. 200 ff.
- ¹³⁶⁾ 1861 blev Tranberg lærer i Vallekilde. Han var blandt dem, hos hvem Trier fandt støtte ved højskolens oprettelse, og han fik timer på højskolen. Ved en visitats sporede amtmanden »vrang Anskuelser« i elevernes skriftlige arbejder, og han mente, det skyldtes indflydelse fra Tranberg, »hvis Undervisning nok hellere burde overtages af en anden«. Vel syntes Trier, at Tranberg, når han optrådte ved politiske møder, var »ikke fri for undertiden at kildre lidenskaben noget«, men han fandt i Tranberg en god forsvarer overfor Oktoberforeningen og I. A. Hansens angreb på de grundtvigske. Tranberg støttede i en lang årrække folketingskredsens kandidat, Jens Rasmussen fra Veddinge. 1878 måtte Tran-

- berg af helbredshensyn søge sin afsked. Han flyttede til Odense, blev medhjælper ved Fyns Tidendes ekspedition og medlem af valgmenighedens bestyrelse. Ved folketingsvalget 1881 stillede han sig som Jens Rasmussens modkandidat. Uden bitterhed så han dog Jens Rasmussen valgt ved kåring. Han døde i Odense i 1898. (Jelling Seminarium 1841—1941, 1941, s. 21. — Ernst Trier: Femogtyve års skolevirksomhed i Vallekilde, I, 1890, s. 17, 66, 90, 95, 108. — Ernst Trier og Marie Abel, en Brevveksling ved Povl Hansen, 1915, s. 28, 49, 64, 176, 190, 230, 239. — Roar Skovmand: Folkehojskolen i Danmark 1841—92, 1944, s. 156. — Fra Holbæk Amt, IX, 1937, s. 140—69. — Fyns Tidende 15/8 1898, nr. 188 og 19/8 1898, nr. 192.)
- ¹³⁷⁾ C. A. Kiær til Regensburg 22/4 1853. Regnb. ark.
- ¹³⁸⁾ C. A. Kiær til Regensburg 3/6 1853. Regnb. ark.
- ¹³⁹⁾ Kiær slutter et brev til Regensburg: »Cæterum censeo, Tunderam esse delendam« 18/6 1851. Regnb. ark.
- ¹⁴⁰⁾ C. A. Kiær til Regensburg 3/6 1853. Regnb. ark.
- ¹⁴¹⁾ Tønder Byarkiv, Skolesager 1850—55. Åb.
- ¹⁴²⁾ Tidemand til Regensburg 6/8 og 17/10 1853. Regnb. ark.
- ¹⁴³⁾ Betænkningerne om kirkevisitatoriets myndighed: Slesv. Mstr. 3. dpt. 284/1853. R.A.
- ¹⁴⁴⁾ Dvk. 20/2 1855, nr. 45 (mrk: Δ Vidaa). — Ludw. Andresen: Beiträge, s. 160. — Holm blev efter 1864 borgmester i Middelfart. Han karakteriseres som en mand af »den gamle Skole«. (A. Falk-Jensen, s. 207. — Middelfart Avis 1912 23/7, nr. 168, 27/7, nr. 172.)
- ¹⁴⁵⁾ C. A. Kiær til Regensburg 14/4 1852. Regnb. ark.
- ¹⁴⁶⁾ C. A. Kiær til Regensburg 30/12 1852. Regnb. ark.
- ¹⁴⁷⁾ C. A. Kiær til Regensburg, 22/4 1853. Regnb. ark.
- ¹⁴⁸⁾ H. A. Malling: Efterladte Erindringer, 1894, s. 127.
- ¹⁴⁹⁾ Carl Emil Christensen (1820—1893), præst i Hjerpstød 1851—62.
- ¹⁵⁰⁾ C. A. Kiær til Regensburg 22/4 1853. Regnb. ark.
- ¹⁵¹⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 415/1853. R.A.
- ¹⁵²⁾ Georg Chr. Fr. v. Wildenradt (f. 1816) var søn af postmester W. i Tønder, havde studeret jura uden at få eksamen. Hans privatskole gik ind i 1857 af mangel på besøg. Han fik siden timer i tysk ved den private danske realskole i Tønder (Vilh. Hagerup nævner blandt timelærerne en »Landskriverfuldmægtig«). 1867 blev han skatteopkræver i Læk, men viste sig uegnet hertil. (Sdjr. Mdskr. IV. 1927—28, s. 93. — Nordisk Skoletidende, VI, 6/5 1863, s. 95. — Dahls indberetning til bisk. Boesen 28/7 1858. Abt. 18, nr. 42, fol. 16. Gottorp. Brev fra Vilh. Hagerup, 13/10 1861, afskrift i D. kgl. Bibl. håndskriftsamling, utilg. 375, VIII.)
- ¹⁵³⁾ Tønder Byarkiv, Skolesager, Sager vedr. Privatskoler 1852—65. Åb.
- ¹⁵⁴⁾ Jep Jepsen, f. i Ris Sogn 1805, sognepræst i Humtrup 1845—1864. Se Arends I. 399. — Tidemand skriver andetsteds i samme brev om ham: »det er en stridig Herre, kan man mærke paa ham, der meget nodig taler Dansk, udbringer Skaaler for Provst Ahlmann...«. Tidemand ønskede ham fjernet.

- ¹⁵⁵⁾ Tidemand til Regensburg 6/8 1853. Regenb. ark.
- ¹⁵⁶⁾ Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler, 1852—1865. Åb.
- ¹⁵⁷⁾ Tidemand til Regensburg 17/10 1853. Regenb. ark.
- ¹⁵⁸⁾ Se: Sønderjyllands Historie IV. 256.
- ¹⁵⁹⁾ Chron. Samml. 1793, s. 56.
- ¹⁶⁰⁾ Tidemand til Regensburg 15/12 1853. Regenb. ark.
- ¹⁶¹⁾ Tanck var misfornøjet med den måde, hvorpå han kort og godt fik meddelelse fra magistraten om, at ifølge skrivelse fra ministeriet kunde hans andragende »nicht berücksichtigt werden«. Han skrev til magistraten og bad om at få »Einsicht in das betreffende Schreiben« fra ministeriet. Holm svarede med at idomme ham en bøde for at bruge »unsignirte Papier«. Tanck skrev da direkte til ministeriet og udbad sig ministeriets resolution. Denne skrivelse bærer påtegningen: henlægges.
- ¹⁶²⁾ Tidemand til Regensburg 20/1 1854. Regenb. ark.
- ¹⁶³⁾ De 4 klager over det danske religionsundervisningsprog findes: Slesv. Mstr. 3. dept. 531/1853, 541/1853, 555/1853, 577/1853. R.A.
- ¹⁶⁴⁾ Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler, 1852—65. Åb. — Meyer blev præst for den tyske menighed i Camberwell ved London (Moritz Busch: Schleswig-Holsteinische Briefe, II. 1856, s. 213).
- ¹⁶⁵⁾ Hjelholt, s. 79.
- ¹⁶⁶⁾ Slesvigs Stændertidende 1853—54 (7. saml.) 20/10 1853, sp. 53.
- ¹⁶⁷⁾ Tidemand til Regensburg 17/10 1853. Regenb. ark.
- ¹⁶⁸⁾ Tidemand til Regensburg 18/10 1853. Regenb. ark.
- ¹⁶⁹⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 648/53. Pk: Nyere Sprogsager 1850—61. R.A.
- ¹⁷⁰⁾ Brevet velvilligst lånt mig af frøken Roed Müller, Sønderborg.
- ¹⁷¹⁾ Slesv. Stændertidende 1853—54 (7. saml.) 3/1 1854, sp. 650. Forholdene i Tønder blev flere gange berørt. Forsamlingens præsident, dr. Schmid, hvis fader havde været diakon i Tønder 1800—1826, hævdede at folkesproget og bornenes modersmål i Tønder var dansk, men iøvrigt »ere forresten de fleste Indvaanere paa Grund af at Underviisningsproget indtil 1850 var Tydsk, ogsaa det tydske Sprog mægtige og i mange af de mere anseete Familier i disse Byer er Omgangs- og Familiesproget Høi-Tydsk«. Mommsen fra Vraagaard vilde i denne oplysning have sætningen rettet derhen: »De fleste Indvaanere i disse Sogne ere dog ogsaa »det tydske Sprog mægtige og læse og skrive kun dette Sprog«. 3/1 1854, sp. 636, 650).
- ¹⁷²⁾ Hjelholt, s. 75.
- ¹⁷³⁾ Sdrj. Arb. 1925, s. 227.
- ¹⁷⁴⁾ H. Rosendal skriver — uden kildeangivelse —, at Reventlow i sin ungdom havde meget at gøre med hoffet på Augustenborg og skrev nidviser om de danske. Se H. Rosendal: Træk af Danskhedens Historie i Sønderjylland, I, 1919, s.304.
- ¹⁷⁵⁾ Artiklerne findes i »Dagbladet« 8/10 1853, nr. 234 og en række følgende numre.
- ¹⁷⁶⁾ Kultusministeriet. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- ¹⁷⁷⁾ Dahl til Regensburg, 10/2 1854. Regenb. ark.

- ¹⁷⁸) Tidemand til Regensburg 16/5 1854. Regenb. ark.
- ¹⁷⁹) C. A. Kiær til Regensburg 19/5 1854. Regenb. ark.
- ¹⁸⁰) Har Dahl selv været vaklende? I en senere klageskrivelse fra And. Andresen jun. (6/1 1855) påstås det, at Andresen og 2 andre borgere gik til Dahl og efter en indgående samtale med ham fik lov til at fritage deres dotre fra den danske religionsundervisning i pigeklassen mod at lade dem få privat religionsundervisning. Men nogle dage senere blev denne tilladelse taget tilbage. Andresen gik da til Dahl og spurgte om grunden hertil og fik til svar: »es wäre Umstände eingetreten, seitdem er mir solches zugesagt, die es unmöglich machten sein Wort halten zu können, er wäre aber nicht im Stande mir diese Umstände mitzuthailen«. (Slesv. Mstr. Pk: Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60. Læg: 1853—58. J.nr. 32/1855. R.A.)
- ¹⁸¹) Ribe Stifts-Tidende oplyser, at Kiær i 1854 blev suspenderet fra sit embede på grund af utilborlig omtale af grev Reventlow i en skrivelse til ministeriet. En undersøgelseskommission idømte ham en mulkt på 200 Rdl., men overappellationsretten fritog ham for at betale mulkten. Ribe Stifts-Tidende 1854 20/3, nr. 45, 27/7, nr. 115, 16/9, nr. 144.
- ¹⁸²) Slesv. Mstr. 3. dpt. 315/1854. (Påtegning: henlægges). R.A.
- ¹⁸³) Slesv. Mstr. Pk: Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, Læg: 1853—58. J.nr. 336/1854. R.A.
- ¹⁸⁴) Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler 1852—65. Åb.
- ¹⁸⁵) Slesv. Mstr. 3. dpt. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg 1853—58, j.nr. 576/1854. R.A.
- ¹⁸⁶) Skrivelser fra And. Andresen jun. 6/1 1855, og fra Redlef Carstensen 10/1 1855, Slesv. Mstr. 3. dpt. 32/1855 og 58/1855. R.A.
- ¹⁸⁷) Slesv. Mstr. 3. dpt. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg: 1853—58, j.nr. 576/1854. R.A.
- ¹⁸⁸) Tidemand til Regensburg 22/11 1854. Regenb. ark.
- ¹⁸⁹) C. A. Kiær til Regensburg 29/11 1854. Regenb. ark.
- ¹⁹⁰) Slesv. Mstr. 3. dpt. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg 1853—58, j.nr. 576/1854. R.A.
- ¹⁹¹) Sagerne findes i Slesv. Mstr. 3. dpt. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850—60, læg 1853—58. Der findes klager fra følgende: Kohmand Feddersen (30/12 1854, j.nr. 8 1855), Fr. Wilh. Grubert (7/1 1855, j.nr. 21/1855), G. N. B. Bohde (8/1 1855, j.nr. 22/1855), Johann Peter Paulsen (9/1 1855, j.nr. 29/1855), Matth. N. Lorenzen (6/1 1855, j.nr. 31/1855), And. Andresen jun. (6/1 1855, j.nr. 32/1855), C. E. Friedrichsen 10/1 1855, j.nr. 33/1855), Johs. Redlef Carstensen (10/1 1855, j.nr. 58/1855). R.A.
- ¹⁹²) Der sigtes vel bl. a. til Hojer, se Hjelholt, s. 129.
- ¹⁹³) Om Haderslev se Hjelholt, s. 134.
- ¹⁹⁴) Slesv. Mstr. 3. dpt. j.nr. 30/1855. R.A. — Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler 1852—65. Åb.
- ¹⁹⁵) C. A. Kiær til Regensburg 16/2 1853. Regenb. ark.
- ¹⁹⁶) Tidemand til Regensburg 15/12 1853. Regenb. ark.

- ¹⁹⁷⁾ F. F. Ulrik til Regensburg 17/11 1854. Regenb. ark. — Frederik Ferdinand Ulrik (1818—1917) var officersson fra København. Han viste allerede som læge i Hobro 1842—54 sin interesse for offentlige anliggender ved at stifte en sparekasse og fremsætte et forslag til reform af Danmarks sundhedsvæsen. Var 1854—64 fysikus i Tønder. Han var med til at grundlægge en asylskole og en privat realskole, indrettede et sygehus og var medudgiver af »Vestslesvigsk Tidende«. Han havde nær kontakt med pastor Sonne i Møgeltonder og blev siden — velkendt med Rochdalevævernes forbrugsforening — Sonnes vejleder, da denne stiftede Danmarks første brugsforening i Thisted 1866. Han flyttede efter 1864 til København, hvor han blev medlem både af Københavns sundhedskommission og af borgerrepræsentationen, var medstifter af samfundet til ædruelighedens fremme. Efter opfordring af arbejderne hos Burmeister og Wain hjalp han med stiftelsen af arbejdernes byggeforening, da mange familier, der var fordrevet fra Slesvig, kom til København. Han skildres som en mand, der var ualmindelig retlinet, levende interesseret i samfundsforhold og med sans for sammenhængen mellem menneskers omgivelser og deres åndelige udvikling og moral, en varmtfolende læge for fattigfolk, en mand, som aldrig gav efter for kompromis'ernes vrøvl. (Se Da. biogr. Leks. XXIV, 1943, s. 52 ff. — Vestkysten 28. august 1954.)
- ¹⁹⁸⁾ Tidemand til Regensburg 22/11 1854, Regenb. ark.
- ¹⁹⁹⁾ Tidemand til Regensburg 4/1 1855, Regenb. ark.
- ²⁰⁰⁾ Tidemand til Regensburg 16/5 1854. Regenb. ark.
- ²⁰¹⁾ Tidemand til Regensburg 21/5 1854. Regenb. ark.
- ²⁰²⁾ Tancks fornævnte skrivelse af 12/10 1853.
- ²⁰³⁾ Tidemand til Regensburg 4/1 1855. Regenb. ark.
- ²⁰⁴⁾ C. A. Kiær til Regensburg 7/2 1855. Regenb. ark.
- ²⁰⁵⁾ Dahl til Regensburg 16/2 1855. Regenb. ark.
- ²⁰⁶⁾ Tidemand til Regensburg 17/2 1855. Regenb. ark.
- ²⁰⁷⁾ Dvk. 1855; 8/2 nr. 33, 20/2 nr. 43, 2/3 nr. 52, 3/3 nr. 53, 7/3 nr. 57, 16/3 nr. 65. »Dagbladet« 1855: 28/2 nr. 50, 20/3 nr. 67, tillæg.
- ²⁰⁸⁾ Hjelholt, s. 32.
- ²⁰⁹⁾ Hjelholt, s. 20. Jvfr. at Skaarup seminariums forstander, J. C. Schurmann, der stadig havde elever fra Slesvig og derfor havde foling med spørgsmålet, skriver til biskop Engelstoft: »Et dansk-slesvigsk Seminarium har jeg under de nærværende Forhold, oprigtig talt, ingen Tro til, forsaavidt det skulde blive en Planteskole for dansk Aand: det vil næppe kunne holde de sl.holst. Stemninger ude, med mindre det udelukker alle Syd- og Mellemslesvigere, eller indfører en hensynslos Censur. *Og maaske endda ikke.* Derimod frygter jeg, at det vil forvolde ubodelig Skade ved end mere at sondre Slesvigerne fra de andre Danske. Det er vist ogsaa mest fra det *politiske* Ligheds-Synspunkt, at der fra det nuværende slesvigiske Ministeriums Side tænkes saa ivrigt derpaa. Det er næppe i national eller almeen-fædrelandsk Interesse«. (Schurmann til C. T. Engelstoft 26/2 1854. Engeltofts arkiv. R.A.)

- ²¹⁰⁾ Kirkevisitatoriets betænkning om indførelse af sprogeskriptet, 17/1 1851. Slesv. Mstr. Sager ang. dansk og tysk Kirke- og Skolesprog 1850--60. R.A. — Se s. 264.
- ²¹¹⁾ Reventlow til Regensburg 20/3 1850. Regenb. ark.
- ²¹²⁾ Bahnsen til Regensburg 11/10 1850, 9/2 1851, Regenb. ark. — Eckert s. 76.
- ²¹³⁾ Eckert, s. 76. — Bahnsen til Regensburg 2/8 1851, Regenb. ark.
- ²¹⁴⁾ Kiær til Regensburg 9/11 1851, 14/4 1852. Regenb. ark.
- ²¹⁵⁾ Dvk. 14/5 1852, nr. 111. (Mrk: I).
- ²¹⁶⁾ Kiær til Regensburg 4/8 1852. Regenb. ark.
- ²¹⁷⁾ Bahnsen til Regensburg 19/8 1852. Regenb. ark.
- ²¹⁸⁾ Dvk. 16/9 1852, nr. 234.
- ²¹⁹⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 367/1853. R.A.
- ²²⁰⁾ Kiær til Regensburg 22/4 1853. Regenb. ark.
- ²²¹⁾ Kiær til Regensburg 3/6 1853. Regenb. ark.
- ²²²⁾ Eckert, s. 77 og 80. — Jvfr. Slesv. Mstr. Forestill. 343/53 (resolution 17/7 1853). R.A.
- ²²³⁾ Slesvigs Stændertidende 1853—54 (7. saml.) Anhang 2, sp. 168.
- ²²⁴⁾ Bahnsens indberetning 29/10 1853. Slesv. Mstr. 3. dpt. 367/1853. R.A. — Tonder Statsseminariums ark. Pk. Gründung des Sem. Eckernförde. (Sager 1839—64). Ab.
- ²²⁵⁾ Eckert, s. 77.
- ²²⁶⁾ Eckert, s. 81. — Ulrik skriver 11/6 1855 til Regensburg; at greve Reventlow »vrider sig i denne Tid for at faae Seminaristerne, der sang Schleswigholstein etc. i Dagvognen, befriet for Straf; men Dahl tvang ham til efter næsten 2 Aars Forlob endelig at holde et Mode i Seminarie Direktionen, hvor han, understøttet af Holm og Provsten imod R: og Carstens paastod dem relegerede. Da Greven ingen Vej kunde komme fik han Sagen udsat, for at han kunde gjøre sig nærmere bekendt med Sagens Akter. Nu vil han formodentlig see at bearbejde Provsten, eller i hvert Fald finde paa en eller anden Udvej...« (Ulrik til Regensburg 11/6 1855, Regenb. ark.).
- ²²⁷⁾ Bahnsen til Regensburg 7/7 1855. Regenb. ark.
- ²²⁸⁾ Wilh. Bahnsens Kindheitserinnerungen, Die Heimat 1924, s. 94 ff.
- ²²⁹⁾ Dahl til Regensburg 18/6 1855, Regenb. ark.
- ²³⁰⁾ Dagbladet 28/2 1855, nr. 50.
- ²³¹⁾ Tidemand til Regensburg, 17/10 1853, Regenb. ark. Heri hedder det om Clausen: »han har vel heller ikke foretaget nogen positive ulovlige Skridt; hvad Rygtet fortæller er vist desværre sandt, men lader sig vel ikke bevise«.
- ²³²⁾ Tidemand til Regensburg, 15/12 1853, Regenb. ark.
- ²³³⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 441/1855, vide 41/1864. R.A.
- ²³⁴⁾ Ansøgningen dateret 27/12 1854. Slesv. Mstr. 3. dpt. 6/1855. R.A.
- ²³⁵⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 441/1855, vide 41/1864. R.A. — Abt. 18, nr. 42, fol. 23. Gottorp.
- ²³⁶⁾ Som Tranberg var Rosendal en god støtte for Trier, der kalder ham »en stærkt udpræget, ejendommelig og kraftig Mand«. Han var medunderskri-

- ver på en opfordring til egnens befolkning til at sende deres børn på højskolen med den begrundelse, at det var vigtigt, at der ud af folket blev valgt talsmænd for folkets rettigheder og frihed, men at der derfor også var behov for en oplysning, der indplantede kærlighed til fædrelandet og modersmålet og hele det danske folk. Sammen med Tranberg stottede han Jens Rasmussen fra Veddinge, og da baron Zythpen-Adeler i 1866 ikke blev valgt til folketinget i kredsen, skyldtes det efter sigende, at de to skolelærere, Rosendal og Tranberg »stred for Jens Rasmussen som to Tampe«. — Nordisk Skoletidende IV, 1862, s. 182. — Jellinge Seminarium 1841—1941, 1941, s. 19. — Ernst Trier: Femogtyve års skolevirksomhed i Vallekilde I, 1890, s. 26. — Ernst Trier og Marie Abel, en Brevveksling ved Povl Hansen, 1915, s. 60, 61, 239. — Fra Holbæk Amt IV, 1910, s. 119. — IX, 1937, s. 140—169. — XVI, 1922, s. 135. — Ods-Skippinge Herreders Provstiarkiv (Landsarkivet f. Sjælland).
- ²³⁷⁾ Tønder Byarkiv, Skolesager 1855—64. Akter vedrør. en ny Skoleordning for Tønder. Åb.
- ²³⁸⁾ F. F. Ulrik til Regensburg 11/6 1855. Regenb. ark.
- ²³⁹⁾ Tønder Byarkiv, Skolesager 1855—64. Akter vedrør. en ny Skoleordning for Tønder. Åb.
- ²⁴⁰⁾ Dahl til Regensburg 5/3 1855. Regenb. ark.
- ²⁴¹⁾ »gavtyvagtig«: »Fædrelandet« 26/3, 30/3, 11/4, 27/4 1855, »jævnt avancerende«: »Fædrll.« 29/1, 11/4 1855, »Fortielses- og Fortonings- og Tilslørings-Theori«: »Fædrll.« 18/12 1854, 27/4 1855. — Se Søren Kierkegaards Samlede Værker XIV, 1906, s. 6, 27, 43, 49, 58, 59, 68, 69.
- ²⁴²⁾ J. J. Rosendal, v. L. Andersen, 1903, s. 20 ff.
- ²⁴³⁾ Appel, s. 78.
- ²⁴⁴⁾ Abt. 18, nr. 73 a, fol. 41. Gottorp.
- ²⁴⁵⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 308/1855. R.A. — Dansk Kirketidende, 10/2 1856, nr. 7, sp. 106 ff.
- ²⁴⁶⁾ Abt. 8, nr. 73 A, fol. 34. Gottorp.
- ²⁴⁷⁾ Dansk Kirketidende 10/2 1856, nr. 7, sp. 110.
- ²⁴⁸⁾ Dansk Kirketidende 10/2 1856, nr. 7, sp. 112.
- ²⁴⁹⁾ Dansk Kirketidende 17/2 1856, nr. 8, sp. 120.
- ²⁵⁰⁾ Dansk Kirketidende 17/2 1856, nr. 8, sp. 123.
- ²⁵¹⁾ J. J. Rosendal, v. L. Andersen, 1903, s. 20 ff.
- ²⁵²⁾ Fædrelandet 28/3 1855.
- ²⁵³⁾ Grundtvig: Kirkens Gienmæle, 1825, s. IV.
- ²⁵⁴⁾ Carl Weltzer: Grundvig og Søren Kierkegaard, 1952, s. 87.
- ²⁵⁵⁾ Appel skriver, at Dahl særlig har lært af Grundtvigs artikel »Skriftemaal og Altergang«. Men denne artikel kom først i »Kirkelig Samler« i januar 1859, altså længe efter den her omtalte strid. (Se: Steen Johansen: Bibliografi over Grundtvigs Skrifter, III, 1952, s. 231, nr. 1234.)
- ²⁵⁶⁾ Grundtvigs udvalgte Skrifter v. Holger Begtrup, V. 1907, s. 374.
- ²⁵⁷⁾ Dansk Kirketidende 1/1 1854, nr. 1, sp. 6.
- ²⁵⁸⁾ Rigsdagstid. 1854/55. Flkt. 2. Saml. 27/3 1855. Sp. 3245.
- ²⁵⁹⁾ Tidemand til Regensburg 26/11 1855. Regenb. ark.

- ²⁶⁰⁾ Dansk Kirketidende 10/2 og 17/2, nr. 7 og 8, 1856.
- ²⁶¹⁾ Da. biogr. Leks. XII. 1937., s. 47.
- ²⁶²⁾ Brevbærer, 2. årg. nr. 3 og 4, 13/2 og 6/3 1856.
- ²⁶³⁾ Søren Kierkegaards Samlede Værker, XIV, 1906, s. 58.
- ²⁶⁴⁾ Det oplyses, at to år for Kierkegaard udgav »Øieblikket«, har Dahl i et skrift aflagt vidnesbyrd mod statskirken. Det er ikke klart, hvad der sigtes til.
- ²⁶⁵⁾ Brevbærer, 2. årg. nr. 5, 21/3 1856. Dahls brev er dateret 29/2 1856.
- ²⁶⁶⁾ Dansk Kirketidende 2/12 1855, nr. 49, sp. 793 ff.
- ²⁶⁷⁾ Ugeskrift for den evangeliske Kirke i Danmark, udg. af I. M. L. Hjort, 11/4 1856, s. 268 ff. Som højkirkelig bekæmpede Hjort den grundtvigske retning.
- ²⁶⁸⁾ C. F. Callisen: Verordnungen. Altona 1843, s. 113 og 118 ff. — Forordninger for Htd. Slesvig 1853. Slesvig 1855, s. 37.
- ²⁶⁹⁾ Dansk Kirketidende 2/12 1855, nr. 49, sp. 793 ff.
- ²⁷⁰⁾ H. Chr. Sonne: Tale ved Archidiakonus J. M. Dahls Baare, Kbh. 1862, s. 9.
- ²⁷¹⁾ Tidemands og Dahls indberetninger i: Abt. 18, nr. 42, fol. 1 og 2. Got-
torp. — Boesens indberetning, indsendt 6/2 1856, i Slesv. Mstr. 3. dpt.
1850—65. Indberetninger om Visitationer, I, Generalvisitationer 1855—62.
R.A.
- ²⁷²⁾ Det drejer sig om »Christelig Salmebog — til Brug for de danske Me-
nigheder i Hertugdømmet Slesvig«, 1798. Denne salmebog er udarbej-
det af den rationalistiske superintendent Adler på grundlag af prøve-
hefterne til »Evangelisk-christelig Salmebog«. Den kom som tillæg til
Pontoppidans salmebog. Den er blevet karakteriseret som »vel nok den
sletteste« salmebog, der er udkommet på dansk. (Se Sdrj. Årb. 1909,
s. 169 ff)
- ²⁷³⁾ Der blev også holdt visitats i skolen i Emmerske, som stod under Car-
stens' inspektion. Om læreren, Andreas Petersen Maasbol (ansat 1834)
udtalte Carstens, at han »er en fortrinlig Elementarlærer, hvad der ei over-
skrider hans Kundskaber.« Boesen skriver i sin indberetning, at skolen
»staacer meget tilbage, og den trænger til at hæves. Maasbol viste sig ikke
som en dygtig Lærer«.
- ²⁷⁴⁾ Dvk. 30/1 1856, nr. 25. (sign: H).
- ²⁷⁵⁾ Slesv. Stændertidende 1856—57, 11/2 1857, sp. 715.
- ²⁷⁶⁾ Vestslesv. Tid. 4/5 1857, nr. 56.
- ²⁷⁷⁾ Vestslesv. Tid. 12/6 57, nr. 75, — 13/6 57, nr. 76, — Dvk. 16/6 57, nr. 136,
— Vestslesv. Tid. 6/7 57, nr. 89, — 15/7 57, nr. 94 — Aalborg Stiftstid.
21/7 57, nr. 176 (Borgernes erklæring) — Vestslesv. Tid. 24/7. 57, nr. 99
29/7 57, nr. 102 (Dahls erklæring), 5/8 57, nr. 106 (N. V. Müller).
- ²⁷⁸⁾ Jvfr. Moritz Busch: Schleswig-Holsteinische Briefe, II, 1856, s. 214.
- ²⁷⁹⁾ Brevet findes i Dahls afskrift, dateret 31/3 1857, i Slesv. Mstr. 3. dpt.
437/1857. R.A.
- ²⁸⁰⁾ Det hed sig i tyske kredse, at da flere Fædre efter Gudstjenesten gik til
biskoppen og bad om mere tysk undervisning og tilladelse til religions-

- timer på tysk ved privatlærere, afviste han det, idet han påberåbte sig kongelige befalinger og erklærede, at børnene behøvede ikke religionsundervisning på tysk, fordi der overalt blev talt tysk med børnene hjemme og de der kunde lære nok. »Deutsche Religion sei übrigen Heidenthum«. (Moritz Busch: Schlesw. Holst. Briefe II. 1856, s. 214.)
- ²⁸¹⁾ Tønder Kirkevisitatoriums arkiv, 1855—64. Sager vedrør. en ny Skoleordning for Tønder By. Åb.
- ²⁸²⁾ Dvk. 30/1, nr. 25 — 5/2, nr. 30 — 11/2, nr. 35 — 15/2, nr. 39 — 22/2, nr. 45 — 10/3, nr. 59 — 9/4, nr. 82 — 14/4, nr. 86 — 2/5, nr. 100 — 13/5, nr. 108 (1856).
- ²⁸³⁾ Tidemand til Regensburg 26/11 1855, 9/1 1856, 4/3 1856, Regenb. ark.
- ²⁸⁴⁾ Bagtal kun frækt. Der hænger altid noget ved.
- ²⁸⁵⁾ Kultusminist. Kirkeafd. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- ²⁸⁶⁾ Tidemand til Regensburg 19/3 1856. Regenb. ark.
- ²⁸⁷⁾ Da Mogeltonder lå i enklaverne, var der samme mødefrihed som i kongeriget.
- ²⁸⁸⁾ Dvk. 29/3 1856, nr. 73, Tillæg.
- ²⁸⁹⁾ Dvk. 22/4 1856, nr. 92 (mrk:N). — Det hed sig, at nogle havde rottet sig sammen for at smide modedeltagerne, specielt indbyderne, ud, fordi de vilde »afskaffe Christendommen, berove Folket deres Tro, stifte en ny Lære osv.« I et indlæg, dateret Mogeltonder 12. maj, signeret »Flere«, dementeres paa det bestemteste »slige Roverhistorier«. Dvk. 19/5 1856, nr. 113, Tillæg).
- ²⁹⁰⁾ Dvk. 3/5 1856, nr. 101.
- ²⁹¹⁾ Dvk. 10/6 1856, nr. 132 (sign: H).
- ²⁹²⁾ Tidemand til Regensburg 19/4 1856, Regenb.ark. (Efter anmodning af den anonyme forfatter sendte Tidemand samtidig til Regensburg et eksemplar af V's foromtalt pjece mod Dahl.)
- ²⁹³⁾ »Om Religions-Frihed«, 1827. »Er Troen en Skolesag?«, 1836. Se N. F. S. Grundtvigs Udv. Skr. ved Begtrup, V, 1907, s. 84. VIII, 1909, s.111.
- ²⁹⁴⁾ Ley henviser til sin egen konfirmation hos den rationalistiske præst ved Garnisons kirke Chr. Fr. Brorson — om denne se Da. biogr. Leks. IV, 1934, s. 176).
- ²⁹⁵⁾ Dansk Kirketidende 2/11 1851, nr. 44 sp. 720, og 22/2 1852, nr. 8, sp. 113.
- ²⁹⁶⁾ Betyder det, at Reventlow og Tidemand ikke har kunnet gå sammen om en indberetning fra kirkevisitatoriet?
- ²⁹⁷⁾ Slesv. Mstr. 3. dpt. 295/1856 (påtegnet: 7. Mai 1856). R.A.
- ²⁹⁸⁾ I 1856 søgte Dahl: 4/5 Simmerbølle på Langeland og Ry i Århus stift, 10/6 Ousted-Taaning i Århus stift, 18/10 Skjødstrup i Århus stift, 10/11 Ulsted i Ålborg stift, 30/12 Pedersborg-Kindertoft i Sjællands stift. — Kultusmstr. Kirkeafd. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- ²⁹⁹⁾ Dahl til Regensburg 8/5 1856, Regenb.ark.
- ³⁰⁰⁾ Kultusminist. Kirkeafd. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- ³⁰¹⁾ Dvk. 27/10 1854, nr. 254 og 28/10 1854, nr. 255.

- 302) Sofus Hogsbro: Brevveksling og dagbøger, udg. af Hans Lund, I. 1925. s. 138 (7/12 1863)
- 303) Ibid. s. 86 ff. (18/3 1861)
- 304) Ludw. Andresen: Beiträge, s. 161
- 305) Dvk. 51/3 1856, nr. 74.
- 306) Vestslesv. Tid. 18/10 1856, Prove-Nr.
- 307) Bladet Dannevirke i 100 Aar, 1938, s. 230, 235.
- 308) Dvk. 8/11 1856, nr. 260
- 309) Vestslesv. Tid. 25/11 1856, nr. 13.
- 310) Fabricius i Sonderjyllands Historie, IV, 1937, s. 464.
- 311) Vestslesv. Tid. 22/11 1856, nr. 10.
- 312) Vestslesv. Tid. 1/11 1856, nr. 1.
- 313) Carstens sogte i 1854 til Altona og til Ahrensböck, i 1855 til Brügge i Holsten, i 1857 til Flensborg og til Eckernförde og til Kellinghusen (Slesv. Mstr. 3. dpt. Journ. nr. 78/54, 559/54, 616/55, 338/57. R.A. — Tidemand til Regensburg 4/3 1857, Regenb.ark.).
- 314) Dahl søger 17. februar 1857 Tirstrup og Fuglslev i Randers amt, og kirkevisitatoriet erklærer, at det stadig må »ansees hans Forflyttelse fra Tønder som saare ønskelig saavel for ham selv baade i aandlig og oecconomisk Henseende, som ogsaa for de herværende kirkelige og andre Forhold«. 25. maj søger han Ring og Føvling i Ringkøbing amt, den 5. august Lundforlund og Gjerlev i Sorø amt. — Kultusminist. Kirkeafd. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- 315) Tidemand til Regensburg 4/3 1857. Regenb. ark.
- 316) Sagens akter i R.A. under Arkivalier afleveret fra Kiel 1936. Schl.Minist. Abt. 79^a. R.A. 17, A.R. 483.
- 317) Slesv. Stændertidende, Overordentl. Saml. 1855, sp. 16 og sp. 72.
- 318) Slesv. Stændertid. 1856—57. 11/2 1857, Sp. 715 f.
- 319) Slesv. Mstr. 3. dpt. 437/1857. R.A.
- 320) Vestslesv. Tid. 4/5 1857, nr. 56.
- 321) Slesv. Stændertid. 1856-57, 11/2 1857, sp. 665, 707.
- 322) P. Hjort: Fredningen om Det danske Modersmaal i Mellem-Slesvig. 1853. (jfr. s. 25).
- 323) P. Lauridsen: Da Sonderjylland vaagnede. I. 1919. s. 41.
- 324) N. F. S. Grundtvig: Folkelighed og Christendom, 1847. Se Grundtvigs udvalgte Skrifter v. Begtrup, IX, 1909, s. 86 og 88.
- 325) Grundtvig: Mands Minde, 1838. Udg. af Svend Grundtvig 1877. s. 454.
- 326) Grundtvig: Nordens historiske Minder, 1847. Se: Haandbog i Grundtvigs Skrifter, II, 1930, s. 152.
- 327) Grundtvig: Skolen for Livet og Akademiet i Soer, 1838.
- 328) Grundtvig: Om Folkeligheden og Dr. Rudelbach, 1848. Se Grundtvigs udv. Skrifter v. Begtrup, IX, 1909, s. 93.
- 329) Sdrj. Årb. 1936, s. 23 f. og 36.
- 330) Sdrj. Årb. 1900, s. 133.
- 331) Slesv. Mstr. 3. dpt. 437/1857. R.A.
- 332) Slesv. Stændertid, 1856-57 20/1 1857, sp. 228.

- ³³³) Ibid. 11/12 1857, sp. 679. — Indenrigsminister Unsgaard foreslog, at nogle sogne i de blandede distrikter, hvor jyske beboere var i flertal, blev henlagt under kongerigsk lovgivning og bestyrelse, og andre sogne, hvor de slesvigske beboere var i flertal, blev udskilt fra kongeriget lovgivning og bestyrelse. Grundtvig stillede forslag om, at behandlingen af sagen blev udsat, »indtil de Paagjældende havde faaet Leilighed til at yttre sig om en Forandring i deres grundlovmæssige Borgerstilling, som ikke bør paatvinges dem mod deres Villie«. (Rd. 1856-57, Landst. 5/2 1857, sp. 2582. Jvfr. H. Lausten-Thomsen i Sdrj. Mdskr. 1926 s. 65).
- ³³⁴) Vestslesv. Tid. 15/6 1857, nr. 76. (sign. »De Velbekjendte«).
- ³³⁵) Dansk Kirketidende 26/7 1857, nr. 33.
- ³³⁶) H. A. Laurent, f. 1809, var på dette tidspunkt præst i Borup i Aarhus stift. Han var gift med Leys søster. — Se Erslew Suppl. II, 170.
- ³³⁷) Fr. Hammerich: Et Levnetslob, 1882, 2. del, s. 152 f. — Jvfr. Dansk Kirketidende 19/7 1857, nr. 32. Hans Lund mener ikke, at Hammerichs referat er rigtigt. »Den Udtalelse, Ley vil have Tilslutning til, rummer ikke noget om Konfirmationssproget, men handler om Konfirmationsløftet og -ordningen i det hele. Men der skulde snart komme Strid i Sproget, og det er formodentlig senere Aars Modsætninger, Hammerich ved en naturlig Hukommelsesforskydning lader spille ind ved Mødet der«. (Vestkysten 6/9 1945.)
- ³³⁸) Slesv. Stændertidende 1856—57, 20/1 1857, sp. 222.
- ³³⁹) Dvk. 15/9 1859, nr. 214 (mrk.: B).
- ³⁴⁰) Dvk. 22/9 1859, nr. 220.
- ³⁴¹) Forhandlingerne paa det første skandinaviske Kirkemøde, Kbh. Juli 1857. Udg. af Fr. Hammerich, 1857, s. 139.
- ³⁴²) Ibid. s. 194 ff.
- ³⁴³) Ibid. s. 144.
- ³⁴⁴) Ibid. s. 159.
- ³⁴⁵) 16/5 søgte han Roholte i Præsto amt og Kastrup, ligeledes i Præsto amt. Kultusminist. Kirkcafd. Ansøgninger fra J. M. Dahl. R.A.
- ³⁴⁶) Dahl til Regensburg 9/11 1857. Regensb. ark.
- ³⁴⁷) Dvk. 20/3 1855, nr. 68 ff.
- ³⁴⁸) F. Hjort: Beretning om Slægten Thura. 1925. s. 140—48. — Kultusminist. Kirkcafd. Ansøgninger. R.A.
- ³⁴⁹) Thura til Regensburg, 29/4 1852. Regensb. ark.
- ³⁵⁰) Nordisk Skoletidende 12/9 1864, bd. XI, nr. 11, s. 113.
- ³⁵¹) Dahl til Regensburg 9/11 1857. Regensb.ark.
- ³⁵²) Tønder Byarkiv. Skolesager, Sager vedr. Besættelse af ledige Lærerstillingen. 1851—64, Åb. — Ansættelsen i Tønder kom til at betyde et omslag i Nielsens liv. »Der udvikledes og modnedes hans fyrige og kraftige ånd i omgang med åndrige mænd som nu afdøde pastor Dahl og lærerne Rosendal og Appel, hvilken sidste synes at have havt størst indflydelse på ham, hvem han derfor omtalte med inderlig agtelse og kærlighed«, hedder det i en nekrolog over ham. Han blev fanget ind af den nationale kamp, der passede godt til hans temperament. »Den koldsindighed og

- satire, hvormed han gik modstanderen imode, gjorde ham uovervindelig«. Han skrev kort efter sin ansættelse i Tønder: »Man har bestandig kamp med den tyske Mikkcl, som endnu udruger planer og forhåbninger; men i en sådan stilling tror jeg at være på min rette hylde.« Hans helbred tillod ham dog ikke at blive i Tønder. 1861 måtte han søge til Ring ved Horsens, hvor han døde 1864. (Nordisk Skoletidende 12/9 1864, bd. XI, nr. 11, s. 113).
- ³⁵³⁾ Vestslesv. Tid. 16/11, nr. 165, 25/11, nr. 170 og 30/11, nr. 173, 1857.
- ³⁵⁴⁾ Tønder Byarkiv. Skolesager, Sager vedr. Privatskoler, 1852—65, Åb.
- ³⁵⁵⁾ Vestslesv. Tid. 9/10 1858, nr. 157 og 26/10 1859, nr. 149.
- ³⁵⁶⁾ Brev til Vilh. Hagerup 15/12 1860. (Afskrift i Kgl. Bibl.håndskriftsaml. Utilg. 375 VIII.)
- ³⁵⁷⁾ Kühnel til Regensburg 9/2 1858, 2/3 1859. Regenb.ark.
- ³⁵⁸⁾ Dvk. 15/10 1859, nr. 240 (mrk.: —d).
- ³⁵⁹⁾ Albeck s. 70.
- ³⁶⁰⁾ Eckert s. 81.
- ³⁶¹⁾ Dansk Kirketidende 4/12 1864, nr. 48.
- ³⁶²⁾ Meiers ansøgninger i Kultusministeriets kirkeafd. R.A. — Hjort til Regensburg 9/1 og 4/11 1861, Regenb.ark. — Brev fra Vilh. Hagerup 10/10 1861. (Afskrift i kgl. Bibl. håndskriftsaml. Utilg. 375, VIII.) — Dansk Kirketidende 4/12 1864, nr. 48. — Kolding Avis 19/5 1891, nr. 112.
- ³⁶³⁾ I 1863 blev Jensen tredieclærer ved den private realskole i Tønder. Efter 1864 blev han en kort tid lærer i København, var 1865—69 forstander for den højere landboskole i Lumby på Fyn, 1868—81 ejer af Anderupgård og derefter af Skrillingegård ved Middelfart. Han havde forskellige tillidsposter. 1894 til sin død 1898 var han i Landstinget repræsentant for 6. kreds, valgt af højre. (Se: A. Petersen: Den jonstrupske Stat, 1891, s. 160. — Elberling: Rigsdagens Medlemmer, I, 1949, s. 247.
- ³⁶⁴⁾ Den danske Slesviger 3/1 1852, 5. årg. nr. 1. (Jastrau står sidste gang anført som redaktør 1/5 1852, nr. 51).
- ³⁶⁵⁾ Andresen: Bürgerbuch, s. 101.
- ³⁶⁶⁾ Om læreransættelserne se: Tønder Seminariums arkiv, pk: Sager 1839—64, læg: 1856—64, Personalia og undervisning. Åb.
- ³⁶⁷⁾ Dansk Kirketidende 4/9 1859, nr. 34--35, sp. 560. — Hans Kau: Corn. Appel, 1921, s. 16.
- ³⁶⁸⁾ Kiær til Regensburg 18/6 1861. Regenb.ark.
- ³⁶⁹⁾ Nordisk Skoletidende 15/2 1862, nr. 7. — 19/4 1862, nr. 16. — 21/6 1862, nr. 25. — Dansk Kirketidende 4/12 1864, nr. 48. — Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 243 ff. — Seminarieelevvernes utrykte elevblad: »Alvor og Skjemt«, 17/6 1862, nr. 4.
- ³⁷⁰⁾ Vestslesv. Tid. 11/1, 9/7, 9/10 1858, 14/2 1859.
- ³⁷¹⁾ Alvor og Skjemt 19/7 1862, 30/8 1862. — H. C. Andersen: Mit Livs Eventyr v. Jonas Collin, II, 1908, s. 94.
- ³⁷²⁾ Tøndringersamfundets Aarsskrift, 1951, s. 4 f.
- ³⁷³⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 220. — Kühnel til Regensburg 9/2 1858, Regenb.ark.

- 374) Albertine Sorensen til Hjort 11/5 1864. — J. S. Deichmann Branth til Hjort 11/5 1864. — Begge breve i Regenb.ark.
- 375) Tidemand til Regensburg 8/6 1857. Regenb.ark.
- 376) Tidemand til Regensburg 4/3 1857. Regenb.ark.
- 377) Tidemand til Regensburg 1/8 1857. Regenb.ark.
- 378) Albeck, s 70.
- 379) Kühnel til Regensburg 20/11 1857. Regenb.ark.
- 380) Tønder Byarkiv. 1855—64. Akter vedrør. en ny Skoleordn. for Tønder. Åb.
- 381) Tønder Kirkevisitatorium, 1855—64. Sager vedrør. en ny Skoleordn. for Tønder By. Åb.
- 382) Tønder Byark. Skolesager, 1855—64. Akter vedrør. en ny Skoleordn. for Tønder. Åb.
- 383) Tidemand til Regensburg 2/1 1858. Regenb.ark.
- 384) Tidemand til Regensburg 23/2 1858. Regenb.ark.
- 385) Tidemand til Regensburg 24/7 1858. Regenb.ark.
- 386) Præsternes indberetninger findes: Abt. 18, nr. 42, fol. 11. Gottorp. — Biskoppens indberetning til Ministeriet, dateret 5/5 1859 findes: Slesv. Mstr. 3. dpt. 1850—63: Indberetninger om Visitationer, I Generalvisitationer 1855—62. R.A.
- 387) Tønder Kirkevisitatorium. 1855—64. Sager vedrør. en ny Skoleordning for Tønder By. Åb.
- 388) Jvfr.: »Am 22. April vorigen Jahres musste Carstens seine Confirmations-handlung, selbst die Einsegnung, in dänischer Sprache vornehmen, nachdem der Archidiaconus Dahl vorher eine dänische Predigt voller Anzüglichkeiten gehalten hatte«. (Moritz Busch: Schlesvig-Holsteinische Briefe, II. 1856. S. 213).
- 389) Tidemand til Regensburg, 16/11 1858. Regenb.ark. — Arkivalier afleveret fra Kiel 1936. Schlesw. Minist. Abt. 79² R.A. 17. A.R. 483. R.A.
- 390) Vestslesv Tid. 20/10 1858, nr. 163, 22/10, nr. 164 (sign.: a+b), jvfr.: 8/11, nr. 174 (sign.: O), 10/11, nr. 175 (sign.: —n), 24/11, nr. 183 (sign.: a+b), 15/12, nr. 194 (sign.: a+b), 17/12, nr. 196 (sign.: H. Nagel).
- 391) Tidemand til Regensburg 16/11 1858. Regenb.ark.
- 392) Kultusminist. Kirkeafd. Ansøgninger fra Odin W. Tidemand. R.A.
- 393) Tidemand til Regensburg 2/1 1859. Regenb.ark.
- 394) Kultusminist. Kirkeafd. Ansøgninger fra Odin W. Tidemand. R.A.
- 395) Tidemand til Regensburg 1/4 1859. Regenb.ark.
- 396) Tønder Byarkiv. Skolesager. Sager vedr. Privatskoler, 1852—65. Åb. Som et svar på afskedigelsen lod Borchert indrykke i byens »Intelligentsblad« nogle vers af Fr. Rückert, der ironiserer over den betydning, man tillægger sprogkundskaben. (se: Intelligentsblad for Tønder og Omegn, 6/10 1859, nr. 40.)
- 397) Intelligentsblad for Tønder og Omegn 14/4 1859, nr. 15.
- 398) Holm til Regensburg, 25/5 1859. Regenb.ark.
- 399) C. Erich Carstens: Von der kirchlichen Confirmation und für dieselbe. Flensburg 1859.

- ⁴⁰⁰⁾ 24/10 1646, § 1. Syst. Samml. III, 212.
- ⁴⁰¹⁾ Syst. Samml. III, 122.
- ⁴⁰²⁾ Dvk. 13/8 1859, nr. 186.
- ⁴⁰³⁾ Slesvigsk Præstefrihed, Dansk Kirketidende, 4/9 1859, nr. 34/35, s. 557.
- ⁴⁰⁴⁾ Dahl har vel ventet, at der skulde rejse sig en kraftig opinion for ham. I et polemisk ordskifte med en anonym angriber i »Dannevirke« beklager han sig over dem, der lader det gå ud over andre, »der baade søge at gjøre Guds Ord gjældende i dets Sandhed og tillige arbeide paa at gjøre den sonderjydske Landskirke rummelig og taalelig navnlig for *Christne*. I saadanne Bestræbelser burde man finde Bistand og ikke Modstand.« — Appel blandede sig ind i den iøvrigt interesseløse avispolemik. En anonym modstander stemplede ham som en af disse »Kierkegaardske Pygmæer« og skrev: »Stakkels Søren Kierkegaard! Du, som vel nok ønskede Dig Tilhængere og Beundrere, men helst vilde omgaaes dem »paa Afstand«, her er en Afskygning af Dig selv, rigtignok paa en sorgelig Afstand, i Retningen ovenfra nedad, her vilde Du, om Du havde levet, have kunnet forvisse Dig om den store Fare, der staaer ud af Din Forkyndelse, naar det Ideal, Du under Frygt og Bæven anlagde paa vore Kirke tilstande, rigtig bliver krammet af Hænder, der ere vante til grovt Arbeide...« (Se Dvk. 15/9, 20/9, 22/9, 27/9, 6/10, 12/10 1859). Sagen er altså af udenforstående blevet set i lys af Kierkegaards og ikke af Grundtvigs tanker.
- ⁴⁰⁵⁾ 25/11 1859. Konzept. R.A. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.
- ⁴⁰⁶⁾ 16/1 1860. Konzept. R.A. Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A.
- ⁴⁰⁷⁾ Verordning 4/4 1845. Chron. Samml. 1845, s. 86.
- ⁴⁰⁸⁾ Tønder Kirkevisitationarkiv, 1850—64. Sager vdr. Skolevæsenet i Tønder. Åb.
- ⁴⁰⁹⁾ Efter afskrift af brev fra Vilh. Hagerup i D. kgl. Bibl. Håndskriftsaml. Utilg. 375, VIII.
- ⁴¹⁰⁾ Om Dahls sindsstemning ved denne tid skriver Vilh. Hagerup: »Forresten gjorde det et smerteligt illusionsfordrivende Indtryk at høre ham, selv medens hans Liv svævede i Fare, yttre sig med vanlig spottende Bitterhed om Tidemand og Reventlow. Kan hans Kristentro ikke engang bevirke Førsønlighed, naar han staaer paa Kanten af sin Grav, har jeg ikke stor Mening om dens Sandhed.« Brev fra Vilh. Hagerup 15/12 1860 i D. kgl. Bibl. Manuskriptsaml. Utilg. 375, VIII.
- ⁴¹¹⁾ Se bilag III.
- ⁴¹²⁾ Forestillinger Jan.—Juni 1861, nr. 90. R.A.
- ⁴¹³⁾ Hele sagens akter: Slesv. Mstr. 3. Dpt. 215/1861. R.A. — Abt. 18, nr. 73a, Gottorp. — Jvfr. bilag IV.
- ⁴¹⁴⁾ Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 183.
- ⁴¹⁵⁾ Vestslesv. Tid. 23/7 1860, nr. 86.
- ⁴¹⁶⁾ Dansk Kirketidende 16/12 1860, nr. 52. (»Endnu et Ord om Confirmations-Tvangen i Mellem-Slesvig«).
- ⁴¹⁷⁾ J. M. L. Hjort til Regensburg 9/1 1861. Regenb.ark.
- ⁴¹⁸⁾ Hjelholt, s. 188.

- ⁴¹⁹⁾ Høgsbro, I, s. 87. (Brev fra Ley til Høgsbro 18/3 1861.)
- ⁴²⁰⁾ N. Neergaard: Under Junigrundloven, II, 1916, s. 440 ff.
- ⁴²¹⁾ Dvk. 2/3 1861, nr. 52.
- ⁴²²⁾ Ley til Høgsbro 18/3 1861. Høgsbro, s. 86.
- ⁴²³⁾ Høgsbro til Flor 6/4 1861. Høgsbro, s. 88.
- ⁴²⁴⁾ Da. biogr. Leks. XII, 1937, s. 612.
- ⁴²⁵⁾ Nicolai Svendsen: Spare- og Laanekassen for Skærbæk, 1950, s. 16.
- ⁴²⁶⁾ Ibid. s. 14.
- ⁴²⁷⁾ Høgsbro (se registret).
- ⁴²⁸⁾ Sdrj. Årb. 1890, s. 146.
- ⁴²⁹⁾ Sdrj. Årb. 1909, s. 76 ff. — M. Refslund Poulsen: Minder, 1949.
- ⁴³⁰⁾ Tønder gennem Tiderne, 1943, s. 228.
- ⁴³¹⁾ Sprogforeningens Almanak, 1956, s. 52.
- ⁴³²⁾ Vestslesv. Tid. 17/4 1861, nr. 45.
- ⁴³³⁾ Eckert s. 215. Kiær til Regensburg 18/6 1861. Regenb.ark.
- ⁴³⁴⁾ Hjemme og Ude. Et politisk og literært Ugeblad, udg. af M. Goldschmidt, 20/4 1861, 2. Quart., nr. 4, sp. 57 f. — Bladet tilføjer, at udtalelsen fortjener påagtelse, bl. a. »fordi selve den forestaaende Kamp om den forhaabentlig vil være en Vinding og bringe et Liv, som vor Sag kan være tjent med. Men vi maae dog tilføie, at selve Begrebet politisk Frihed forudsætter Begrebet Stat, og denne, Staten, maa altsaa først anerkjendes.«
- ⁴³⁵⁾ »Dannevirke« skriver, at Mødet, »da Hensigten med det var bekendt her i Egnen, kun talte omtrent 80 Deeltagere«. Høgsbro skriver, at der deltog »omtrent 100 Mænd fra alle Egne af det nordlige Slesvig, derimellem 6 Stænderdeputerede og 2 Rigsdagsmænd«.
- ⁴³⁶⁾ Dvk. 9/12 1861, nr. 287.
- ⁴³⁷⁾ Jvfr. Mørk Hansens svar på Grundtvigs artikel i Dansk Kirketidende 16/12 1860, nr. 52, at hvis Grundtvigs forslag blev realiseret, vilde denne tilsyneladende frihed blive den største ufrihed, »da de enkelte Menighedsmedlemmer og især de dansktalende Smaafolk aldrig vilde faae Lov til at vælge imellem Grundtvigs 10 Præster og to Slags Skoler, men vilde blive tvungne til at gaae den Vei, som foreskrevs dem af de store Bonder, der besjæles af Oprorsaand, tydsk Hovmod og Had til alt Dansk«. (Cit. efter Dvk. 6/3 1861, nr. 55.)
- ⁴³⁸⁾ Brev fra A. Thyssen Hansen 23/3 1910. Jørgen Fausbøls privatarkiv, Åb.
- ⁴³⁹⁾ Jvfr. dommen over mødet i Ribe Stifts-Tidende 8/5 1861, nr. 71, efter Lolland-Falsters Stifts-Tidende.
- ⁴⁴⁰⁾ Hjelholt, s. 190 ff.
- ⁴⁴¹⁾ Om Klostermødet se Dvk. 1861: 27/4, nr. 96, 7/5, nr. 104, 10/5, nr. 106, 13/5, nr. 108, 30/5, nr. 122, 2/12, nr. 281, 9/12, nr. 287. Endvidere Høgsbro, I, s. 90—94. Vestslesv. Tid. 1861: 17/4, nr. 45, 24/4, nr. 48, 26/4, nr. 49, 1/5, nr. 51, 8/5, nr. 54, 22/5, nr. 59, 27/5, nr. 61, 29/5, nr. 62, 3/6, nr. 64.
- ⁴⁴²⁾ Dvk. 6/6 1861, nr. 128 (mrk.: i).
- ⁴⁴³⁾ Sdrj. Årb. 1956, s. 190—208.
- ⁴⁴⁴⁾ C. A. Kiær til Regensburg 18/6 1861. Regenb.ark.

- ⁴⁴⁵⁾ J. M. L. Hjort til Regenburg 11/7 1861. Regenb.ark.
- ⁴⁴⁶⁾ Dvk. 13/11 1861, nr. 265.
- ⁴⁴⁷⁾ Vestslesv. Tid. 1862, 17/1, nr. 7, 22/1, nr. 9, 27/1, nr. 11. — Hogsbro, I, s. 112.
- ⁴⁴⁸⁾ Vestslesv. Tid. 1862, 28/2, nr. 25 (mrk.: q), 10/3, nr. 29 (Ley), 17/3, nr. 32 (mrk.: q).
- ⁴⁴⁹⁾ Brev fra A. Thyssen Hansen 22/3 1910. Jorgen Fausbols privatark. Åb.
- ⁴⁵⁰⁾ Kiær til Regenburg, 6/9 1862. Regenb.ark. — Peter Jessen Bertelsen (1833—1906) var kapellan i Emmerlev 1861—64. Blev siden præst i Hveisel. Han var grundtvigianer. — Embedet i Hjerpsted fik Ole Carl Ipsen (1831—97). Han var præst i Hjerpsted 1862—67, senere bl. a. i Assens. Han fik nær tilknytning til Indre Mission.
- ⁴⁵¹⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 219. — Hjort til Regenburg 28/12 1863. Regenb.ark. — Chr. Sophus Gad (1827—99) var præst i Logumkloster 1863—64. Han var senere en tid stiftsprovst i Aalborg, og siden præst i Skjelby-Gunderslev i Præsto amt. Han var med til at underskrive adressen til biskop Martensen 1883, til forsvar for sprogeskripterne.
- ⁴⁵²⁾ Sdrj. Mdskr. 1952, s. 77.
- ⁴⁵³⁾ Thyssen Hansen skriver: »Ved næste og sidste Mode i Møgeltonder ... Saavidt jeg husker blev dette Mode afholdt kort for Krigen udbrod ... Vort Program blev formet i en Udtalelse som indsendtes til Fædrelandet, det eneste Blad, der vilde optage det. (Brev fra A. Thyssen Hansen, 22/3 1910. Jorgen Fausbols privatark. Åb.)
- ⁴⁵⁴⁾ Fædrelandet 30/6 1863, nr. 148. Underskriverne er: Chr. (I) Appel, Aug. Beck, Jorgen Fausbol, Niels Andersen Hansen, Andreas Thyssen Hansen, Peder Jensen, Lovrup, K. L. Knudsen, Chr. Sfr. Ley, Bunde Refslund d. Æ., Bunde Refslund d. Y., J. J. Rosendahl. — Jvfr. bilag V.
- ⁴⁵⁵⁾ Jacob Appel: Halvhundredaarsminder, Askov Lærlinge, 1917.
- ⁴⁵⁶⁾ Sdrj. Arb. 1894, s. 88.
- ⁴⁵⁷⁾ Festskrift til H. P. Hanssen, 1932, s. 186, 368.
- ⁴⁵⁸⁾ Erik Appel.: Det tyske Mindretals Stilling i Riget gennem 25 Aar. »Klosterpolitik«. Tønder, 1946.
- ⁴⁵⁹⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 223.
- ⁴⁶⁰⁾ H. Chr. Sonne: Tale ved Archidiakonus J. M. Dahls Baare, 1862.
- ⁴⁶¹⁾ Jvfr. Appel, s. 82.
- ⁴⁶²⁾ Abt. 18, nr. 73a. fol. 3—7. Gottorp.
- ⁴⁶³⁾ Dansk Kirketidende 22/12 1861, nr. 53.
- ⁴⁶⁴⁾ Fabricius i Sønderjyllands Historie, IV, s. 470.
- ⁴⁶⁵⁾ Ibid. s. 471.
- ⁴⁶⁶⁾ Indberetning fra Hagerup til provst Hjort 18/1 1861. Se: Tønder Kirke-visitatorium 1855—64. Sager vedr. en ny Skoleordning for Tønder By. Åb.
- ⁴⁶⁷⁾ Kiær til Regenburg 20/12 1859. Regenb.ark.
- ⁴⁶⁸⁾ Hjort til Regenburg 9/1 1861. Regenb.ark.
- ⁴⁶⁹⁾ Brev fra Vilh. Hagerup 24/8 1861. Afskrift i D. kgl. Bibl. Håndskriftsaml. Utilg. 375, VIII.

- ⁴⁷⁰⁾ Slesv. Mstr. Forestillinger. 91/61, bifaldet 23/5 61 R.A.
- ⁴⁷¹⁾ Hjort til Regensburg 20/9 1861. Regenb.ark. — Brev fra Hagerup 13/10 1861 (jvfr. ovenf.) — Dvk. 12/11 1861.
- ⁴⁷²⁾ Nordisk Skoletidende IV 1862, s. 182. — Efter 1864 fik Branth forskellige præstestembeder i Danmark, sidst i Ousted-Taaning ved Skanderborg. Han havde, skriver biskop Lind i Aalborg om ham, kun ringe udvortes gaver som prædikant, men prædikede »christeligt, grundigt og fatteligt«. Han arbejdede for kristelig oplysning i sin menighed for at modarbejde forskellige sekter. Han var en selvstændig natur med udprægede meninger, men var iøvrigt liberal overfor anderledes tænkende, ikke bange for samarbejde med dissenter. Ved siden af præstegerningen fortsatte han sine botaniske studier, der gjorde ham kendt langt udover landets grænser. Botanisk forening gjorde ham til æresmedlem. Han døde 1917 i Kolding. (Se Da. biogr. Leks. IV, 1934, s. 26.)
- ⁴⁷³⁾ Jacobsen blev efter 1864 lærer ved Thisted realskole, hvor han samtidig på egen hånd studerede argrikulturkemi, fysiologi m. m. Han blev landøkonomisk vejleder på egnen, modtog undersøttelse fra landhusholdningsselskabet, udgav ugebladet »Landmandsbladet« og kom i 1873 ind i ledelsen af markfrokantoret i København. Han døde 1895 i Gentofte. (Se: Da. biogr. Leks. XI, 1937, s. 286. — Lærerne og Samfundet I, 1913, s. 213.)
- ⁴⁷⁴⁾ Slesv. Mstr. Forestillinger 76/63, bifaldet 9/4 1863. R.A.
- ⁴⁷⁵⁾ Se artiklen: Tønder Realskole i Nordisk Skoletidende, VI, 6/5 1863, s. 94—96. — Tønder Byarkiv, Skolesager 1852—65. Sager vedr. Privatskoler. Ab.
- ⁴⁷⁶⁾ Dvk. 20/4 60, nr. 92. — Hjelholt s. 107. — Da. biogr. Leks. IV, 1934, s. 163.
- ⁴⁷⁷⁾ Tidemand til Regensburg 12/2 1860. Regenb.ark.
- ⁴⁷⁸⁾ Læreren og Samfundet, 1914, IV, s. 16.
- ⁴⁷⁹⁾ Slesv. Mstr. Forestill. 26/9 1860, nr. 297. R.A.
- ⁴⁸⁰⁾ Brev fra Hjort til Regensburg, 6/10 1860, Regenb.ark.
- ⁴⁸¹⁾ Hjelholt, s. 108.
- ⁴⁸²⁾ Ugeskrift f. d. evang. Kirke, 2. rk. II. bd. nr. 41, 30/9 1859, s. 230.
- ⁴⁸³⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 219.
- ⁴⁸⁴⁾ Brev til Regensburg 20/1 1865. Regenb.ark.
- ⁴⁸⁵⁾ Da. biogr. Leks. X, 1936, 263. — Moens Avis 5/8 1899, nr. 178. — Moens Folkeblad 18/6 1892, nr. 141.
- ⁴⁸⁶⁾ Hjort til Regensburg, 9/12 1860. Regenb.ark.
- ⁴⁸⁷⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 219.
- ⁴⁸⁸⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 222—23.
- ⁴⁸⁹⁾ Sdrj. Arb. 1942, s. 223.
- ⁴⁹⁰⁾ Hjort til Regensburg 11/2 1862. Regenb.ark.
- ⁴⁹¹⁾ Visitationsberetning for Tønder By, afgivet v. generalvisitationen 18'de—19'de August 1861, Abt. 18, nr. 42, fol. 23. Gottorp. — Slesv. Mstr. 3 dpt. 1850—63. Indberetn. om Visitationer, I. Generalvisitationer 1855—62. R.A.

- ⁴⁹²⁾ Hjort til Regensburg 19/12 1861. Regenb.ark.
- ⁴⁹³⁾ Hjort til Regensburg 19/12 1861, 6/3 1862, 20/1 1863. Regenb.ark.
- ⁴⁹⁴⁾ Sdrj. Arb. 1890, s. 149.
- ⁴⁹⁵⁾ Dansk Skole-Tidende 1861, nr. 9, s. 264, II bind, s. 286. — Nord. Skole-tidende 7/7 1863, VII bind, 2, s. 27.
- ⁴⁹⁶⁾ Frederik Chr. August (1829—80) hertug af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, blev af Slesvig-Holstenerne proklameret som hertug af Slesvig under navnet »Friedrich VIII«. Han ejede godset Dolzig i Posen.
- ⁴⁹⁷⁾ Rosendal til provst Magnussen 13/3 1864. Ods-Skipinge Herreders provstiarkiv (Vedror. Rosendals ansættelse ad 30 S/64). Landsarkivet, Kbh.
- ⁴⁹⁸⁾ Slesv. Mstr. Forestill. 65/64 (15/4 1864). R.A.
- ⁴⁹⁹⁾ Tønder Byarkiv, Sager vedror. Privatskoler 1852—65. Åb.
- ⁵⁰⁰⁾ Da. biogr. Leks. XII, 1937, s. 42.
- ⁵⁰¹⁾ Kilder til dette afsnit: en række breve i Regensburgs arkiv, samt afskrifter af Hagerups breve i D. kgl. Bibl. Håndskriftsaml. Utilg. 375, VIII.

PERSONREGISTER

(* betyder billede)

- Ablmann, Michael.* Provst. 13. 16*-18. 24. 29-31. 38-39. 44. 46. 51. 55-57. 59. 60. 64-65. 66. 67. 73. 102. 104. 135. 139. 248-65. 282. 283. 284.
- Allen, C. F.* Historiker. 167.
- Andreasen, Andreas.* Urmager. 217.
- Andresen, Andr.* Købmand. 78-80. 92f. 132. 286.
- Andresen, Johs.* Gartner. 27. 171.
- Andresen, Ludw.* Historiker. 73.
- Angel, D. J.* Rådmand. 34-35.
- Angel, H. I.* 132.
- Appel, Jac.* Minister. 225.
- Appel, Cornelius.* Lærer. 40-43. 41*. 48. 54. 57. 60. 62. 70. 72. 74. 84. 85. 102. 115. 121. 126. 129f. 135-43. 145-46. 159f. 174f. 181. 188. 194. 196-98. 206-25. 227. 228. 230. 237. 238. 240. 277. 282. 289. 293. 296.
- Bahnsen, Chr. Aug.* Seminariefors-
stander. 9. 23. 25*-26. 27. 38. 52. 67. 102-108. 168. 279.
- Bardenfleth, C. E.* Minister. 52. 54. 60.
- Beck, Joh. Aug. Vilb.* Gårdejer, Vis-
by. 138. 209. 210*. 211. 217. 218. 219. 277.
- Beier, Jens Janniksen.* Gårdejer,
Barsbøl. 206-07.
- Berendsen, Lor.* Skomager. 132.
- Bertelsen, P. J.* Præst i Emmerlev. 221. 298.
- Beseler, Wilb. H.* Advokat. Stænder-
deputeret. 10. 11*.
- Bjerrum, N. J.* Gårdejer, Skærbæk. 206-07.
- Bleichen, Mathias.* Borgmester. 27. 239. 242.
- Blixen-Finecke, C. F. A. B.* Godsejer. 204.
- Bloch, Soren.* Rektor i Roskilde. 49.
- Bluhme, C. A.* Minister. 61. 74. 85.
- Boesen, U. S.* Biskop af Slesvig. 16. 91f. 96. 110. 116. 117-21. 123. 127-33. 134. 142. 150f. 156-57. 179-82. 185. 188-200. 227. 237. 266-69. 271-73. 290.
- Bobde, G. N. B.* Glarmester. 286.
- Boisen, P. O.* Biskop. Seminariefors-
stander i Vesterborg. 40.
- Borchert.* Lærer. 169. 181. 182. 186. 295.
- Branth, Jac. Severin Deichmann.* Realskolebestyrer, senere præst. 8. 232*-34. 242-43. 299.
- Brockenhuus-Schack, L.F.H.* Greve. Amtmand. 209. 232. 234-35*. 239.
- Brorson, Chr. Fr.* Præst v. Garni-
sons kirke. 291.
- Brorson, H. A.* Salmedigter. 147.
- Busch, Moritz.* Tysk forfatter. 281. 290f.

- Carstens, C. E.* Præst. 18–19*. 24. 33. 39. 44. 46. 51. 55. 84. 85. 91f. 94–96. 98. 128. 133. 136. 147–49. 165–68. 176. 177. 180–82. 184. 187–200. 203. 226. 237. 239. 244. 273. 290. 292. 295.
- Carstensen, Johs. Redlef.* Købmand. 286.
- Christensen, Balth.* Overretsprokurator. 204.
- Christensen, Carl Emil.* Præst i Hjerpsted. 74.
- Christian VIII.* 10. 11. 25. 26. 30. 65.
- Christian IX.* 74. 221.
- Christian August.* Hertug af Augustenborg. 282.
- Christiansen, Chr.* Præst i Medelby. 69. 236.
- Clausen, C. F.* Lærer, degn. 22. 27. 44. 56. 67ff. 70. 71. 84. 108–10. 171. 242. 288.
- Clausen, Hans.* Lærer. Vajsenhusleder. 21. 27. 44. 56. 67f. 70. 72. 73. 171.
- Clausen, H. N.* Teolog. Professor. 170. 174.
- Clausen, H. V.* Lektor. 224.
- Clausen, M. S.* Sognefoged i Brede. 206–07.
- Claussen, L.* Cand. theol. 23–24.
- Cohen, Eleaser.* Herredsfoged. 231.
- Dahl, Baltazarina, f. Salicath.* 50.
- Dahl, Carl Adolph.* Præst i Fjaltring. 48. 281.
- Dahl, Engelke Marie, f. Teilmann.* 48.
- Dahl, Joh. Chr.* Læge. 281.
- Dahl, Johann Matth.* Herredsfoged. 48.
- Dahl, Johs. Matthias.* Præst. 18. 47*. 48–51. 53. 58–60. 62. 69. 71. 73–76. 81. 84. 85. 87–90. 94. 96–98. 100. 102. 107. 110. 111–33. 134. 135–43. 146. 147–69. 170. 176. 178. 179. 180–82. 183. 184–85. 186. 187–200. 225–30. 234. 237. 238. 266–69. 270–73. 286. 289. 290. 291. 292. 293. 295. 296.
- Decker, Jac.* Seminarieforstander. 18. 22. 23.
- Deichmann, R. S.* Provst i Ferslev. 232.
- Dickmann, Henning.* Seminarielærer. 26. 38. 44. 109.
- Diemer, A. T.* Farver. Rådmand. Stænderdeputeret. 15*. 35. 39. 207.
- Drohse, F.* Boghandler. 199.
- Drohse, M. G. C.* Borgmester. 12. 14. 23. 24.
- Engelstoft, C. T.* Biskop i Odense. 287.
- Eskesen, Morten.* Lærer. Forfatter. 206.
- Estrup, J. B. S.* Minister. 281.
- Fausbøl, Th.* Gårdejer, Mandbjerg. 206–07. 277.
- Feddersen, H. H.* Købmand. 53. 57. 78–80. 286.
- Feddersen, Otto.* Gårdejer, Teglmærk. 207.
- Fenger, P. A.* Præst i Slotsbjergby. 190.
- Flor, Chr.* Professor. Politiker. 154–56. 204–16. 223. 224.
- Fontenay, C. O. M. de.* Amtmand. 239.
- Frederik VI.* 28. 56. 175.
- Frederik VII.* 170. 175.
- Frederik Chr. August.* Hertug af Augustenborg. 239. 300.
- Friedrichsen, C. E.* 286.
- Gad, Chr. Sophus.* Præst i Løgumkloster. 298.
- Gisseman.* Gæstgiver i Løgumkloster. 207*.

- Gjessing, J. G. Advokat. 238f.
 Goldschmidt, M. A. Forfatter. 208. 297.
 Grauer, Arend, Dettl. Præst. 24. 40.
 Green, Hugo. Købmand, Stænderdeputeret. 82. 85.
 Grubert, Fr. Wilh. Pb. Drejer. 286.
 Grundtvig, N. F. S. Præst. 8. 41f. 50. 121–27. 137. 139. 140–41. 145. 155–56. 157–58. 162f. 164. 190. 198. 202f. 204. 220. 224. 225. 229. 289. 293. 296. 297.
 Haas, Chr. Guldsmed. 165. 177.
 Hage, Hans Hansen. Gæstgiver («Humlekærren»). 207. 217*–18.
 Hagen, L. Chr. Præst i Stepping. 137. 201. 206.
 Hagerup, Ejler. Præst i Store Solt. 69f.
 Hagerup, Vilb. Lærer. Vajsenhusleder. 69*–70. 71. 73. 74. 108. 129. 143. 151f. 168. 172. 173. 181. 182. 187. 197f. 230. 231. 237. 240–44. 296.
 Hagge, H. 90.
 Hall, C. C. Minister. 201. 204.
 Hammer. Kaptajn. 240.
 Hammerich, Fr. Kirkehistoriker. 160–63. 293.
 Hammerich, Martin. Rektor ved Borgerdydskolen. 69.
 Hansen. Deputeretborger. 33–34.
 Hansen, Andr. Grumby. Stænderdeputeret. 150. 157. 161.
 Hansen, Andreas. Justitiarius, Læk. 11. 26. 27. 239.
 Hansen, A. Thyssen. Gårdejer, Randerup. 220. 222. 277. 298.
 Hansen, H. J. Friskolelærer i Høve. 111.
 Hansen, J. A. Politiker. 283.
 Hansen, Niels Andersen. Gårdejer, Mjolden. 206–25. 277.
 Hanquist, O. Rådmand. 34–35.
 Harbou, Ad. Departementschef. 16.
 Hass, Ludv. Præst i Mjolden. 137. 206.
 Haue, Chr. Jensen. Lærer. Kantor. 238. 241f.
 Hensemänn, H. A. Præst i Baarse. 69.
 Heynsen, Fr. J. Præst. 18. 23. 47. 60.
 Hinrichsen, P. Gårdejer, Meden. Stænderdeputeret. 150.
 Hjort, J. L. M. Provst. 8. 110. 172f. 203. 218. 219. 221. 225. 231. 232. 234–38. 236*. 239. 240. 290.
 Hjort, P. Litterat. 29. 154.
 Hjort, V. K. Biskop i Ribe. 235.
 Holm, Jobs. Heinr. Borgmester. 63. 71*. 72–73. 78. 83. 88–89. 91. 100. 113. 143. 165–67. 176. 178. 183. 188. 218f. 227. 232. 239. 240. 285. 288.
 Hostrup, J. Chr. Præst. Digter. 49.
 Høgsbro, Sophus. Højskoleforstander i Rødding. 204–16. 220.
 Ipsen, Ole Carl. Præst i Hjerpsted. 298.
 Iwersen. Deputeretborger. 44.
 Jacobsen, Chr. Peter. Realskolelærer, senere landøkonomisk forfatter. 233*–34. 242–43. 299.
 Jacobsen, E. Bogbinder. Rådmand. 15. 35. 39.
 Jastrau, L. Organist. 173. 187. 234.
 Jensen, Julius Nic. Seminarie- og realskolelærer, senere gårdejer og landstingsmand. 173. 234. 242. 294.
 Jensen, Peter. Gårdejer i Lovrup. 206–16. 277.
 Jepsen, Jep. Præst i Humtrup. 77. 284.
 Jespersen, Peter. Lærer. 21. 32. 34. 37–39. 52. 53. 56. 58. 60. 62. 77. 84. 103. 129f. 157. 181. 182. 243. 280.

- Jessen, Hans Møller.* Lærer i Tog-
hale. 220.
- Jessen, Jens.* Redaktør. 220.
- Johansen, Johs. P.* Lærer. 244.
- Johansen, Niels.* Lægprædikant.
123–24.
- Juhl, P. L.* Lærer. 208. 219.
- Junker, Peter.* Organist. 27. 172.
239.
- Jürgensen, N.* Rådmand. 34–35.
- Jørgensen, A. D.* Historiker. 19.
- Kierkegaard, Søren.* Filosof. 8. 50.
115. 121–27. 136. 139. 141. 148.
160. 161. 190. 224. 228. 229. 232.
296.
- Kjær, C. A.* Borgmester. Herredsfog-
ed. 13*. 14–15. 32–45. 47. 51.
52. 54. 55. 57. 58. 59. 60. 61. 62.
66–73. 74. 76. 88–90. 91. 94. 97.
100. 103–07. 111. 174. 193. 210.
218–19. 221. 227. 229. 239. 240.
278. 280. 284. 286.
- Knudsen, Broder.* Borgmester. 10.
11.
- Knudsen, Jens Lassen.* Højskolelæ-
rer i Rødding, senere præst. 206.
213.
- Knudsen, Knud L.* Gårdejer, Mjøl-
den. Landstingsmand. 137. 206*–
25. 277.
- Koch, G.* Provst i Døstrup. 40.
- Koch, P. Chr.* Redaktør af »Danne-
virke«. 145.
- Kofoed-Hansen, H. P.* Provst, Gl.
Haderslev. 179.
- Kold, Kristen.* Skolemand. 110f.
137. 206.
- Kopp, Joh. Heinr. Carl.* Gymna-
stiklærer. 27. 171.
- Krærup, N. P.* Præst i Løgumkloster.
209.
- Krogb, Fr. Chr. v.* Amtmand. 10.
- Krüger, Hans.* Bevtoft. Politiker. 86.
153. 202. 204. 209–12. 219.
- Kühnel, A. M. A.* Seminarieforstan-
der. 170–75. 171*. 176–78. 230.
231. 239f.
- la Cour, Poul.* Højskolelærer, Askov.
233.
- Larsen, P.* Redaktør af »Vestsles-
vigske Tidende«. 145.
- Lassen, E.* Embedsmand. 79. 80.
- Lassen, G. F.* Overpræsident i Flens-
borg. 64.
- Laurent, H. A.* Præst i Borup. 160.
293.
- Lauridsen, P.* Historiker. 145. 156.
- Lautrup, Jens.* Gårdejer, Gestrup.
206–07.
- Lehmann, Orla.* Politiker. 65.
- Ley, Chr. Sigfred.* Huslærer. 136*.
137–43. 144–46. 159–61. 187.
193f. 197f. 201–225. 227. 277.
291. 293.
- Lind, P. E.* Biskop i Ålborg. 299.
- Lindberg, Jac. Chr.* Præst i Ting-
sted. 137.
- Lorenzen, Matth. N.* Værtshushol-
der. 286.
- Lornsen, Uwe Jens.* Politisk forfat-
ter. 9.
- Lüders, Frans.* Borgmester. 11. 26.
- Lützen, O. H.* Præst i Karlum. 134.
- Maasbøll, A. P.* Lærer. 182. 290.
- Magnussen, B.* Provst, Følleslev. 240.
- Martensen, H. L.* Professor. Biskop.
50. 66. 137. 236.
- Matthiesen, C. M.* Brændevinsbræn-
der. Stænderdeputeret. 131. 150–
53. 207.
- Meier, H. H. A.* Cand. theol. Semi-
narielærer. 172.
- Meyer, C. V.* Præst i Vilstrup. 16.
- Meyer, C. W.* Cand. theol. 77. 78.
80–81. 285.
- Moltke, A. W.* Minister. 234.
- Moltke, Carl.* Minister. 61f. 75. 149.

- Mommsen, Joh. Friedr. Vraagaard*, Stænderdeputeret. 285.
- Monrad, D. G.* Minister. Biskop. 224.
- Moritzen, Nic. Fr.* Præst i Lindholm. 18.
- Müller, Hans Lüder Roed.* Garnisonspræst på Christiansø. 83.
- Müller, Ludv. Chr.* Præst i Ribe, senere seminarieforsøger i Snedsted. 40. 164.
- Müller, Niels Wiborg.* Rektor. 45*. 56. 60. 62. 70. 74. 83. 84. 91. 102. 129–33. 137–43. 159. 164. 281.
- Müller, Tage.* Biskop i Ribe. 172.
- Mynster, J. P.* Biskop. 73. 236.
- Møller, Otto.* Præst i Gylling. 232.
- Mørk Hansen, M.* Præst i Felsted. 297.
- Morup, J. N.* Politibetjent. 174. 218.
- Nachtegall, Fr.* Gymnastiklærer. 27.
- Nicolaisen, B. T.* Gårdejer, Ballum. 206–07.
- Nielsen, Godske.* Redaktør af »Dannevirke«. 145.
- Nielsen, Johan.* Missionær. 123.
- Nielsen, Jørgen.* Lærer. Kantor. 165–68. 182. 187. 217. 218. 238. 293.
- Nielsen, R.* Lærer. 282.
- Nissen, Joh. Heinr.* Lærer. Kantor. 23. 26. 27. 44. 56. 67. 70. 84. 108–09. 165. 171.
- Nyegaard, C. Th.* Gartner. 173.
- Otzen, Peter.* Provst, Femern. 202.
- Paulsen, Johann Peter.* Gæstgiver. 92. 132. 286.
- Petersen, Andr. Chr.* Maler. 217.
- Petersen, Balthasar.* Provst. 24.
- Petersen, Detl. Friedr.* Rektor. 23–24. 60.
- Petersen, Friedrich.* Præst i Notmark. 282.
- Petersen, H. P. Bager.* 217.
- Petersen, N. I. Købmand.* 132.
- Plessen, Hugo v. Baron.* 11. 16.
- Ploug, Carl.* Redaktør. 49.
- Poulsen, L. B. Frimenighedspræst.* 172. 174f.
- Raasløff, H. I. A.* Minister. 149.
- Radoor, F. J. Rådmand.* 34. 35.
- Rasmussen, Jens.* Veddinge. Folketingsmand. 283f. 289.
- Refslund, Bunde, d. æ.* Gårdejer. Bovlund. 206–07. 217. 218. 219. 277.
- Refslund, Bunde, d. y.* Gårdejer. Bovlund. 277.
- Regenburg, Th. A. J.¹⁾* Departementschef. 13. 18. 27–29. 46–47. 52. 62. 64. 65. 102–05. 143. 153–56. 185.
- Rehboff, P. A. Kæmner.* 44.
- Reventlow, Arthur Chr. D. L. E.* Amtmand. 12*. 14. 16. 23. 24. 29–30. 35. 38–39. 46. 47. 50f. 54. 55. 56. 59. 60. 68. 71f. 73–76. 80. 82–86. 88. 94. 98–102. 112. 113. 117. 134. 139. 142. 164. 167. 183. 184. 185. 188–91. 193. 197. 227. 248–65. 285. 286. 288. 296.
- Rosendal, Jeppe Jeppesen.* Lærer. 109. 110–11. 115. 129f. 165. 181–82. 187f. 196–97. 207. 217. 218. 220. 230. 234. 240. 277. 288f. 293.
- Rosenvinge, Vilhelmine.* Skolebestyrer. 77.
- Rudelbach, A. G.* Præst. 137.
- Salicath, Jens David Frederik.* Præst i Haraldsted. 50.
- Scheele, L. N.* Minister. 82.
- Schierning, I.* Gæstgiver. 132.
- Schleiermacher, F. E. D.* Tysk teolog. 18. 25.

¹⁾ Omtale af breve til Regenburg er ikke medtaget.

- Schmid, Andr. Chr. Johs.* Dr. jur. Professor. 285.
- Schmidt v. Leda.* Overretssagfører f. Slesvig. 195–99. 270–73.
- Schmidt, M. M.* Malermester. 173.
- Schurmann, J. C.* Seminarieforstander i Skaarup. 175. 287.
- Sidenius, N.* Seminarieforstander i Lyngby v. Grenaa. 40.
- Simonsen, J. M.* Købmand. Kæmner. Kirkeværge. 166. 177.
- Skau, Laurids.* Politiker. 29. 86. 154. 157. 202. 204. 209–11.
- Sonne, Hans Chr.* Præst i Møgelstønder. 51. 76. 138. 226. 282. 287.
- Stemann, P. C.* Minister. 27.
- Svendsen, H. J. M.* Præst og seminarieforstander, Jelling. 165.
- Svendsen, Nicolai.* Amtsskolekonsulent. 145.
- Sørensen, Albertine.* Skoleleder. 129f. 181. 243.
- Tanck, C. H. N.* Læge, dr. med. 78–80. 97. 242. 285.
- Teilmann, Hans.* Præst i Tølløse. 48.
- Teilmann, Johann Chr.* Præst i Toststrup. 49.
- Teilmann, Mette Margr.* 49.
- Tholuck, A.* Tysk teolog. 233.
- Thura, Laurids de.* Cand. theol. Seminarielærer. 164^{*}–65. 172. 228. 240.
- Thyregod, Chr. A.* Forfatter. 110.
- Tidemand, Odin Wolff.* Provst. 13. 65^{*}–66. 71. 72–73. 77. 83. 84. 88f. 90–102. 108. 112f. 114–17. 121. 123. 127–29. 133. 134–36. 139–43. 147f. 151. 157. 168. 176–86. 188. 189. 191f. 203. 226. 227f. 230. 235. 238. 284. 288. 296.
- Tillisch, F. F.* Minister. 11. 23. 27. 28. 34. 36. 52. 53. 62. 86. 103. 156. 193.
- Todsen, Th. A.* Kæmner. Købmand. 33–34. 78–80. 89f. 104.
- Tranberg, P.* Lærer. 70. 73. 109. 111. 115. 129. 164. 283. 289.
- Trier, Ernst.* Højskoleforstander, Vallekilde. 283. 288f.
- Twesten, A. D. C.* Tysk teolog. 18.
- Tychsen, Asmus.* Lærer. 21. 34. 43. 56. 57. 62. 84. 85. 129f. 133. 134. 143. 182. 242.
- Unsgaard, I. J.* Minister. 293.
- Ulrik, F. F.* Fysikus. 95^{*}. 112. 142–43. 230f. 287.
- Valentiner, Chr. Aug.* Provst. 175. 240.
- Wald, J.* Provst og præst i Vabs. 180.
- Wegener, C. F.* Gehejmearkivar. 28–29. 153.
- Wendelboe, P. A.* Præst i Ballum. 40.
- Werner, Andreas.* Gårdejer i Brebelholt. 82.
- Wildenradt, Fr.* Privatskoleleder. 77. 78. 129f. 234. 284.
- Witt.* Lærer i Sønderborg. 168.
- Witt.* Borgmester. 26.
- Wolfhagen, F. H.* Minister. 149.
- Zytphen-Adeler, Georg Fr. Otto.* Godsejer. Politiker. 289.
- Ørsted, A. S.* Minister. 85.

Forkortelser

- Albeck:* E. Albeck: Tønder Statsseminariums Historie. Tønder Statsseminarium 1788–1938, Festskrift, Tønder, 1938.
- Andresen: Beiträge:* Ludwig Andresen: Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tøndern, Flensburg, 1943.
- Andresen: Bürgerbuch:* Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tøndern bis 1869. Kiel, 1937.
- Arends:* Otto Fr. Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. Kbh. 1932.
- Appel:* Corn. Appel: Johannes Matthias Dahl, Kirkekalender for Slesvig Stift, udg. af Imm. Barfod og Holger Rørdam, Kbh. 1862, s. 67–89.
- Chron. Samml.:* Chronologische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1826 ff.
- Dvk:* Dannevirke.
- Eckert:* Gründung und Entwicklung des Königl. evangel. Schullehrer-Seminars in Tøndern. Festschrift von H. Eckert. Schleswig 1888.
- Erslew:* Th. H. Erslew: Forfatterlexicon 1843–43. Supplement, 1858–68.
- Hjelholt:* Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigene (1850–1864). Kbh. 1923.
- Hogsbro:* Sofus Hogsbro: Brevveksling og Dagbøger, udg. af Hans Lund, I, 1923.
- K. u. S.:* Schleswig-Holstein-Lauenburgisches Kirchen- und Schulblatt.
- Sdrj. Årb.:* Sønderjyske Årbøger.
- Sdrj. Mdskr.:* Sønderjysk Månedsskrift.
- Syst. Samml.:* Systematische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen, Kiel 1827 ff.
- Ab.* Landsarkivet, Åbenrå.
- Gottorp.* Landesarchiv, Gottorp.
- R. A.* Rigsarkivet, Kbh.
- Regenb. ark.* Th. A. Regenburgs arkiv i Rigsarkivet.

I serien

Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland

er udkommet:

- Nr. 1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. 2,25 kr. (i boghandelen 3,00).
- Nr. 2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev landråd*. Udsolgt.
- Nr. 3. *Tønder gennem tiderne*. I–II 25 kr. (I 14 kr. II 11 kr.) (37,50).
- Nr. 4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigske fattigvæsens fortid*. 4,50 kr. (6,00).
- Nr. 5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie*. 4,00 kr. (8,00).
- Nr. 6. *Navneregister til H. P. Hanssens værker*. Udgivet af Johan Hvidtfeldt. 2 kr. (4,00).
- Nr. 7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse*. 3 kr. (4,50).
- Nr. 8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere*. 2 kr. (3,00)
- Nr. 9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*. 2 kr. (3,00).
- Nr. 10. *Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark*. 6 kr. (10,00).
- Nr. 11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur*. 2. udgave med tillæg: Manuskripter vedr. sønderjysk personalhistorie i landsarkivet i Åbenrå ved Peter Kr. Iversen. 7,50 kr. (12,00).
- Nr. 12. *Nordslesvig efter genforeningen*, 7 radioforedrag. 3 kr. (4,50).
- Nr. 13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
- Nr. 14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler 1524, 1584–1694*. 4 kr. (6,00).
- Nr. 15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. 12 kr. (18,00).
- Nr. 16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I 10 kr. (15,00). II 10 kr. (17,00).
- Nr. 17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad*. En biografi. 8 kr. (14,00).
- Nr. 18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns Erindringer*. 9 kr. (16,00).
- Nr. 19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogreskripterens tid*. 12 kr. (21,00).

Serien redigeres af et udvalg bestående af professor, dr. phil. Troels Fink, Århus, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, arkivar Peter Kr. Iversen, Åbenrå, og fhv. forstander Hans Lund, Tanderupgård.

Medlemmer af Historisk samfund for Sønderjylland kan bestille skrifterne hos samfundets kasserer, fuldmægtig Olav Christensen, Christiansfeldvej 30, Haderslev. Ikke-medlemmer kan købe dem i boghandelen.